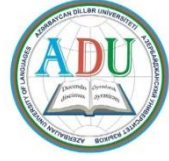

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

ISSN 2518-752X
E-ISSN 3006-922X

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

**ADU-nun Elmi Xəbərləri
(humanitar və ictimai elmlər)**

**Research Papers of AUL
(humanitarian and social sciences)**

**Научные статьи АУЯ
(гуманитарные и социальные науки)**

№1, 2025

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 sayılı əmri ilə
qrif verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Qəribova Jalə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Aliyev Ceyhun

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Bayramov Qılıncxan

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cahangirov Fikrət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Hacıyeva Aytən

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Hacıyeva Kifayət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Xəlilli Şahin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

İmanova Sevdə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Kərimov Namiq

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Məmmədov Azad

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Nəbiyeva Nailə

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

İbrahim Ülfət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., prof.əv)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Miljkovic Emma (Serbiya)

(Belqrad Universiteti, professor)

Türkmən Fikrət (Türkiyə)

(Ege Universiteti, professor)

Buşoten Hendrik (Almaniya)

(Maynz Universiteti, professor)

Bayxanov İsmayıl (Rusiya)

(Çeçenistan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent)

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Al. I.Kuza adına Universiteti, professor)

Lapteva Natalya (Belarusiya)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, rektor)

Ramazan Korkmaz (Türkiyə)

(Qafqaz Universitetləri Birliyi, professor)

Məsul katib: **Əliyev Loğman**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Texniki redaktor: **Xanhüseynova Amalya**

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial Board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Garibova Jala

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Aliyev Ceyhun

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Bayramov Kilinckhan

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jahangirov Fikret

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Hajiyeva Aytan

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Hajiyeva Kifayet

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Khalilli Shahin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Imanova Sevda

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Karimov Namig

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Mammadov Azad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Nabiyeva Naila

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Ibrahim Ulfat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.,
professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Miljkovic Ema (Serbia)

(University of Belgrade, D.Sc.professor,)

Turkmen Fikret (Turkey)

(Ege University, D.Sc. professor)

Boeshoten Hendrik (Germany)

(Mainz University, D.Sc. professor)

Baikhanov Ismayil (Russia)

*(Chechen State Pedagogical University,
assos.professor)*

Bejenaru Lyudmila (Romania)

*(“Alexandru Ioan Cuza” University Iași, D.Sc.
professor)*

Lapteva Natalya (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Ramazan Korkmaz (Turkey)

(Union of Caucasian Universities, D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Aliyev Loghman**

(Azerbaijan University of Languages)

Technical editor : **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Гарибова Джала к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманов Мухтар д.ф.н.,акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков
Алиев Джейхунк.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Байрамов Кылынджхан д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Джахангиров Фикрет д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Гаджиева Айтген к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Гаджиева Кифает к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Халилли Шахин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Иманова Севда к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Каримов Намиг к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Кунина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Мамедов Азад д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Набиева Наиля к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков
Ибрагим Ульфат к.и.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков
Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия
Милжкович Эма проф.
Белградского университета, Сербия
Туркмен Фикрет проф. Эгейский университет,
Турция
Бушотен Хендрик проф. Университета Майнц,
Германия

Байханов Исмаил доц., Чеченский
государственный педагогический университет,
Россия
Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния
Лаптева Наталья проф.,
Минский государственный лингвистический
университет, Беларусь
Рамазан Коркмаз проф. Ассоциация Кавказских
университетов, Турция

Ответственный секретарь: **Алиев Логман**
(Азербайджанский Университет Языков)

Технический редактор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Ülfət İbrahim, İmran Quliyev (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏN ALINMA SÖZLƏRİN MÜASİR FRANSIZ DİLİNDƏ FONETİK ADAPTASIYASI (UYĞUNLUĞU).....11

Nüşabə Həsənova (ADU)

MÜCƏRRƏD QRAMMATİK ƏLAQƏ İFADƏ EDƏN İNGİLİS DİLİ
SÖZÖNÜLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANALİTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ20

Jalə İlyasova (ADU)

ŞƏKİ RAYONUNUN MƏHƏLLƏ ADLARI (Etnolinqvistik xüsusiyyətlər).....27

Mehriban Məmmədcafərova (ADU)

İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRBİ DİSKURS NEOLOGİZMLƏRİNİN DİLİN
LEKSİK QATINDA İZAHINA DAİR33

Vəfa İsgəndərova (BDU)

SÜNİ İNTELLEKTİN DATA JURNALİSTİKASINA TƏSİRİ:
AVTOMATLAŞDIRILMIŞ XƏBƏR ANALİZİ VƏ ETİK ÇƏRÇİVƏLƏR39

Aysel Ağamaliyeva (Xırdalan 1 saylı tam orta məktəb)

TƏSVİR OLUNAN FAKTI XARAKTERİZƏ EDƏN FAZALILIQ
KATEQORİYASI48

Anara Məmmədova (ADU)

QONAQPƏRVƏRLİKLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİNİN İNGİLİS, RUS VƏ
AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ54

Solmaz Köçərli (ADU)

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR ONOMASTİK LÜĞƏTLƏRİ
(2010-2023-cü illərin onomastik lüğətləri əsasında)58

Mələk Muxtarova (ADU)

TOKSİK MASKULİNLİK, RADİKAL FEMİNİZM İDEYALARININ MƏCAZ DİL
ELEMENTLƏRİ VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ (ingilisdilli qəzet diskursuna nəzərən).....63

ƏDƏBİYYAT

Şöhrət Məmmədova (ADPU)

TOFİQ MAHMUDUN SÜJETLİ UŞAQ ŞEİRİNDƏ FOLKLORDAN
BƏHRƏLƏNMƏNİN ÜSUL VƏ YOLLARI.....70

Nərgiz Məmmədova (ADU)

DÜNYA ELMİ-FANTASTİK ƏDƏBİYYATINDA İNSAN KONSEPSİYASININ
BƏDİİ-ESTETİK DƏRKİ77

METODİKA

Namiq Ağaməmmədov (Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu)

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA
SİSTEMİNDƏ MƏZMUN XƏTLƏRİNİN UYĞUNLUĞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ86

Deng Zhaozhen (ADPU)	
MÜASİR MƏSAFƏDƏN TƏHSİLİN ÖYRƏNMƏ DƏSTƏK SİSTEMİNİN OPTİMALLAŞDIRILMA STRATEGİYALARININ TƏDQIQI.....	95
Tahirə Axundova (ADU)	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TƏLİM MATERİALLARININ ROLU	101
Leyla Babayeva (ADU)	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ƏN SON METOD VƏ ÜSULLAR.....	107
Türkan Əliyeva (ADU)	
QLOBAL İNGİLİS DİLİNİN CƏMİYYƏTDƏ ÇOXDİLLİLİYİN FORMALAŞMASINDA ROLU	112
PEDAQOGİKA	
Vidadi Orucov, Nəzrin Miriyeva (ADPU)	
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİ ARASINDA TOLERANT MƏDƏNİYYƏTİN SOSIAL-PEDAQOJİ DİZAYNI	119
PSİXOLOGİYA	
Mətanət Həsənova (ADU)	
İLKİN PSİXOLOJİ YARDIMIN MAHİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ	128
İCTİMAİ ELMLƏR	
Qətibə Rüstəmovə (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası)	
ABŞ-IN YUMŞAQ GÜCÜ: BEYNƏLXALQ SİYASƏTDƏ TƏSİR VƏ STRATEJİ İSTİFADƏ	133
Ebru Bədirli (Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası)	
ŞİMALİ AVROPADA İCTİMAİ HƏRƏKATLAR: TARİXİ VƏ MÜASİR TƏHLİLİ	138
TİBBİ BİLİKLƏR	
Zülfüyyə Tağıyeva (ADU)	
JET LAG – FƏRQLİ SAAT QURŞAQLARI SİNDROMU	143
PERSONALİLƏR	
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ – 190.....	149
XRONİKA.....	151

CONTENTS

LINGUISTICS

Ulfat Ibrahim, Imran Guliyev (AUL) PHONETIC ADAPTATION OF ANGLICISMS ON MODERN FRENCH.....	11
Nushaba Hasanova (AUL) ANALYTICAL MEANS OF EXPRESSION OF ENGLISH PREPOSITIONS EXPRESSING ABSTRACT RELATION IN AZERBAIJANI.....	20
Jala Ilyasova (AUL) NEIGHBORHOOD NAMES OF SHEKI DISTRICT (Ethnolinguistic features).....	27
Mehriban Mammadjafarova (AUL) ON THE EXPLANATION OF MILITARY DISCOURSE NEOLOGISMS IN ENGLISH IN THE LEXICAL LAYER OF THE LANGUAGE.....	33
Vafa Isgandarova (BSU) THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON DATA JOURNALISM: AUTOMATED NEWS ANALYSIS AND ETHICAL FRAMEWORKS.....	39
Aysel Aghamaliyeva (Xirdalan Secondary School No. 1) THE CATEGORY OF PHASE CHARACTERIZING THE DESCRIBED FACT.....	48
Anara Mammadova(AUL) A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS RELATED TO HOSPITALITY IN ENGLISH, RUSSIAN, AND AZERBAIJANI LANGUAGES.....	54
Solmaz Kocherli (AUL) MODERN ONOMASTIC DICTIONARIES OF AZERBAIJANI LINGUISTICS (Based on onomastic dictionaries of 2010-2023)	58
Melek Mukhtarova (AUL) EXPRESSION OF IDEAS OF TOXIC MASCULINITY AND RADICAL FEMINISM THROUGH FIGURATIVE AND LINGUISTIC ELEMENTS (based on materials from English-language newspaper discourse).....	63

LITERATURE

Shohrat Mammadova (ADPU) METHODS AND WAYS OF BENEFITING FOLKLORE IN TOFIQ MAHMUD'S PICTURED CHILDREN'S POEM.....	70
Nargiz Mammadova (AUL) THE IMPORTANCE OF THE SCIENCE FICTION GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE AND THE ANALYSIS OF CHARACTERS IN A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CONTEXT.....	77

METHODICS

Namig Agamammadov (Institute of Education of the Republic of Azerbaijan) THE IMPORTANCE OF CONSISTENCY OF CONTENT LINES IN THE SYSTEM OF GEOGRAPHY TEACHING METHODOLOGY AND INTERDISCIPLINARY INTEGRATION.....	86
--	----

Deng Zhaozhen (ASPU)	
RESEARCH ON OPTIMIZATION STRATEGIES OF THE MODERN DISTANCE EDUCATION LEARNING SUPPORT SYSTEM.....	95
Tahira Akhundova (AUL)	
THE ROLE OF TEACHING MATERIALS IN THE STUDY OF ORAL SPEECH IN THE LOWER COURSES OF LANGUAGE FACULTIES.....	101
Leyla Babayeva (AUL)	
THE LATEST METHODS AND APPROACHES USED IN TEACHING ENGLISH.....	107
Turkan Aliyeva(AUL)	
THE ROLE OF GLOBAL ENGLISH IN THE FORMATION OF MULTILINGUALISM IN SOCIETY.....	112

PEDAGOGICS

Vidadi Orudjov, Nazrin Miriyeva (ASPU)	
SOCIO-PEDAGOGICAL DESIGN OF TOLERANT CULTURE AMONG UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION.....	119

PSYCHOLOGY

Matanat Hasanova (AUL)	
ESSENCE AND PRINCIPLES OF PRIMARY PSYCHOLOGICAL CARE.....	128

SOCIAL SCIENCES

Qatiba Rustamova (The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan)	
U.S. SOFT POWER: INFLUENCE AND STRATEGIC USE IN INTERNATIONAL POLITICS.....	133
Ebru Bədirli (The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan)	
SOCIAL MOVEMENTS IN NORTHERN EUROPE: HISTORICAL AND CONTEMPORARY ANALYSIS.....	138

MEDICAL SCIENCES

Zulfiya Taghiyeva (AUL)	
JET LAG – DIFFERENT TIME ZONE SYNDROME.....	143

BIG NAMES

SEYID AZIM SHIRVANI – 190.....	149
UNIVERSITY LIFE.....	151

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

Ульфат Ибрагим, Имран Гулиев (АУЯ) ФОНЕТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	11
Нушаба Гасанова (АУЯ) АНАЛИТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ПРЕДЛОГОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ АБСТРАКТНОЕ ОТНОШЕНИЕ, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ.....	20
Жале Ильясова. (АУЯ) НАЗВАНИЯ РАЙОНОВ ШЕКИ (этнолингвистические особенности)	27
Мехрибан Маммаджафарова (АУЯ) К ОБЪЯСНЕНИЮ НЕОЛОГИЗМОВ ВОЕННОГО ДИСКУРСА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ЛЕКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ ЯЗЫКА.....	33
Вафа Искендерова (БГУ) ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЖУРНАЛИСТИКУ ДАННЫХ: АВТОМАТИЗИРОВАННЫЙ АНАЛИЗ НОВОСТЕЙ И ЭТИЧЕСКИЕ РАМКИ.....	39
Айсел Агамалиева (Хырдаланская средняя школа №1.) КАТЕГОРИЯ ФАЗОВОСТИ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩАЯ ОПИСЫВАЕМЫЙ ФАКТ.....	48
Анара Мамедова (АУЯ) СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ О ГОСТЕПРИИМСТВЕ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ.....	54
Солмаз Кёчэрли (АУЯ) СОВРЕМЕННЫЕ ОНОМАСТИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА (по основе ономастических словарей 2010-2023 года).....	58
Мелек Мухтарова (АУЯ) ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕЙ ТОКСИЧНОЙ МАСКУЛИННОСТИ И РАДИКАЛЬНОГО ФЕМИНИЗМА ЧЕРЕЗ ОБРАЗНО-ЯЗЫКОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ (на основе материалов англоязычного газетного дискурса).....	63

ЛИТЕРАТУРА

Шохрат Мамедова (АГПУ) МЕТОДЫ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРА В РИСУНКАХ ДЕТСКОЙ ПОЭМЫ ТОФИГА МАХМУДА.....	70
Наргиз Мамедова (АУЯ) ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕКА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.....	77

МЕТОДИКА

Намиг Агамаммадов (Институт образования Азербайджанской Республики) ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ СОДЕРЖАТЕЛЬНЫХ ЛИНИЙ В СИСТЕМЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ.....	86
--	----

Deng Zhaozhen (АГПУ)	
ИССЛЕДОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ ОПТИМИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ.....	95

Тахира Ахундова (АУЯ)	
РОЛЬ УЧЕБНО –МЕТОДИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА МЛАДШИХ КУРСАХ ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ.....	101

Бабаева Лейла(АУЯ)	
ПОСЛЕДНИЕ МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА.....	107

Тюркан Алиева(АУЯ)	
РОЛЬ ГЛОБАЛЬНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ МНОГОЯЗЫЧИЯ В ОБЩЕСТВЕ.....	112

ПЕДАГОГИКА

Видади Оруджов, Незрин Мириева. (АГПУ)	
СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОЙ КУЛЬТУРЫ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....	119

ПСИХОЛОГИЯ

Матанат Гасанова (АУЯ)	
СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ ПЕРВИЧНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ.....	128

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

Катиба Рустамова(Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики)	
МЯГКАЯ СИЛА США: ВЛИЯНИЕ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПОЛИТИКЕ.....	133

Эбру Бэдири (Академия государственного управления при Президенте Азербайджанской Республики)	
СОЦИАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ И СОВРЕМЕННЫЙ АНАЛИЗ.....	138

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

Зульфия Тагиева (АУЯ)	
ДЖЕТ-ЛАГ – СИНДРОМ РАЗЛИЧНЫХ ЧАСОВЫХ ПОЯСОВ.....	143

ПЕРСОНАЛИИ

СЕИД АЗИМ ШИРВАНИ – 190.....	149
ХРОНИКА.....	151

Ульфат Ибрагим

Азербайджанский университет языков

Имран Гулиев

Азербайджанский университет языков

10.30546/2518-752X.4.981.01

ФОНЕТИЧЕСКАЯ АДАПТАЦИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННОМ ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Açar sözlər: fransız dili, fonetika, alınma sözlər, adaptasiya

Key words: French language, phonetics, adaptation

Ключевые слова: французский язык, фонетика, заимствования, адаптация

Введение

В современном французском языкознании тема заимствования является одной из актуальных тем для исследования и продолжает привлекать пристальное внимание специалистов. Особого внимания заслуживает вопрос адаптации англицизмов в современном французском языке учитывая не достаточную изученность данной темы и постоянное проникновение английских слов в современный французский язык.

Определение заимствования

Заимствование – это лингвистический процесс, отражающий развитие экономических, культурных и технологических связей между странами. Оно возникает естественным образом, когда появляется необходимость обозначать новые предметы и явления, заимствованные из других культур. Лингвистический энциклопедический словарь определяет заимствование как перенос элементов чужого языка (слова, морфемы, синтаксические конструкции) в результате языковых контактов. В основном заимствуются слова, но также встречаются фразеологические и синтаксические элементы, которые адаптируются к системе языка-реципиента. Со временем эти заимствования могут стать неотличимыми от исконных слов и обнаруживаются только через этимологический анализ [10,16].

В словаре лингвистических терминов О.С.Ахманова трактует заимствование как “обращение к лексическому фонду других языков для выраже-

ния новых понятий, дальнейшей дифференциации уже имеющих и обозначения неизвестных прежде предметов” [1, 43].

Э.Хауген считает, что “Каждое заимствование, по-видимому, делается сначала каким-то одним человеком, а затем принимается и повторяется многими другими, и, возможно, весь процесс повторяется снова и снова” [7, 82]

Причины заимствований

М.Г.Волкова и Д. О. Козлова разделяют причины заимствований на внешние и внутренние. Внешние причины включают заимствование слов в результате политических, торговых и экономических связей, а также необходимость обозначения нового явления специфическим словом. К внутренним причинам авторы относят потребность в различении схожих, но все же разных явлений, а также необходимость замены длинных конструкций одним словом.

Англицизмы во французском языке

В своей книге «La lexicologie du français moderne» Н.Н.Лопатникова и Н.А.Мовшович описывают заимствования во французский язык как слова, которые вошли в него после того, как он стал самостоятельным романским языком. Заимствования включают как слова из иностранных языков, так и элементы из языков национальных меньшинств Франции, таких как баскский. Некоторые из заимствованных слов сохраняют свою оригинальную структуру и становятся кальками, например, *prêt-à-porter*, заимствованное из английского. Заимствуются не только лексемы, но и морфемы, такие как суффикс *-isme*, который был перенят через латинский язык из греческого. Звуки также могут быть переняты, например, [ŋ] из английских слов на *-ing*, который вызывает сложности в произношении у некоторых франкоговорящих.

Авторы указывают, что заимствования происходят в периоды сильного культурного или экономического влияния других стран. Так, в XVII веке появились английские морские термины, а в XVIII и XIX веках усиление влияния англицизмов связано с распространением парламентских систем и популярностью английской литературы. Экономическое сотрудничество между Францией и Англией способствовало проникновению технических и промышленных терминов, а также спортивной лексики. Пьер Гиро подробно рассматривает хронологию заимствования англицизмов, начиная с XI века, когда уже использовались слова, связанные с мореплаванием. Распространение английского языка на международном уровне значительно ускорило приток англицизмов.

А.А.Сидоров добавляет, что распространение англицизмов связано с престижем английского языка и его преподаванием в учебных заведениях. В то время как некоторые англицизмы адаптируются к нормам французского языка, часть из них остается неизменной, например, слова *blog*, *OK*, *Yes*.

М.Г.Волкова и Д.О.Козлова, исследуя современные англицизмы, полагают, что «заимствованные лексические единицы чаще всего впервые появляются в публицистических текстах, поскольку периодика является одним из первых письменных источников, фиксирующих появление новых слов»

[2, 25]. Е.И. Кожевникова указывает, что в настоящее время источниками англицизмов также являются веб-сайты.

А.А.Сидоров в своей работе «Английская экспансия в современном французском языке» подразделяет англицизмы следующим образом:

1. Денотативные заимствования. Они подразумевают, что проникновение во французский язык слова происходит вместе с понятием. Например, *leader* – лидер, *label* – наклейка, ярлык;

2. Коннотативные заимствования. Это такие заимствования, которые обозначают понятия, уже существующие во французском языке. Например, *weekend* – *fin de la semaine*, *leader* – *chef*;

3. Двойные заимствования. К ним относятся слова, которые заимствуются как англицизмы, однако проникли в английский язык из французского. Например, *humour* (юмор), *loyalist* (верноподданный) перешли в *humeur*, *loyal*;

4. Заимствование словообразовательных элементов. Во французском языке появляется множество неологизмов. Например, *couponsing*, слово, образованное от французского слова *coupon* и английского суффикса *-ing*. Причиной таких заимствований считается мода на англицизмы.

Адаптация заимствований

А.А.Сидоров, М.Г.Волкова и Д.О.Козлова классифицируют способы адаптации заимствований на фонетическую, морфологическую и семантическую.

М.Г.Волкова и Д.О. Козлова отмечают, что при фонетической адаптации изменяется произношение заимствованного слова, поскольку правила чтения в языке-реципиенте сильно отличаются от правил в языке-источнике. А.А.Сидоров указывает, что фонетическая адаптация во французском языке включает перенос ударения и редукцию конечной гласной. Французский язык устраняет звуки, отсутствующие в его фонетической системе. Например, слово *roast-beef* в процессе адаптации теряет дифтонг *oa*, долгую *i* и сочетание *stb*, превращаясь в *rosbif*. Однако некоторые слова не подвергаются адаптации или подвергаются ей частично, например, слово *dry*, где *y* произносится как [aj].

Н.Н.Лопатникова и Н.А.Мовшович выделяют несколько закономерностей фонетической адаптации заимствований:

При окситонном заимствовании все слоги сохраняются: *англ. bulldog > фр. bouledogue*;

При парокситонном заимствовании может выпадать последний слог: *англ. partner > фр. partenaire*;

Иногда заимствование может быть пропарокситонным, например: *англ. camera > фр. caméra*.

Авторы также приводят четыре закономерности фонетической адаптации заимствований из германских языков:

Гласные обычно адаптируются похожими звуками, хотя иногда заметны отличия, например, звук [a] в слове *club* заменяется на французский [œ];

Дифтонг [au] может переходить во французский как [u] (например, слово *discount* [*diskunt; diskaunt*], допускающее произнесение с [au] и с [u]);

Комбинация гласного и носового согласного в английском языке становится носовым гласным во французском, например англ. riding-coat > фр. redingote;

Согласный ch [tʃ] в английском может передаваться во французском как ch [ʃ], например: check > chèque.

М.Г.Волкова и Д.О.Козлова также отмечают, что при морфологической адаптации иноязычное слово изменяется в соответствии с грамматическими правилами заимствующего языка, например, адаптация по роду (*dalmatien, ienne*).

Клод Ажэж в своей работе "*Le français et les siècles*" обсуждает фонетические адаптации заимствований, отмечая, что они всегда неточные [8, 165].

Адаптация заимствованных слов зависит от времени их проникновения.

Экономические и культурные связи усложняют процесс фонетической адаптации.

Письменность французского языка схожа с английской, так как оба языка используют общий алфавит.

Если человек использует англицизм в профессиональной деятельности или по личным предпочтениям, то обычно произносит это слово по-английски. Примеры включают слова *design, week-end, coffee*, где е и ее читаются как [i].

К.Ажэж выделяет звук [ɲ], который чужд французской фонологической системе. Этот звук появился в слове *pudding* в 1678 году, тогда оно писалось как *poudingue*. Однако в настоящее время эта фонема уже не считается экзотической и воспринимается как привычная из-за распространения изучения английского языка во Франции. Английские звуки [ʃ] и [dʒ] также встречаются в заимствованных словах (например, *charter, job*). Автор указывает, что носители французского языка могут произносить эти слова с [ʃ] и [ʒ].

Сопоставление фонемных систем английского и французского языков

Для успешного проведения исследования важно сопоставить фонетические системы французского и английского языков, чтобы точнее описать изменения, происходящие при адаптации англицизмов во французский. При заимствовании английских слов во французский язык ударение обычно переносится на последний слог.

Гласные

Английский язык содержит 20 гласных фонем, в то время как во французском их 16. В английском отсутствуют носовые гласные, но есть истинные дифтонги. Во французском, напротив, есть носовые гласные, однако дифтонги отсутствуют.

В английском гласные могут быть долгими или краткими, тогда как во французском языке все гласные краткие, за исключением случаев, связанных с ритмической или исторической долготой. Важной особенностью является то, что долгота во французском языке не является фонемным признаком, как в английском, а определяется позицией.

Большинство французских гласных принадлежат переднему ряду: неогубленные гласные переднего ряда [i; e; ε; a], огубленные гласные переднего ряда [y; ø; œ; ə], а также две носовые гласные [ɛ̃; œ̃]. Гласные [u; o; ɔ; a]

и носовые [ã; õ] относятся к заднему ряду. Большинство французских гласных являются чистыми (ротовыми), за исключением носовых фонем. Французские гласные также различаются по степени подъема: закрытые и полужакрытые [i; e; y; ø; u; o], остальные же открытые или полукрытые.

Английская фонема [e] по степени подъема находится между французским [e] и [ɛ], но ближе к [ɛ].

Фонема [æ] в английском занимает промежуточное положение между французскими [ɛ] и [a].

Звук [з:] в английском звучит похоже на французские [œ] или [ø].

Слуховые ощущения показывают, что английский [ɔ:] ближе по звучанию к французскому [o], а [ʊ] напоминает [ɔ].

Французский [a] и английский [a:] в определенных случаях звучат одинаково, но в французском этот звук сохраняется в трех словах, что отличает его от английского.

Английские дифтонги [aɪ] и [eɪ] аналогичны французским сочетаниям [aj] и [ej]. Несмотря на незначительные различия, некоторые звуки в французском и английском языках артикулируются похоже.

Важно отметить, что во французском и английском языках приняты разные знаки транскрипции, поэтому часто одинаковые знаки отображают разные звуки (французский [ə] (е беглое) и английский нейтральный [ə]; французский полукрытый звук заднего ряда [ɔ] и английский закрытый звук, обозначаемый тем же символом, но с добавлением долготы [ɔ:]). И наоборот, разные знаки отображают приблизительно сходные звукотипы.

В английском языке присутствует 24 согласные фонемы, включая такие звуки как [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ], [f], [v], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [w], [l], [r], [j], [h], [ð], [θ]. Во французском же языке имеется 21 согласная фонема, включая [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ɲ], [ɲ], [f], [v], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [w], [l], [r], [j], [ç].

Отметим, что некоторые согласные фонемы в английском и французском языках артикулируются схожим образом, такие как [p], [b], [t], [d], [k], [g], [m], [n], [ŋ], [f], [v], [s], [z], [ʃ], [ʒ], [w], [l], [j]. Поэтому рассматривать их отдельно не требуется.

Однако следует отметить, что в английском языке присутствуют аффрикаты [tʃ] и [dʒ], а также межзубные спонденты [ð] и [θ], которых нет во французском. Наоборот, во французском отсутствует полугласный [ç] и среднеязычный носовой [ɲ], а также английское придыхательное [h]. Кроме того, французская согласная [ʁ] отличается от английской в способе артикуляции.

В исследовании Пьера Фуше "Traité de prononciation de française" прослеживается история фонетических адаптаций английских заимствований во французский язык [9, 102]. Это исследование организовано в алфавитном порядке, представляя информацию о чтении гласных в иноязычных заимствованиях, включая англицизмы.

Например, в англицизмах буква "a" может произноситься как 5 различных звуков: [a], [ɛ], [o:], [ɔ], [œ].

В англицизмах буква "а" произносится как [а] на конце слова перед согласной или группой согласных, за исключением случаев, когда последовательность букв -ll, -lk, -lt. Например, такие слова, как policeman, goddam и другие.

Также, [а] применяется в англицизмах, когда буква "а" не находится на конце слова, а за ней следуют два согласных или согласный, представленный графически дважды. Это видно, например, в словах challenge, cracking.

Кроме того, буква "а" в англицизмах может читаться как [а] в следующих случаях:

а) В неформальной речи во множественном числе слова waters и в производных от него словах, таких как waterman.

б) В сложных словах, где первое слово произносится с [а], например, background.

в) В некоторых заимствованиях, например, macadam, madapolam, manager, Hathaway, Macaulay.

Буква "а" произносится как [ε] в случаях, когда за ней следует согласная + конечная "е", например, в словах cake, cottage, stake и их производных, таких как cake(-walk), grape-fruit, pale(-ale). Также она может быть произнесена как [ε] в словах The Dispatch, Ashe и их производных, например, dispatcher, dispatching.

Однако в некоторых англицизмах, таких как macfarlane, square, Wallace, буква "а" адаптировалась и произносится как [а]. Например, слово square произносится как [skwε:r] в выражениях Times Square, Trafalgar Square и других.

Буква "а" произносится как [ε] в словах, таких как baby, lady, ladies, manager, quaker (quakeresse, quakerisme), racer, racing, (rally-)paper, shake(hand), skating.

В некоторых англицизмах буква "а" произносится как [o:], как, например, в словах (basket-)ball [bo], football, hall, music-hall, Vauxhall, (cake-)walk [wo], (lambeth-)walk, Salt Lake City [solek siti]. Этот звук также встречается во французских дериватах, образованных от этих слов, например, footballeur.

Буква "а" произносится как [ɔ] в словах all right, squatter [skwɔtε:r].

Звук [œ] встречается в словах negro-spiritual и других.

Буквосочетание "ai" в заимствованиях из английского произносится как [ε], как, например, в словах cocktail, raid. Буквосочетание "au" читается как [o:] в англицизме trawl, а в англицизмах launch, steam-launch произносится как [aɪ]. Буквосочетание "aw" в некоторых англицизмах читается как [o] (drawback, outlaw и т.д.), а в других как [o:] (crawl, trawl).

Буквосочетание "ay" в англицизмах может произноситься:

А) как [ε] на конце слова, например, в словах play, railway;

Б) как [ej], когда за ним следует гласная, например, stayer.

Буквосочетание "an", за которым следует согласная, в большинстве случаев произносится как [ã]: dancing, dandy и т.д. Однако в заимствованиях bank-note, ranch, tank это буквосочетание произносится как [ã], но в именах собственных Banks, Franck, Planck и других именах это произносится по-другому.

Если заимствование из английского языка заканчивается на "-er", то во французском оно может быть адаптировано следующим образом:

Чаще всего в таких случаях буква "е" читается как [ø], например, в словах computer, scooter, laser, которые во французском произносятся как «компютёр», «скутёр», «лазёр».

Однако иногда буква "е" в "-er" может читаться как [e], особенно в тех случаях, когда она стоит перед согласными "n" или "l". Например, слово "manager" может быть адаптировано как "манажэ" или "манажэр".

Также есть случаи, когда "-er" произносится как [ɛʀ], особенно в словах, оканчивающихся на "-ler" или "-ter", например, "dealer" и "poster", которые могут быть произнесены как "дилэр" и "постэр".

Некоторые англицизмы, оканчивающиеся на "-er", могут сохранять свое произношение без изменений во французском языке. Например, слово "partner" может быть произнесено так же, как и в английском.

Таким образом, адаптация заимствований из английского языка с окончанием "-er" во французском может варьироваться в зависимости от конкретного слова и его контекста.) как [ɛ:ʀ], например, partner, spider, tender;

Буквосочетание ee в заимствованиях из английского читается как [i], например, green, keel, spleen.

В буквосочетании eo буква e не произносится в англицизмах: yeoman, yeomanry.

Буквосочетание ew в англицизмах может читаться как [u] (например, chewing-gum) и [ju] (interview, new-kent и т.д.).

Буквосочетание ey в заимствованиях из английского может отображать звук [ɛ] в attorney, greyhound, grey-ooze, jersey, money. Английское pony во французском адаптировалось как poney, где ey читается как [ɛ].

En, за которым следует согласная кроме m, n, в англицизмах может реализовать звук [ã] (challenge [ʃalã:ʒ], challenger, однако существительное challenger имеет следующую транскрипцию: [tʃalɛnzœ:r]).

Это же буквосочетание, за которым следует согласная кроме m, n, может в заимствованиях читаться как [ɛn], например, event, pence, week-end.

Буквосочетание ie в заимствованиях из английского реализуется как звук [i], например, fieldsman, fielder и т.д.

Буквосочетание in, за которым следует согласная, в заимствованиях может озвучиваться как [ɛ̃] (interview и т.д.); как [in] (links, sprint и т.д.); как [iŋ] (king's charles). Окончание -ing в заимствованиях из английского произносится как [iŋ]: betting, clearing, dumping и т.д. Окончание англицизма pouding произносится как [iŋ], poudingue - как [ɛ̃:g], a sanderling³⁰ – как [ɛ̃].

Буквосочетание ou в англицизмах может произноситься как [u]; [aw]; [œ]
[u] – blount, humour, scout и т.д.

[aw] – black-out, mound, round, workhouse и т.д.

[œ] – cross-country, rough-rider.

Буквосочетание ow произносится как [o] (arrow-root, bow-window и т.д.), как [u] (browning, clown и производные от них) и как [aw] (brownie, cowboy³¹, crown, down и т.д.).

Следует отметить, что в англицизме bowling данное буквосочетание читается как [ɔ], а bowling-green во французском адаптировалось орфографически и фонетически – boulingrin.

Буква *u* в англицизмах может читаться как:

[i] в *business* [biznəs];

[y] – *budget, durham, jury, rugby* и т.д.;

[œ] – *buggy, cutter, nurse* и т.д.;

В своей статье «Англицизмы во французском языке» А.А.Журавлева подчеркивает, что распространение англицизмов во французском языке сегодня сильно обусловлено влиянием интернет-пространства [4, 69].

Заключение

Займствование англицизмов становится все более частым и вызывает разногласия между поколениями: старшее поколение чаще противостоит влиянию английского языка, тогда как молодежь не видит в этом угрозы для французского. Английское влияние особенно заметно в молодежном сленге, речи мигрантов и медийных текстах, хотя фактически англицизмы составляют небольшую долю всех слов – от 1,3% до 3,2% в СМИ и интернет-коммуникациях. Согласно отчетам Французской академии, англицизмы не представляют значительной угрозы для языка, поскольку их доля в словарях составляет всего от 2,5% до 4,5%. В последнем издании «Словаря Французской академии» доля англицизмов составляет лишь 1,76% всех заимствований, в то время как итальянские заимствования занимают более 27%.

Литература:

1. Ахманова О.С. «Словарь лингвистических терминов»: https://classes.ru/grammar/174.Akhmanova/source/worddocuments/_10.htm (дата обращения 20.05.2022).
2. Волкова М.Г., Козлова Д. О. Англицизмы в современном французском языке (на материале прессы) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2014. № 4 (34). Ч. 2.
3. Воробьева С.В. «Новейшие англицизмы во французском языке: реальна ли угроза?"/ Минск: БГУ, 2019 – стр. 100-106
4. Журавлева А.А. «Англицизмы во французском языке"/ Калужский государственный университет им. К.Э. Циолковского, 2019 – стр. 77-80
5. Лопатникова Н.Н., Мовшович Н.А. *La lexicologie du français moderne*. 1982, Москва.
6. Сидоров А.А., Английская экспансия в современном французском языке, научная статья по специальности «языкознание и литературоведение», журнал «Вестник Волжского университета им. В.Н.Татищева», 2013.
7. Хауген, Э. Процесс заимствования / Э.Хауген // Новое в лингвистике. – Вып. 6: Языковые контакты. – Москва, 1972.
8. Claude Hagège *Le Français et les Siècles*, 2005, Editions Odile Jacob, 270 pages.
9. Fouché P. *Traité de prononciation française*. – Paris: Klincksieck, 1956. – LIII.
10. İbrahim Ü.Z., *Roman dilçiliyinə giriş (dərs vəsaiti)*. Bakı: Mütərcim, – 2023, 133 s.

Ulfat Ibrahim, Imran Guliyev

Summary

PHONETIC ADAPTATION OF ANGLICISMS IN MODERN FRENCH LANGUAGE

Language borrowings occur naturally in the process of cultural, economic and technological exchanges between countries. English has a some influence on modern French, espe-

cially through Anglicisms, which are gradually integrated into its vocabulary. Borrowings are explained by the need to name new concepts and objects, as well as the influence of globalization. Anglicisms are adapted to French phonetics and grammar, but some words remain unchanged. This reflects the historical evolution and long-term contacts between the two languages, which began in the 17th century and intensified in the 19th century.

Ульфат Ибрагим, Имран Гулиев

Резюме

Языковые заимствования происходят естественно в процессе культурных, экономических и технологических обменов между странами. Английский язык оказывает определенное влияние на современный французский, особенно через англицизмы, которые постепенно интегрируются в его лексику. Заимствования объясняются необходимостью называть новые понятия и объекты, а также влиянием глобализации. Англицизмы адаптируются к французской фонетике и грамматике, но некоторые слова остаются неизменными. Это отражает историческую эволюцию и длительные контакты между двумя языками, которые начались ещё в XVII веке и усилились в XIX веке.

Rəyçi: f.f.d., dos., R.M.İsayeva

Nüşabə Həsənova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.03

MÜCƏRRƏD QRAMMATİK ƏLAQƏ İFADƏ EDƏN İNGİLİS DİLİ SÖZÖNÜLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ANALİTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *sözünü, analitik vasitə, funksiya, qrammatik funksiya, mücərrəd əlaqə, semantika*

Key words: *предлог, аналитические средства, функция, грамматическая функция, абстрактное отношение, семантика*

Ключевые слова: *preposition, analytical means, function, grammatical function, abstract relation, semantics*

Giriş. Müasir ingilis dilində köməkçi nitq hissəsi olan sözönləri ilə bağlı yerli və xarici dilçilərin apardığı tədqiqatlar onların üç əsas funksiya daşdığını göstərir:

1. Qrammatik (funksional);
2. Leksik;
3. Struktur funksiya;

Leksik funksiya “sözönlər o münasibətlərin ifadəsi kimi çıxış edir ki, onlarda nətiq reallığı ekstralinqvistik obyektlər və hadisələr arasında müəyyən edir”.

Əgər qrammatik mənanın mövcudluğu sözönlər arasında ciddi ziddiyyət yaratmırsa, onda leksik funksiya məsələsinin mübahisəli olduğu ortaya çıxır və tədqiqatçılar arasında hələ də həll edilməmiş qalır. Məsələn, bəzi dilçilər (A.M.Peşkovski, A.A.Potebnya) sözönlərdə leksik mənanın olmasını inkar edirlər.

Halbuki, ingilis dili sözönlərinin spesifik leksik mənası da vardır: onlar ayrılıqda bir ifadə barədə məlumat verir, onun vasitəsilə tez-tez və bütün cümlənin mənası müəyyən edilir və onlar “əhəmiyyətli” sözlərin (əsas nitq hissələrinin) bir-biri ilə əlaqələrini zənginləşdirir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, ingilis dilində sözönlərin semantikasi son dərəcə müxtəlifdir.

Sözönlər qrammatik funksiyanı həyata keçirərək, əlaqələndirici söz funksiyasını yerinə yetirir.

Morfoloji və ya leksik cəhətdən sözönlərin asılı (struktur) funksiya daşmasının çox böyük linqvistik əhəmiyyəti vardır. Bu funksiya sözönlərdən istifadə, istifadəçidən (bizdən) deyil, əvvəlki sözlərdən (sifət, feil, isim və s.) asılı olur.

Sözönlər spesifik müstəqil leksik mənaya malik olan nominativ vahidlərdir. Lakin bu və ya digər sözönlərin ifadə etdikləri məna eyni deyildir. Sözönlərin müstəqil leksik mənaya malik olmalarının ən mühüm sübutlarından biri onların əsas nitq hissələrinə xas olan leksik-qrammatik dəyişikliklərə məruz qalmasıdır. Onlara xas olan cəhətlərdən biri çoxmənalı olmalarıdır.

Bəzi dilçilər sözlülərin işlənmə dairəsinə görə onları “*dar*” və “*geniş*” mənalı sözlülərə bölürlər [1, səh. 103]. Sözlü kontekstdən minimal olaraq asılı olduğu təqdirdə “*dar*” mənalı, kontekstdən asılı olaraq məkan, zaman, səbəb və s. kimi mənalara ifadə etdiyi halda isə “*geniş*” mənalı hesab edilir.

Aktuallıq. Sözlülər, xüsusən də mücərrəd-qrammatik əlaqə ifadə edən sözlülərin leksik-qrammatik mənalının araşdırılması və onların Azərbaycan dilinə transformasiya üsulları müqayisə olunan dillər arasında (Azərbaycan və ingilis) keyfiyyət fərqlərini ortaya çıxarır.

Elmi yenilik. Sözlülərin cümlədə yerinə yetirdiyi funksiyalar, onların leksik-qrammatik mənalına, eyni zamanda çoxmənalılığına aydınlıq gətirilməsi, semantik prinsip əsasında təsnif olunaraq, sözlülərin denotativ və signifikativ mənalının tədqiqi məqalənin elmi yeniliyini şərtləndirir. Məqalədə morfoloji və ya leksik cəhətdən sözlülərin asılı (struktur) funksiya daşmasının böyük linqvistik əhəmiyyəti qeyd olunur.

Məqsəd və vəzifələri. Sözlülərin Azərbaycan dilinə transformasiya olunmasının analitik üsullarının tədqiqi, onların leksik və qrammatik mənalına verilən şərhlərin təhlili, sözlülərin semantik prinsip əsasında təsnif olunmasını tədqiq etməkdən ibarətdir.

Sözlülərin çoxmənalılığını qeyd etdikdən sonra, ikinci mühüm məsələ onların mənalı arasındakı əlaqəni müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə hesab edilir ki, polisemantik sözlülərin mənalı onların mərkəzində prototip mahiyyət daşıyan radikal təşkil edilmiş kateqoriya prinsipinə əsasən formalaşır. Bir sıra xarici dilçilərin əsərlərində sözlülərin semantik tərkibinin ilkin qurulması prinsipinin mütləqləşdirilməsi heç də həmişə əsaslandırılmır.

Sözlülərin qrammatik mənası sözlər arasında müəyyən əlaqələrin (münasibətlərin) ifadə edilməsidir. Y.A.Reymanın da qeyd etdiyi kimi, “bəzi linqvistik elementlər xassələrin əlamətləri, bəziləri isə münasibətlərin əlamətləridir” [2, səh. 104]. Sözlülər qarşılıqlı asılılıq əlaqəsini ifadə edən xüsusi vasitə kimi çıxış edir. Bütün sözlülər üçün ümumi qrammatik məna relyativlik, yəni nisbilikdir. Sözlülər obyektlər və hadisələr arasında müxtəlif münasibətləri – səbəb, məkan, atributiv və s. ifadə edir.

A.Borkovski sözlülərin mənalı onların ifadənin komponentləri arasında əlaqə yaratmaq funksiyasından fərqləndirməyi vacib hesab edirdi. Onun fikrincə: “Sözlülərin əsas funksiyaları qrammatik olub, sözlər arasında əlaqə yaratmaqdan ibarətdir. Bu funksiyayı yerinə yetirərkən, sözlü aparıcı komponentə asılı komponent əlavə edərək söz birləşməsini təşkil edir [3, s.67]. Azərbaycan dilçiliyində Edison Hacıyev sözlülərin leksik məna malik olmasını qəbul edir [4, s. 126].

Dilçilik ədəbiyyatında sözlülərin müxtəlif təsnifatları vardır. Belə ki, semantik əlamətlərə görə sözlülər aşağıdakı qruplara bölünürlər:

- 1) Lokal;
- 2) Temporal;
- 3) Komitativ (birgə iştirak, müşayiət);
- 4) Ablativ (qarşılaşdırma, aradan qaldırma);
- 5) Transgressiv (bir vəziyyətdən başqa bir vəziyyətə keçmə);
- 6) Məqsəd;
- 7) səbəb bildirən; [5, səh. 438].

Müasir ingilis dilində mücərrədlik ifadə edən sözlükləri Azərbaycan türkcəsində analitik ifadə vasitələrinə onların müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərlə ifadə edilir. Bu sözlər aşağıda qeyd edilən nitq hissələrinə aiddir:

1. Bağlayıcılar.

Müasir ingilis dilində mücərrədlik ifadə edən sözlüklərin bağlayıcıların köməyi ilə ifadə vasitəsi sırasına bəzi tabelilik bağlayıcıları daxildir.

a) “*Güzəşt*” mənası ifadə edən “*baxmayaraq*” tabelilik bağlayıcısı. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlükləri aşağıdakılardır: *in spite of, despite, for all*. Məsələn: *For all his complaining, I think he actually enjoyed the day* – *Onun bütün şikayətlərinə baxmayaraq, düşünürəm ki, o, bu günkü gündən həzz aldı*.

b) “*Şərt*” mənası ifadə edən “*əgər*” tabelilik bağlayıcısı. Bu mənanı ifadə edən yeganə ingilis sözlüsü aşağıdakıdır: *but for*. Məsələn:

But for his injury, the defendant would join the match: – Zədəsi olmasaydı, hücumçu oyuna qoşulardı.

2. Qoşmalar.

a) “*Səbəb-məqsəd*” mənası ifadə edən “*görə*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlüsü aşağıdakıdır: *because of*.

He could not find any job there, because of his social status: – “O, öz sosial statusuna görə heç bir iş tapa bilmədi”.

b) “*Səbəb-məqsəd*” mənası ifadə edən “*üçün*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlüsü aşağıdakıdır: *for*.

‘I never slept a wink all night for thinking of you’, he said. – “Səni düşündüyün üçün bütün gecəni gözümü də qırpmadım”, – o, dedi.

c) “*Bənzətmə*” mənası ifadə edən “*kimi*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlükləri aşağıdakılardır: *like, in manner*.

He had an easy manner and he talked like a gentleman. – “O, çox təmkinli idi və centlmen kimi danışdı.” [9, s.21].

d) “*Birgəlik*” mənası ifadə edən “*ilə*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlükləri aşağıdakılardır: *with, by*.

1) *If he could act at all, with those looks, that young man would go too far. [9, səh. 24]. – “O, bu cür xarici görünüşlə oynaya bilsəydi, bu gənc adam çox uzaqlara gedə bilərdi (gedərdi)(uğur qazana bilərdi).”*

2) *That couldn’t have been taught, you must have that by nature. – “Buna öyrədilmək olmaz (Ola bilməz ki, bu (sonradan) öyrədilmiş olsun), siz, gərək ki, buna təbii şəkildə yiyələnmişiniz.”*

e) “*İstinad*” mənası ifadə edən “*əsasən*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlükləri aşağıdakılardır: *with regard to, with (in) reference to, as for*. Məsələn:

It requires learners to provide a word to fill a blank in reference to a given picture. – “Bu, tələbələrə, verilmiş şəkildə əsasən (istinadən) boşluqları bir sözlə doldurmağı tələb edir”.

f) “*İstisna, fərqlənmə*” mənası ifadə edən “*istisna olmaqla, savayı*” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözlükləri aşağıdakılardır: *except for, with the exception of, apart from, aside from*.

Some girls always look on themselves as proud princesses, with the exception of a small number of either extremely ugly or exceedingly smart ones. – “Bəzi

qızlar, az sayda son dərəcə çirkin və ya çox ağıllı olanlar istisna olmaqla (olanlardan savayı), həmişə özlərini qürurlu şahzadələr kimi görürlər.”

g) “İstisna, fərqlənmə” mənası ifadə edən “başqa” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözləri aşağıdakılardır: *except for, with the exception of, apart from, aside from*.

Everywhere was quiet, aside from the occasional sound of a car in the distance. – “Uzaqdan arabir eşidilən maşın səmindən başqa, hər yerdə sakitlik hökm sürürdü.”

h) “Aidlik” mənası ifadə edən “haqqında” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözləri aşağıdakılardır: *on, about*.

There is such a saying that, It is easy to learn something about everything, but difficult to learn everything about anything. – “Belə bir deyim vardır ki, hər şey haqqında nəşə öyrənmək asandır, lakin hər hansı bir şey haqqında hər bir şeyi öyrənmək çətinidir”.

i) “Aidlik” mənası ifadə edən “barəsində” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözləri aşağıdakılardır: *on, about*.

Books on palm-reading are best-sellers this year: – “Bu il, falçılıq barəsində olan kitablar bestsellerdir (çoxsatılan kitablardır)”.

j) “Aidlik” mənası ifadə edən “dair” qoşması. Bu mənanı ifadə edən ingilis sözləri aşağıdakılardır: *on, about*.

You can find a lot of books about/on “Pragmatics” in our library – “Kitabxanamızda “Praqmatikaya” dair çoxlu kitab tapa bilərsiniz.

3. Sözlər.

a) “Səbəb” mənası ifadə edən “Səbəbindən, səbəbdən” sözləri vasitəsilə. Bu mənanı ifadə edən əsas ingilis sözləri sırasına aşağıdakılar daxildir: *because of, on account of, from, for*.

Both his first and second wife divorced him on account of his womanizing. – “Onun hər iki arvadı, onun qadın düşkünlüyü (arvadbaş olması) səbəbindən ondan boşanmışdılar”.

b) “Ziddiyyət” mənası ifadə edən “Əleyhinə/qarşı” sözü vasitəsilə. Bu mənanı ifadə edən yeganə ingilis sözləri aşağıdakıdır: *against*

There is no medicine against death: – “Ölüm əleyhinə (ölümə qarşı) heç bir dərman yoxdur”.

Nəticə. Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində mövcud mücərrədlik anlayışı ifadə edən sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığı kimi həm sintetik (əsasən ismin hal şəkilçiləri), həm də analitik (əsasən qoşmalar) vasitələrdən istifadə edilir. Sintetik vasitələr arasında üstünlüyü Azərbaycan dilində ismin hal şəkilçiləri təşkil etdiyi halda, analitik vasitələr arasında qoşmalar, daha sonra bağlayıcılar və digər sözlər gəlir. Son olaraq onu da qeyd etmək lazımdır ki, mücərrədlik ifadə edən ingilis sözlərinin dilimizdə hər iki qarşılığı praktik və praqmatik olaraq daim istifadədə olan vasitələrdir.

Ədəbiyyat :

1. Елтанская Е.А. Семантическая структура английских пространственно-динамических предлогов: на материале различных типов дискурса: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Елтанская Елена Александровна. – Волгоград, 2007. – 213 с

2. Рейман Е. А. Английские предлоги. Значение и их функции /Е.А. Рейман. – Л.: Наука. Ленинградское отделение, 2017. – 240 с.
3. Борковская И.Б. Предлоги в английском языке / И.Б.Борковская, Е.А.Рейман, Н.В.Успенская. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 2012. – 108 с.
4. Насиёв Е.İ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, Mütərcim nəşriyyatı. 2006, 268 s.
5. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) / под ред. Г. А.Золотовой. 4-е изд. М.: Русский язык, 2001. 720 с.
6. Двинянинова Г.С. Система пространственно-временных предлогов: уч. пос. по спецкурсу / Г.С. Двинянинова, Ю.А. Левицкий. – Пермь: изд-во ПГУ, 2000. – 73 с.
7. Болинджер Д. Значение и форма / Д. Болинджер. – М., 2019. –230 с.
8. Смирницкий, А.И. (2013), Морфология английского языка, издатель “Books on demand”, 450 стр.
9. Maughan W.S., 1985, Theatre, M.: Vyssaya Skola, 222 pp.

Nushaba Hasanova

Summary

ANALYTICAL MEANS OF EXPRESSION OF ENGLISH PREPOSITIONS EXPRESSING ABSTRACT RELATION IN AZERBAIJANI

Prepositions are an auxiliary part of speech that has a unique place in the grammatical structure of the English language. The existence of different opinions on whether prepositions in English have lexical or grammatical meaning still remains a pressing issue. However, most linguists are in favor of prepositions having a grammatical meaning.

Although the definitions given by different linguists differ according to the means of expression, they are essentially the same. “A preposition is considered an auxiliary part of speech that is used in front of a noun, or grammatically replaces it, and creates a connection between it and the verb or a noun.”

The means of expression of the prepositions expressing abstract relations in modern English include synthetic and analytical means. As it is known, synthetic means include suffixes. Analytical means of prepositions include means of expression through separate parts of speech. Analytical means of expression of English prepositions in Azerbaijani expressing abstract relations include qoshmas (postpositions) , conjunctions and separate words. In our language, both means of expression of English prepositions expressing abstract relations are practical and pragmatic tools that are constantly in use.

Нушаба Гасанова

Резюме

АНАЛИТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ПРЕДЛОГОВ, ВЫРАЖАЮЩИХ АБСТРАКТНОЕ ОТНОШЕНИЕ, В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Предлоги – вспомогательная часть речи, занимающая уникальное место в грамматической структуре английского языка. Существование различных мнений о том, имеют ли предлоги в английском языке лексическое или грамматическое значение, до сих пор остается актуальным вопросом. Однако большинство лингвистов поддерживают мнение что предлоги имеют грамматическое значение.

Хотя определения, данные разными лингвистами, различаются по средствам выражения, по сути они одинаковы. «Предлогом считается вспомогательная часть

речи, которая употребляется перед существительным или грамматически заменяет его, и создает связь между ним и глаголом или существительным».

К средствам выражения предлогов, выражающих абстрактные отношения, в современном английском языке относятся синтетические и аналитические средства. Как известно, к синтетическим средствам относятся суффиксы. К аналитическим средствам предлогов относятся средства выражения через отдельные части речи. Аналитические средства выражения английских предлогов в азербайджанском языке, выражающие абстрактные отношения, включают гошмы (послелог), союзы и отдельные слова. В нашем языке оба средства выражения английских предлогов, выражающих абстрактные отношения, являются практическими и прагматическими средствами, постоянно используемыми.

Rəyçi: fil.f.d. S.Mustafayeva

Jalə İlyasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.05

ŞƏKİ RAYONUNUN MƏHƏLLƏ ADLARI (etnolinqvistik xüsusiyyətlər)

Açar sözlər: Şəki rayonu, məhəllə adları, etnogenez, leksik-semantik əlamətlər, etnolinqvistik xüsusiyyətlər

Keywords: Sheki District, neighborhood names, ethnogenesis, lexical-semantic features, ethnolinguistic characteristics

Ключевые слова: район Шеки, названия районов, этногенез, лексико-семантические признаки, этнолингвистические особенности

Giriş. Azərbaycan toponimiyasının müxtəlif səviyyələrdə araşdırılmasının mühüm elmi-nəzəri dəyəri, öncə, bu xalqın, eləcə də burada var olan etnik qrupların və tayfa ittifaqlarının ölkə tarixində oynadığı rolun müəyyənəşdirilməsində, yer adlarından əks olunan maddi-mədəni irsin öyrənilməsindədir. Ayrı-ayrı tayfa və xalq adlarını əks etdirən etnotoponimlər ərazinin, məskunlaşan xalqların tarixini, etnoqrafiyasını öyrənməkdən ötrü daha qiymətlidir, ona görə ki, etnotoponimlər aid olduğu xalqın, tayfanın etnik varlığını inikas etdirən faktorlardan biridir. Etnotoponimiya xalqın müxtəlif tarixi dövrlərdə mövcud olmuş əlaqə və münasibətlərini müəyyənəşdirməyə imkan verir. Bütün bu məsələlər isə öz-özlüyündə xalqımızın etnogenezi problemi ilə sıx şəkildə bağlıdır.

Şəki rayonunda müxtəlif nəsil, tirə və tayfaların tarixən məskunlaşmaları yerli onomastik vahidlərdə də təsbit olunur. Araşdırmalar göstərir ki, Şəkinin toponimik sistemindəki bəzi onomastik vahidlər uzun tarixi inkişaf yolu keçməklə yanaşı, aid olduğu etnosun, mövcud olduğu ərazinin, tarixən bu yerlərdə baş vermiş sosial, siyasi hadisə və proseslərin bir çox özünəməxsus cəhətlərini də əks etdirmişdir. Bunlar coğrafi adların yaranma və formalaşmasını şərtləndirmişdir. Qeyd edək ki, həmin ərazilərdə tayfa və s. adların izləri məhəllə adlarında yaşamaqdadır.

“Əgər ölkənin qəbilələri, məhəllələri, kəndlərin adları geniş bir cürətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır” (A.A.Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm”)

“Məhəllə” ərəb mənşəli sözdür, “bir şəhər ya qəsəbənin bölündüyü hissələrdən hər biri. Şəhərin, iri binalar olan, kəsişən yollar və meydanlar arasında yerləşən hissəsi, kvartal [1, s.311]

Akademik Nizami Cəfərov, ümumiyyətlə, toponimlərin etnolinqvistik xarakterini nəzərə alır ki, “Respublikamızda elə kəndlər, elə qəsəbələr, şəhərlər var ki, bir neçə minillik yaşa, bu və ya digər dərəcədə müstəqil etnoqrafik, etnolinqvistik xarakterə, özünəməxsus əlamətlərə malikdir. Onların keçdiyi yolu öyrən-

mək, həyatlarında baş vermiş hadisələri, faktları xatırlamaq tarixi tədqiq baxımından çox əhəmiyyətli bir işdir” [4, s.4]

A.Şəkili Şəkiddə mövcud olan aşağıdakı məhəllə adlarını kitabında göstərmişdir: Dolçalar, Zənqərəflər, Qumbaralar, Mədoolar, Həbillər, Harşsoflar, Dağarlar, Yeddilər, Daddılar, Bağbanlar, Hoppandılar, Qurdlar, Condular, Hacıhəsənlər, Çopurlar, Davaxlar, Daşdəmirlər, Eminlər, Yavuzlar, Səbətçilər, Kəpəklər, Kəndirlər, Qocalar, Mənəflər, Giləhli, Otaq əşiyi, Qışlaq, Topqarağac, Çəvəşlər, Qatıqçılar, Alaçələr, Aydınlar, Primlər, Əşirlər, Dırrar, Dolmabağçalar, Dartqop-sunlar, Hacılətiflər, Süddülər, Qabaqkəsənlər, Qaraqabaxlar, Doqquzparalar, Dəbbəhəçilər, Zərgərlər, Topçular, Ocaqqullar, Yeddiqardaşlar, Kosalar, Kəvərlər, Harşsoflar, Dəmirçi bulağı, Sarı torpaq, Dodu [2, s.120]

Hələ 1867-ci ildə Şəki əyaləti haqqında Tiflisdə çap edilmiş məlumatda bu əyalətin məhəllələrindən də danışılmışdır [3]. Sözügedən qaynaqda Şəkinin tarixi məhəllələri (*Ağvanlar, Arxüstü, Çaqqaldərəsi* və s.) haqqında məlumata rast gəlmək olur. Qaynaqlarda Şəkinin Qurdlar, Faraşlar, Şalğalı bulaq, Əşirlər, Primlər məhəlləsi haqqında da bəhs olunmuşdur.

Şəki ensiklopediyasında Şəkinin məhəllə adları, soyadlar və ləqəblər verilmişdir. Bundan əlavə, AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi tərəfindən çap olunmuş “Şəkiddə məhəllə adları, soyadlar və ləqəblər” kitabında həmin adlar barədə məlumat almaq mümkündür. Bu kitab iki cildəndən ibarətdir. Birinci, 2002-ci ildə, ikinci kitab 2009-cu ildə nəşr edilmişdir. (*az. wikipedia.0rq wki* >

Şəki rayonu getdikcə böyüdüyündən Çar hökuməti şəhərdə əlavə iki inzibati məhəllənin bünövrəsini qoyur. 1860-1865-ci illərdə şəhər artıq iki məhəlləyə ayrılmışdır. O dövrdən qalma məhəllə, küçə adları indiyə qədər qorunub saxlanmışdır. Şəkinin tarixi məhəllələri arasında Ağvanlar, Arxüstü, Çaqqaldərəsi, Çörək-məhlə, Dardoqqaz tanınılan onomastik vahidlərdəndir.

Həmin məhəllələr tayfa-nəsil adları ilə formalaşmışdır. Digərləri peşə-sənət və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranmışdır.

Kamil Adışirinovun “Göynük mahalı: siyasi, coğrafi, mədəni tarixi və folkloru” (I kitab) əsərində Baş Göynük və Baş Layısqı kəndlərindən toplanmış tarixi, ədəbi-folklor, məhəllə adlarının materiallarının elmi şərhə verilmişdir [4]

Bu məhəllə adlarını leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı qruplarda birləşdir-mək olar:

1. Tayfa adı əsasında yaranan məhəllə adları: Yeddilər, Kosalar, Dəmirçilər, Qurdlar, Qaraqoyunlular və s. Göründüyü kimi, Şəkinin etnonim yaradıcılığında daha çox tayfa, nəsil, tirə və s. ləqəbindən istifadə olunmuşdur. “Ailə-nəsil ləqəblərindən törənən etnonimlər istər tarixən və istərsə də indi Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şəkiddə də işlənməkdədir: *Ocaqqullar, Kəvərlər, Qarapapaqlar, Səbətçilər, Kosalar*.

2. Nəsil, şəxs adları əsasında yaranan məhəllə adları: Nəbilər, Mədoolar, Yeddiqardaşlar və s.

3. Ləqəb əsaslı məhəllə adları: Çopurlar, Dəbbəhəçilər və s.

4. Say nitq hissəsi əsasında yaranan məhəllə adları. Bunları say komponentli məhəllə adları da adlandırmaq olar. Belədir ki, say türk dillərinin ən qədim, təcrübəli ehtiyacdən doğulmuş, sosial düşüncənin əsas faktorlarından biri olan kəmiyyət

kateqoriyası ilə əlaqədar formalaşmış inkişaf etmişdir. Doqquzparalar, Yeddiqar-daşlar, Yeddiilər və s.

4. Peşə-sənət və məşğuliyyətlə əlaqədar məhəllə adları: Səbətçilər, Papaqçı-lar və s. Burada sənət və peşə məzmunu daha qabarıq öz əksini tapmışdır.

5. Metal əşyalarının adlarından ibarət məhəllə adları: Daşdəmirilər, Dəmirçi-lər, Gümüşçülər və s.

6. Feil əsaslı, feili sifətin substantivləşməsi nəticəsində yaranmış məhəllə adları: Hoppandılar, Qabaqkəsənlər və s.

Deyilənlərlə bərabər, bir məsələni də vurğulama istərdik. Göstərilən para-metrlər Şəkinin həcmcə böyük olan etnotoponimlərinə də aiddir.

E.Əhmədova Azərbaycan etnonimlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırma bilmişdir. Müəllif göstərir ki, etnonimlərin yaranması bir dövrün deyil, müxtəlif dövrlərin məhsuludur, sabit deyil, arasıkəsilməz bir proses-dir. Bu baxımdan Azərbaycan etnonimlərini bu qruplara ayırmaq olar: ən qədim (paleo), orta (mezo) və yeni (neo) etnonimlər [5, s.48]

Məhəllə adlarının tərkibində “daş” sözü də işlənmişdir. Nəbi Əsgərov bu münasibətlə yazır: “Ümumiyyətlə, taş-daş apelyativ sözü ümumtürk onomastik sistemində də xeyli sayda toponimlər əmələ gətirmişdir. Bu adlar həm təklikdə, həm də başqa leksik vahidlərlə birləşərək rəngarəng onomastik vahid qalereyası yaratmışdır. Məs.: *Taşqaqa, Dajça, Taşlı, Taçkino, Daşlı, Daşlıca, Taşbulaq* və s.” [6, s.318-322]

Şəki rayonunda “daş” komponentli Daşüz, Daşbulaq, Daşlı ırmə kənd adları da vardır. Daşbulaq toponiminə Şəmkir, Xandəndində də rast gəlmək olur. Belə yerlər Daşyüz şəklində Daşkəsəndə, Daşdüz şəklində Naxçıvanda mövcuddur. Oğuztaş toponimi də qeydə alınmışdır. Oğuz tayfasının adı ilə əlaqədar həmin məhəllə adının da geniş araşdırılmasına ehtiyac var. **Daşlı ırmə** Şəkidə oronim olaraq da mövcuddur. S.Mollazadə bu oronimin ikinci komponentini regionun dialekt və şivələri ilə əlaqələndirir. “İrmə” sözünün “ir” hissəsinin Mahmud Kaşğarının “Di-vanü-luğat-it türk”ündə “dağın günəşli hissəsi” anlamında olduğunu bildirir. [7, c.211] Daşlı appelyativinin tərkibində olan “ırmə” (əslində i r ə m ə) sözünün dialekt və şivələrdə mənası belə göstərilir: İRƏMƏ (Qazax, Tovuz) _dərə-təpəlik. “Ə, niyə qırırsan, heyvanı bu ırmədə, bir az o yannara aparasan, otduya” (Qazax): Bizim ırməli yerrərimiz var” (Qazax) [8, s. 36, 479 s.]

S.Mollazadə *ırmə* sözünün *ırmə* sözündən əmələ gəldiyini qeyd edir və bu sözün Azərbaycan dilinin Oğuz, Qax şivələrində də işlək olduğunu göstərir [9, s.172 , 204 c.].

Şəkinin məhəllə adlarının tərkibində Daşdəmirililər biçimində, mürəkkəb forma da diqqəti cəlb edir. Bu ad Cəbrayıl rayunu Soltanlı kəndində də bir nəslin adını daşıyır. Fikrət Hacıadə “Bir Soltanlı hekayəsi” kitabında Soltanlının məhəl-lələri sırasında Daşdəmirililərdən, onların bağlarından də bəhs edir: münasibət bil-dirir: “Sunulan şemalardan, eskilere gittikçe soyların birbirine yaklaştığı belli olu-yor. Örneğin Memmedalı uşağı, Ahmedalı uşağı ve Zaman-Xanımağa neslinin ay-nı bir kökten olduğu görünür. D a ş d e m i r l i soyu bir köktendir ve eğer daha es-kilere gitmek mümkün olsa, İsmayıl töremesi ile Daşdemirliilerin de akrabalığı be-lirlenebilir... Daşdəmirli Soltanlının bilinen en eski ve en büyük soylarından biri-

dir. Soyun keçmiş Daşdemir isimli şahıs ilə tanındığı üçün bu soy Daşdemirli olaraq anılmaktadır” [10, s.25, 64]

Qaraqoyunlular məhəlləsi. Şəki rayonunun S u ç m a kənd inzibati ərazi bölgüsünə daxil olan Ç a y q a r a q o y u n l u kənd adı mövcuddur. Faktik materialların təhlili göstərir ki, Qaraqoyunlu məhəlləsi Şəkiddə “çay” sözü ilə birgə işlənərək, üç komponentli ad kimi çıxış etmişdir. “Çay” sözünün əlavəsi ilə Azərbaycan toponimiyasında “Çaytumas”, “Çayyataq” və s. ərazi adları bəllidir.

Önemli cəhətlərdən biri də odur ki, “Şəkinin meydana gəlməsi faktını B.F.Minorski Strabonun_ Sakasena-Şaka-şen «поселение Шака» fikrinə əsaslanaraq, bizim eradan şncə VII əsrdə mövcud olmuş saklarla əlaqələndirir [11].

Şəkililərin bir hissəsi Ağdaş və Göycay rayonlarında yaşayırlar. “Şəkili” kənd adı Şəkiddən olan, Şəkiyə mənsub deməkdir. Bununla belə, dərk edirik ki, Şəki-Zaqatala zonasının birgə toponimləri coğrafiyaçı tədqiqatçı E.B.Nuriyev tərəfindən coğrafi istiqamətdə öyrənilmişdir [12; 13]

Şəki bölgəsində digər etnonimlərin də məhəllə adı kimi işlənməsi faktı ilə rastlaşırıq.

Kosalar etnonimi. Kosalar adlı əraziyə Ağdam, Qazax, Lənkəran, Xankəndi, Lerik rayonlarında rast gəlirik. Şəkiddə isə Kosalar məhəllə adı kimi istifadə olunmaqdadır.

Qurdlar etnonimi. Qurdlar məhəllə qədim nəsil və tayfa adı digər qrup toponimlərdə də mühafizə olunmuşdur: Qurdlar nəslı, Qurdlu körpü və s. Məhəlləyə qurd-qurt totemi ilə əlaqədar bu ad verilmişdir. Şamaxıda Qurd məhəllə var, Gürcüstanda Qurdlar kəndinə rast gəlmək olur.

Bağbanlar etnonimi. Qubada Bağbanlı kəndi bu etnonimin paralelidir.

Qışlaq. Bu tərkibdə oykonimlərlə yanaşı, məhəllə adları da mövcuddur. Dialektoloji mənbələrdə “*Qışlaq* – qoyun və başqa ev heyvanlarının saxlandığı mötədil havalı və otlaqlı qışlama yeridir. Qışı keçirmək üçün bina və s. olan yer: oba, kənd, yurd mənasındadır [14, s.264]

Mürəkkəb quruluşlu adların tərkibində vaxtilə q ı ş l a q sözü işlənmişdir. Sonralar bu toponim sadələşmişdir. Məsələn, *Nabranqışlaq – Nabran*. Qaynaqlarda Köhnə Xudat kəndinə məxsus qışlaq. Mürsəlli qışlaq, Qobuqışlaq, Qımılqışlaq, Bəyqışlaq və s. yaşayış məntəqələri də XIX yüzillik ortalarında Nabran ərazisində qeydə alınmışdır.

Çopurlar etnonimi. Həmin etnonim zahiri əlamət, rəng və s. ifadə edən “çopur” sözündən gəlmişdir. Ümumiyyətlə, adlandırmada bu qəbildən olan apelyativlərdən istifadə olunmuşdur. Bunlar fərqləndirmək məqsədi daşmışdır.

“Çopur” çiçək xəstəliyindən üzdə qalan kələ-kötür, nahamarlıq, dəlmə-deşik deməkdir. Bu sifət əvvəlcə həmin mənada, leksik semantikada işlənmiş, sonra nəslə verilmiş və daha sonra məhəllə adı kimi məşhurlaşmağa başlamışdır.

Nəticə etibarı ilə göstərmək olar ki, Azərbaycanın ərazisinin bir hissəsi də mikrotoponimlərdən ibarətdir. Onlardan biri də məhəllə adlarıdır. Məhəllə adlarının tarixi qədimdir. Şəkinin məhəllə adlarında da xalqın tarixi, etnogenezi, maddi mədəniyyəti və s. öz əksini tapmışdır. Müxtəlif tayfalar və tayfa birləşmələri Şəki əhalisinin də formalaşmasında əsaslı rol oynamışdır. Etnik tərkibli tayfalar illər uzununu bu ərazilərdə qaynayıb qarışmışlar. Etnogenetik və tarixi-mədəni əlaqələr

yarandıdır. Bu əlaqə və münasibətlər isə müəyyən qədər, məhz, toponimik və etnolinqvistik araşdırmalar nəticəsində aydınlaşa bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti III cild, K-R. Ə.Orucovun redaktəsi ilə. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1983
2. Ağəli Şəkili. Yeni Şəki lətifələri. Gözə uyanıq mən. Şəki, 2008
3. Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году, по запискам главноуправляющего в Грузии Ермолова, генерал-майором князем Мадатовым и действительным статским советником Могилевским Тифлис: 1867.
4. Adışirinov K.F. Göynük mahalı: siyasi, coğrafi, mədəni tarixi və folkloru. (Baş Göynük və Baş Layısqı kəndlərindən toplanmış tarixi, ədəbi-folklor materiallarının elmi şərhı): Monoqrafiya, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018
5. Əhmədova Elmira. Azərbaycan etnonimləri (Leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlər) Bakı, 2007
6. Əsgərov Nəbi. Areal türk onomastik vahidlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 2005
7. Древнетюркский словарь Л., Наука, 1969.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bircildlik, Bakı, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1964
9. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов. Баку, Изд-во «Маариф», 1979
10. Hacızadə F. Bir Soltanlı hikayesi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023
11. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербента X-XI вв. М., 1963
12. Nuriyev E.B. Şəki-Zaqatala zonasının bəzi etnotoponimləri haqqında. Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Yer haqqında elmlər seriyası, 1978, № 6, s.100-104
13. Nuriyev Elxan. Azərbaycan SSR-in Şəki-Zaqatala zonasının toponimiyası. Bakı, Elm, 1989
14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. “Bakı, “Çıraq” nəşriyyatı, 1997

Jalə İlyasova

Summary

NEIGHBORHOOD NAMES OF SHEKI DISTRICT (Ethnolinguistic Features)

This article is dedicated to the historical and modern neighborhood names of Sheki District, Azerbaijan. These neighborhood names possess lexical-semantic and ethnolinguistic features. The interaction between linguistic and ethnic factors, as well as the close relationship between the people and place names, has been preserved in the neighborhood names of Sheki District. Their topoformants are, almost without exception, characteristic of the Turkic-speaking world. Neighborhood names are also used as either the name of a settlement or as a microtoponym in other regions. From an ethnolinguistic perspective, it can be stated that Turkic ethnoses are the oldest indigenous inhabitants of the Azerbaijani territories. The ethnolinguistic features in Sheki's neighborhood names primarily reflect these characteristics. These features also prove the historical antiquity of the neighborhood names. Each ethnotoponym studied emerges as a manifestation of the history, culture, lifestyle, spiritual, and cultural life of the people, as well as the historical development of the population of Sheki. The results obtained from the lexical-semantic and ethnocultural analysis of neighborhood names in this research will undoubtedly have a significant positive impact on people's worldview and behaviors. The study of

neighborhood names in this direction reflects the maturity of the people's perceptions about language and psychology, language and history, language and culture, and language and toponymy."

Джаля Ильясова

Резюме
НАЗВАНИЯ РАЙОНОВ ШЕКИ
(Этнолингвистические особенности)

Статья посвящена историческим и современным названиям районов города Шеки, Азербайджан. Эти названия районов обладают лексико-семантическими и этнолингвистическими особенностями. Взаимосвязь лингвистических и этнических факторов, а также тесная связь между народом и географическими названиями сохраняются в названиях районов Шеки. Их топоформанты, почти без исключений, характерны для тюркских языков. Названия районов также используются как название поселения или микротопоним в других регионах. С этнолингвистической точки зрения, можно утверждать, что тюркские этносы являются самыми древними коренными жителями азербайджанских территорий. Этнолингвистические особенности в названиях районов Шеки в первую очередь отражают эти черты. Эти особенности также подтверждают историческую древность названий районов. Каждое этнотопоним, изученное в этом исследовании, является проявлением истории, культуры, образа жизни, духовной и культурной жизни народа, а также исторического развития населения Шеки. Результаты, полученные в ходе лексико-семантического и этнокультурного анализа названий районов, несомненно, окажут значительное положительное влияние на мировоззрение и поведение людей. Изучение названий районов в этом направлении отражает зрелость восприятия народом языка и психологии, языка и истории, языка и культуры, языка и топонимики."

Rəyçi: dos. F.Niftəliyeva

Mehriban Məmmədcəfərova

<https://orcid.org/0009-0001-8177-1987>

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.06

İNGİLİS DİLİNDƏ HƏRBİ DİSKURS NEOLOGİZMLƏRİNİN DİLİN LEKSİK QATINDA İZAHINA DAİR

Açar sözlər: hərbi diskurs, linqvistik, kommunikasiya, informasiya, hərbi sənədlər

Keywords: military discourse, linguistic, communication, information, military documents

Ключевые слова: военный дискурс, лингвистика, коммуникация, информация, военные документы

Giriş. Dilin bütün diskurs vahidləri bir-biri ilə əlaqəlidir və hər hansı dil vahidini yalnız müəyyən diskursa aid etmək mümkünsüzdür. Bu diskursun vahidləri də digər növ diskurs vahidləri ilə geniş əlaqələrə malikdir. Hərbi diskurs mürəkkəb, çoxcəhətli linqvistik hadisədir. Hərbi diskurs şübhəsiz ki, kifayət qədər müstəqilliyə malikdir, struktur və sintaktik xüsusiyyətləri baxımından maraqlıdır. O, müasir dövrümüzdə öz janr xüsusiyyətlərini dəyişir, yeni informasiya kommunikasiya texnologiyasına uyğunlaşır.

Diskurs müəyyən zaman və məkan vəhdətində formalaşır və onu yaradan situasiya, yəni konkret insanlardan geniş mənada sosial mühitə qədər, dəyişdikdə onun qavranılması, ilkin diskursiv mənasının dərkə də dəyişir. Hərbi diskursun formal hissəsinin leksik xarakteristikası peşə terminologiyasının olmasıdır və onun linqvistik tərkib hissəsi hərbi sənədlərin mətnləri ilə, yəni əmrlər, sərəncamlar, nizamnamələr, döyüş sənədləri ilə təmsil olunur. Hərbi diskursun qeyri-formal hissəsinin əsasında hərbi yumor durur. İngilis hərbi diskursunun bir hissəsinin əsas leksik əlaməti sosial-peşə subkodundan fəal istifadəsindədir.

Mövzunun aktuallığı. Elmi məqalənin aktuallığı müasir dövrümüzdə cəmiyyətin həyatında və eləcə də müasir qlobal geosiyasi proseslərdə hərbi sahənin rolunun mühümlüyü ilə müəyyənləşir. Hərbi diskursun hal-hazırkı dövrdə yüksək gücə malik olan, hərbi sahəsinin bütün səviyyələri üçün yaradılan müasir silahların adları, onların dilin leksik qatında araşdırılması vacib bir məsələ kimi qalmaqdadır.

Mövzunun məqsəd və vəzifələri. İngilis dilinin lüğət tərkibində xüsusi bir lay təşkil edən hərbi terminologiyanın tətbiqi vəziyyətini, hərbi neologizmlərin quruluş xüsusiyyətlərini, birləşmə şəklində olan hərbi neologizmlərin quruluş xüsusiyyətlərini və hərbi terminlərin işlənmə imkanlarını və bir sıra xüsusiyyətlərin araşdırıb öyrənilməsi mövzunun məqsəd və vəzifələrinə aid edilir.

Hərbi terminologiya hərbi işinin bütün sahələrini əhatə edir və dövlətin hərbi sahədəki inkişaf səviyyəsinə uyğunlaşmağa çalışır. İstənilən hərbi islahat, hərbi-

texniki sahədə inkişaf, müxtəlif prinsiplərə əsaslanan silahların sınaqdan keçirildiyi təlimlərdə dövlətin iştirakı və sair kimi hadisələr yeni hərbi terminlərin yaranmasına səbəb olur. Belə terminlər hər hansı bir dildə bu və ya digər dərəcədə bütün hərbi terminlərə xas olan bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir. Hərbi terminlər iyerarxik olaraq bir-birindən asılıdırlar. Bu terminlər digər terminlərin xüsusi və ümumi anlayışlarını ehtiva edə bilər. Onlar hərbi fəaliyyət sahəsində tətbiq olunan müvafiq ciddi konsepsiyaya uyğun olmalıdırlar. Belə deyimlər öz semantikasındakı müstəqildir və kontekstdən asılı deyildir. Hər bir dildə hərbi terminlərin təsnifatında ortaq və fərqli cəhətlər var. Dünya dillərində hərbi sözlər quruluşuna görə bir-komponentli və çoxkomponentli olur. Müxtəlif dillərdə hərbi terminlər semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə yaranır. Ayri-ayrı dillərdə hərbi terminlərin leksik-semantik bölgüsü fərqli aparılır. Hərbi terminologiya emosional mənə çağırışları kəsb edir, eyni hərbi anlayış müxtəlif emosional çağırışları leksik vahidlərlə ifadə olunur. Bu daha çox hərəkətlə bağlı olan feillərin hərbi terminlərdə işlədilməsi müşahidə edilir və hesab etmək olar ki, feillərdə daha çox özünü büruzə verən ekspressivlik, emosionallıq və məcazlaşma imkanlarının genişliyi ilə bağlıdır.

Hərbi terminologiyanın inkişafı yolları

Hərbi terminologiyanın inkişafı ekstralingvistik və lingvistik amillərə əsaslanır. Ekstralingvistik amillərlə əlaqədar hərbi terminologiyanın inkişaf tendensiyasına aşağıdakılar daxildir:

1. Döyüş meydanından kənar qarşıdurmaların yaranması. Məsələn, cyber attack-kiber hücum, information front-informasiya cəbhəsi.

2. Elmi-texniki inqilabın hərbi sahəyə sirayət etməsi. Lazer silahlardan geniş istifadə bir sıra əlaqəli terminlərin yaranmasına və genişlənməsinə səbəb oldu. Məsələn, chemical laser-based anti-missile defense system-kimyəvi lazer əsaslı raket əleyhinə müdafiə sistemi.

3. Müasir dünya dillərinin qloballaşması və beynəlmiləşmə meyli. Hərbi terminologiyada beynəlmiləşmə meyli ingilis dili və onun amerikan versiyasından çoxlu yeni sözlər götürülməsinə gətirib çıxarır. Buna nümunə kimi ingilis dilində olan AEW&C-Airborne early warning and control-Radio aşkarlayıcı və istiqamətləndirici aviasiya kompleksi, GPS-Global Positioning System-Qlobal Mövqe Təyinat Sistemi kimi ifadələri göstərmək olar. Hərbi terminologiyanın lingvistik amillərlə bağlı inkişaf tendensiyalarına isə terminoloji lüğətin standartlaşdırma meyli, hərbi ifadələrin dəqiqləşdirilmə və konkretləşdirməsi, belə deyimlərin qısaltılması daxildir.

Müasir media mətnlərində lüğətlərə daxil edilməyən alınma terminlərin sayında artım müşahidə edilir. Bunu da müasir hərbi diskursun yüksək standartlaşdırma səviyyəsi ilə xarakterizə etmək olar. Hərbi sözlərin dəqiqləşdirilməsi meylini isə terminin qeyri müəyyənliyini azaltmaq və anlayışın dəqiqliyini artırmaq məqsədində axtarmaq lazımdır. Məsələn, heavy bomber, four engine heavy bomber, four-engine long-range heavy bomber. Uzun çoxkomponentli terminlər nitqdə əhəmiyyətli dərəcədə çətinliklər yaradır. Buna görə də ingilis dilində də informasiyanın optimallaşdırılması məqsədilə hərbi söz və ifadələrin ixtisar edilməsi ilə yeni terminlərin yaranması müşahidə olunur.

Hərbi diskursa elmi-texniki materiallar və bilavasitə hərbi sənədlər daxildir. Hərbi sənədlərə döyüş sənədləri – döyüş əmri, döyüş sərəncamı, xidmət sənədləri-

əmr, göstəriş, raport, nizamnamə sənədləri-nizamnamə, tövsiyyələr, təlimatlar və göstərişlərdən ibarətdir.

Formal hərbi diskursun öz leksik və sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Hərbi leksikanı aşağıdakı əsas qruplarla təsnif etmək olar:

1. Bilavasitə hərbi iş, silahlı qüvvələr, silahlı mübarizə aparılması üsulları və bu kimi anlayışları bildirən hərbi terminologiya:

2. Özündə elmi-texniki terminləri və hərbiçilərin şifahi nitqində işlədilən, faktiki olaraq müvafiq hərbi deyimlərin üslubi sinonimlər dəsti olan emosional çağırışlı hərbi leksikanı birləşdirən hərbi-texniki terminologiya. Hərbi terminologiya bəzi sözlərin ünsiyyətdən getməsi, onların mənalarının dəyişməsi, silahlı qüvvələrin yenidən qurulması, yeni silah növlərinin və hərbi texnikanın yaranması ilə yeni hərbi neologizmlərin meydana gəlməsi, müharibə aparmağın müasir metodlarının hazırlanması hesabına davamlı surətdə dəyişilir. Buna misal olaraq, XX əsrin sonlarında vertolyotun yeni texnologiyası və konstruksiyasının işlənilməsi rul vinti olmayan vertolyotlar üçün NOTAR (no tail rotor) termininin yaranmasına və geniş istifadə edilməsinə səbəb oldu.

İngilis dilində hərbi materialların leksik səviyyədə fərqləndirici xüsusiyyəti ixtisarların mövcudluğundadır. İxtisarlar, say tərkibindən asılı olaraq bir, iki, üç, dörd, beş komponentli ola bilərlər [1, s. 656].

Birkomponentli ixtisarlar – JU (July), the S2system (the command and control system).

İkikomponentli ixtisarlar – RJ (Road Junction), SA (Secretary of the Army), CP (Command post).

Üçkomponentli ixtisarlar – SoD (Secretary of Defence), AAM (Air – to air missile), MFR (memorandum for record), DAS (Director of the Army Staff).

Dördkomponentli ixtisarlar – TADS (Target Acquisition and Designation System), VCSA (Vice Chief of Staff Army).

Beşkomponentli ixtisarlar – ADECC (Assistant to the Director of Executive Communication and Control), PAAMS (the Principal Anti – Air Missile System).

İngilis dilində altı komponentli ixtisarlara az da olsa rast gəlmək olar. Məsələn, TRADOC-US Army Training and Doctrine Command.

Hərbi materiallarda ixtisarlarla yanaşı silah və texnika nümunələrini bildirmək üçün onların indekslərindən və şərti işarələrdən geniş istifadə olunur. Məsələn,

SN-47A. SN – yük vertolyotu (cargo helicopter), 47 – konstruksiyanın növü, A – birinci modifikasiya.

UH-64S – çoxməqsədli vertolyot (utility helicopter), 64 – konstruksiyanın növü, S – üçüncü modifikasiya. [1, s. 656].

Hərbi aforizmlər – good beginning is half a battle. (Yaxşı başlanğıc qələbənin yarısıdır).

Atalar sözləri və məsəllər – heads or tails (yazı yoxsa pozu).

Frazeoloji birləşmələr – to hit the silk (paraşütü açmaq).

Əmrlər – left (Sola dön !), Forward march (irəli marş !).

Kodlaşdırılmış sabit birləşmələr – no joy (hədəf aşkarlanmayıb).

Dəyişən sabit birləşmələr – to hold position (mövqeyi saxlamaq), cock the gun (çaxmağı çəkmək) hərbi materiallarda sabit ifadələr kimi mövcuddur.

Beləliklə, hərbi material mətnlərinin struktur aydınlığı, anlayışların müəyyənliyi, frazeoloji birləşmələrin sabitliyi onların başa düşülməsinə kömək edir. İngilis dili hərbi materialların verilməsində iki meyl vardır.

1. Geniş konstruksiyalardan, yəni xidməti və nizamnamə sənədləri üçün istifadə;

2. Elliptik konstruksiyalardan istifadə. Məsələn, döyüş sənədləri.

İngilis dilində hərbi materialların səciyyəvi sintaktik xüsusiyyətləri onlarda aşağıdakı konstruksiyalardan geniş istifadə olunmasındadır. Məchul növdən, cerund konstruksiyalarından, məsdərlərdən istifadə buna misal ola bilər. Məsələn, Military medical centers in Germany and the US are occupied by many service members injured in Iraq and Afghanistan[2]. A new system for designated and naming military rockets has recently been announced [3]. Army analyses range from studies to support network operations, terrain identification and energy policy, to studies that focus on the morale and welfare of soldiers and their families and a wide variety of other high profile topics [4].

Yarımçıq cümlələrdə, bir qayda olaraq, elə komponentlər buraxılır ki, hərbi sənədləri yaxşı bildikdə onlar kontekstdən və ya situasiyadan asanlıqla bərpa olunur və çatdırılan informasiyanın düzgün başa düşülməsini çətinləşdirmir. Bu kimi komponentlər çox vaxt aşağıdakı kimi olur:

- To be felix passiv konstruksiyalarda. Məsələn, Two rifle divisions (are) located along the frontline/[6]
- Köməkçi sözlər, məsələn, artıqların və bir sıra sözönlərin buraxılması halları səciyyəvidir. Məsələn, Maintain contact (with the) elements (Of the) 2d Corps.[5]

Yığcamlıq və ya qısalığa meyl klişe konstruksiyalarının yaranmasını şərtləndirir və bu da hərbi sənədlərdə normaya çevrilir. Klişe cümlələrdə yalnız informasiyanın çatdırılması üçün zəruri olan elementlər qalır və hər bir elementin tam açmasını bilmədən bu tip cümlələri başa düşmək mümkün deyil. Bu isə yenə də son nəticədə ön plana kontekst məsələsini, əlbəttə ki, fon biliklərini çıxardır, bir daha göstərir ki, bütövlükdə diskursun və bizim konkret halda hərbi diskursun başa düşülməsində onların müstəsna əhəmiyyəti vardır. Ön vacibi isə, onlar diskursun ayrılmaz tərkib hissəsi kimi götürülməlidir. Məsələn: A nuclear preparation will be fired(at) 090405 Jan [5]. Hərbi diskursun formal hissəsinin mətn tərkib hissəsi məlumatın müəyyən qurulma qaydalarına tabedir və fikrimizcə, bu qəbildən olan məlumatların çatdırılma şəraiti ilə diktə olunur, yəni məzmun müvafiq forma tələb etdiyi kimi, forma da məzmunu qəlibləşdirir, onun müəyyən formal şəkildə verilməsini şərtləndirir. İnformasiyanın çatdırılma şəraiti məlumatın mətninin aydın, məntiqi imkan daxilində qısa olmasını tələb edir. Ön əsası, istənilən hərbi əmr məhz birmənalı qavranılmalı, ikili şərhə yer qoymamalıdır. Döyüş sənədlərinin məqsədi qoşunun operativ idarə edilməsidir və buna görə də mətnin tərkib hissəsi bu məqsədə xidmət edir. Çoxlu sayda ixtisarlardan, klişələrdən və elliptik konstruksiyalardan istifadə döyüş sənədlərini semantik baxımdan daha yığcam və tutumlu etməyə imkan verir.

Bir sosial institut kimi ordunun bütün xüsusiyyətləri diskursun formal hissəsinin hərbi materiallarında öz əksini tapır. Hərbi diskursun formal hissəsinin mətn

tərkib hissəsi məlumatın müəyyən qurulma qaydalarına tabedir və məzmun müvafiq forma tələb etdiyi kimi, forma da məzmunu qəlibləşdirir, onun müəyyən formal şəkildə verilməsini şərtləndirir.

Formal hərbi diskursdan fərqli olaraq, qeyri-formal hərbi diskursun əsasında şifahi nitq ünsiyyəti durur. Nitq ünsiyyəti üç aspekt əsasında duran mürəkkəb prosesdir [7, s.155].

Nitq aktlarından çoxu əsgərlərin məişəti ilə bağlıdır. Bu da öz əksini ilk növbədə leksikada tapır. Məsələn, yeməxana və yeməyin bu leksikada çoxsaylı sinonimləri-jarqonizmləri var; yeməxana – dog vomit, slop shop; çörək – punk; sorba – hot water; aş – baby food; yağ – vazeline; pendir – mouse trap; kofe–ink.

Ordu slenqinin təsnifatını apardıqda, onun ordu həyatının bütün sahələrini əhatə etdiyini görürük. Məsələn, funeral glide – təyyarə, hell buggy – tank, Dooms Day Weapon – nüvə silahı. Əsgər forma predmetlərinin adlarına pips – ulduz, tin hat – əsgər şlemi, Coğrafi obyektlərin və təşkilatların adı; the Pond – Atlantik okeanı, Squirrel Cage – Pentaqon, zabıt heyətinin nümayəndələri; gold leaf – mayor, light colonel – podpolkovnik, Big Bug – komandan, brass ass – zabıt və s. Şəxsi heyətə həm ayrı-ayrı qoşun növlərinin və xidmət növlərinin, həm də bu və ya digər qoşun növünə mənsubluğundan asılı olmayaraq sırayı heyətin nümayəndələrinin adları da daxildir. Məsələn, red legs – artilleriya, Silent service – sualtı donanma, Uncle Sam's circus – ABŞ donanması, doolie – ABŞ HHQ Akademiyasının birinci kurs kursantı. Bu sözlərdən bir neçəsini izah etməyə çalışaq. Zabıt heyətinin fərqlənmə nişanlarına görə adlandırılması da mülki şəxslər üçün çətinlik yaradır. Məsələn, gold leaf – mayor bu rütbədəki zabıtın poqonlarındakı fərqlənmə nişanına görə, silver leaf – podpolkovnik sözü ilə müqayisə etsək aydın olar. Ordu həyatının bütün sahələrində istifadə olunan zoonomlik metaforlardan rat-trap – sualtı qayıq, grasshopper – vertolyot, field pig – raket, iron horse – tank, devil dog – dənizçi, bird of paradise – polkovnik, chick – yeni əsgər, tiger suit – kamuflyaj və sair nümunə gətirmək olar. Hərbi diskursun formal hissəsi üçün əsaslar kimi təsvir olunan bütün cizgilər (subordinasiya, aydınlıq, məntiqlik) qeyri formal diskursda kinayə predmeti və zarafat obyektı olur.

Nəticə. Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi terminlər semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsulu ilə yaranır. Hərbi diskursun formal hissəsi nizamnamə sənədləri – əmrlərin, döyüş sənədlərinin, nizamnamələrin mətni və elmi-texniki ədəbiyyatla təmsil olunur. Üslubi baxımdan hərbi diskursun bu hissəsinin mətn materialı elliptik və klişe konstruksiyalarının işlədilməsi ilə səciyyələnir ki, bu da ordu həyatının spesifikasiyasından (yığcamlıq, dəqiqlik, məntiqlik) irəli gəlir. Hərbi diskursun qeyri-formal hissəsinə rəsmi şəraitdən kənar şifahi ünsiyyət daxildir. Ordu slengindən istifadə hərbi diskursun bu hissəsinin ən əsas əlamətlərindən biridir. Hərbi diskurs neologizmlərinin yaranmasında bir və çox-komponentli abbreviaturların rolu da çox əhəmiyyətlidir.

İşin elmi yeniliyi: Elmi məqalədə dilçilikdə hərbi diskurs vahidlərinin digər növ diskurs vahidləri ilə geniş əlaqələrə malik olmasının tədqiqinə cəhd edilir, diskursun növlərini bir-birindən fərqləndirən əsas funksiyalar nəzərdən keçirilir. Hərbi diskurs neologizmlərinin ingilis dilinin leksik səviyyəsində nəzərə çarpan xüsusiyyətləri araşdırılır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Fikrimizcə, təqdim olunan “İngilis dilində hərbi diskurs neologizmlərinin dilin leksik qatında izahına dair” adlı elmi məqalə dilçilikdə çox əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri kimi hərbi diskursa həsr edilmişdir. Bu məqalədən dilçilik sahəsində məşğul olanlar, magistr pilləsində təhsil alan tələbələr istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Дормидонтов А.А., Нелюбин Л.Л., Васильченко А.А. Учебниквоенного перовода (английский язык). М.:Воениздат,1972.656с.
2. <http://airman.dodlive.mil/2013/05/after-the-battle/#sthash.PI9rK4t3.dpuf>
3. <http://www.squidoo.com/mil-jokes>
4. <http://www.army.mil/article/106423>
5. <http://www.globalsecurity.org>
6. <http://www.antitrustsource.com>
7. Беликов В.И., Крысин Л.П.Социалингвистика:Учебник для вузов.М., РОС.гос. гуманитар.ун-т., 2001, 387с.

Mehriban Mammadjafarova

Summary

**ON THE EXPLANATION OF MILITARY DISCOURSE NEOLOGISMS
IN ENGLISH IN THE LEXICAL LAYER OF THE LANGUAGE**

The scientific article deals with the investigation of military discourse neologisms of the English language at the lexical level of the language in our modern times. The issues related to formal and informal military discourse in English are reviewed and the differences between them are compared. The article systematically defines the groups belonging to the military lexicon and analyzes their usage rules. It is clear from the conducted research that the lexical feature of the formal part of the military discourse is the presence of professional terminology. The informal part of the military discourse is based on humor. The metaphorical use of military discourse units has led to the militarization of other types of discourses.

Мехрибан Маммаджафарова

Резюме

**К ОБЪЯСНЕНИЮ НЕОЛОГИЗМОВ ВОЕННОГО ДИСКУРСА
В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ЛЕКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ ЯЗЫКА**

Научная статья посвящена исследованию военных дискурсивных неологизмов английского языка на лексическом уровне языка в наше время. Рассматриваются вопросы, связанные с формальным и неформальным военным дискурсом на английском языке, и сравниваются различия между ними. В статье систематически определяются группы, относящиеся к военной лексике, и анализируются правила их употребления. Из проведенного исследования видно, что лексической особенностью формальной части военного дискурса является наличие профессиональной терминологии. Неофициальная часть военного дискурса основана на юморе. Метафорическое использование единиц военного дискурса привело к милитаризации других типов дискурса.

Rəyçi: f.e.d. M.Ə.Vəliyeva

Vəfa İsgəndərova
Bakı Dövlət Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.08

SÜNİ İNTELLEKTİN DATA JURNALİSTİKASINA TƏSİRİ: AVTOMATLAŞDIRILMIŞ XƏBƏR ANALİZİ VƏ ETİK ÇƏRÇİVƏLƏR

Açar sözlər: süni intellekt, data jurnalistikası, avtomatlaşdırılmış xəbər analizi, etik çərçivələr, media texnologiyaları

Keywords: artificial intelligence, data journalism, automated news analysis, ethical frameworks, media technologies

Ключевые слова: искусственный интеллект, журналистика данных, автоматизированный анализ новостей, этические рамки, медиатехнологии

Giriş. Rəqəmsal transformasiya və süni intellekt texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi media və jurnalistika sahəsində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Xüsusilə data jurnalistikası və avtomatlaşdırılmış xəbər istehsalı süni intellektin (Sİ) təqdim etdiyi imkanlardan geniş şəkildə faydalanaraq informasiyanın emalı və analizi proseslərini daha effektiv hala gətirmişdir. Ənənəvi jurnalistikada xəbərlərin toplanması və yayılması insan faktoruna əsaslandığı halda, müasir dövrdə alqoritmlər və maşın öyrənməsi texnologiyaları vasitəsilə verilənlərin avtomatik təhlili və məzmun istehsalı mümkün olmuşdur. Bu transformasiya, jurnalistikanın obyektivlik, şəffaflıq və sürət kimi fundamental prinsiplərini gücləndirmək potensialına malik olsa da, etik və hüquqi çərçivələr baxımından yeni problemlər meydana gətirmişdir.

Süni intellektin data jurnalistikasına təsiri, təkcə xəbərlərin yaradılması və yayımına deyil, eyni zamanda ictimai müzakirələrin formalaşmasına və dezinformasiyanın qarşısının alınmasına da ciddi təsir göstərir. Xəbərlərin avtomatlaşdırılmış analizi vasitəsilə jurnalistlər böyük həcmdə verilənləri qısa zamanda emal edə, saxta xəbərləri aşkarlaya və auditoriyaya daha dəqiq məlumatlar təqdim edə bilirlər. Bununla belə, alqoritmik xəbər istehsalının etik və sosial nəticələri də ciddi müzakirə tələb edir. Süni intellektin tərəfsizliyinin təmin edilməsi, məlumat mənbələrinin etibarlılığı və jurnalistlərin peşəkar məsuliyyətinin qorunması bu sahədə qarşıya çıxan əsas məsələlərdən biridir.

Süni intellektin mediada rolu. Süni intellektin (Sİ) müasir dövrdə sürətlə inkişaf etdiyini nəzərə alıqda, onun yalnız riyazi modellərə və kompüter proqramlaşdırmasına əsaslanmadığını, əksinə bir çox elmi sahənin inteqrasiyası nəticəsində formalaşdığını görmək mümkündür. Bu sahənin kökləri dərin fəlsəfi və elmi düşüncəyə əsaslanaraq, tarix boyunca insan aqlının və düşüncə sisteminin öyrənilməsindən qaynaqlanmışdır. Qədim dövrlərdən etibarən insan zəkasını anlamaq və onun prinsiplərini modelləşdirmək cəhdləri, texnologiyanın inkişafı ilə birləşərək, süni intellektin meydana çıxmasına zəmin yaratmışdır [5, s. 27-37]. Bu çoxşaxəli

yanaşma nəticəsində kompüterlər sadəcə verilənləri emal edən sistemlər olmaqdan çıxaraq, insan beyninin müəyyən funksiyalarını təqlid edə bilən mürəkkəb intellektual sistemlərə çevrilmişdir.

Süni intellektin nəzəri əsaslarını anlamaq üçün onun tarixi inkişaf mərhələlərini izləmək vacibdir. Süni intellektin elmi əsaslarının formalaşmasına təsir göstərən ən mühüm konseptlərdən biri, Alan Törinqin “Ağıllı Maşınlar” (Intelligent Machinery) adlı fundamental araşdırmasında ifadə olunmuş nəzəriyyələrdir [4, s. 2]. A.Törinq insanın duyğu orqanlarının mikrofon və televizor kamerası ilə əvəz olunmasının sadəcə ilkin mərhələ olduğunu, gələcəkdə isə maşınların insanın intellektual xüsusiyyətlərini də təqlid edə biləcəyini irəli sürmüşdür [17, s. 420]. Onun bu yanaşması, Sİ sahəsinin əsas fəlsəfi və texniki əsaslarını ortaya qoyaraq, bu istiqamətdə gələcək tədqiqatların aparılmasına yol açmışdır.

Süni intellektin müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması isə XX əsrin ortalarına təsadüf edir. 1956-cı ildə Con Makkartinin Dartmut Konfransında “süni intellekt” ifadəsini rəsmi şəkildə təqdim etməsi ilə bu sahədə konseptual yanaşmalar daha sistemli bir çərçivəyə salınmışdır [5]. Bu hadisə süni intellektin elmi icmalar tərəfindən ayrıca bir tədqiqat sahəsi kimi qəbul olunmasının başlanğıcı hesab edilir. Ardınca Marvin Minski, Con Makkarti, Allen Nyuel və Herbart Saymon kimi alimlərin araşdırmaları nəticəsində süni intellekt həm nəzəri, həm də praktiki aspektlərdən mühüm inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrdə alimlər maşınların insan kimi düşünməsi və qərar verməsi üçün nəzəri modellər və proqramlaşdırma dilləri inkişaf etdirmiş, neyron şəbəkələr və riyazi məntiq prinsipləri üzərində iş aparmışdır.

Süni intellektin (Sİ) inkişafı onun yalnız texnologiya sahəsində deyil, eyni zamanda bir çox elmi disiplinlərlə inteqrasiyasını zəruri edərək disiplinlərarası bir tədqiqat sahəsi kimi formalaşmasını sürətləndirmişdir. Bu inteqrasiya nəticəsində Sİ müxtəlif alt sahələrə bölünərək, insan düşüncəsini və fəaliyyətini müxtəlif aspektlərdə modelləşdirmək və təqlid etmək məqsədilə fərqli istiqamətlərdə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Məhz bu çoxşaxəli yanaşma süni intellektin yalnız nəzəri konseptlər çərçivəsində qalmamasına, eyni zamanda real dünya problemlərinin həllində geniş tətbiq olunmasına imkan yaratmışdır.

Süni intellektin inkişafı ilə bağlı əsas suallardan biri, bu texnologiyanın hansı həddə qədər inkişaf edə biləcəyi ilə bağlıdır. İnsan zəkasına bənzər bir süni intellekt sisteminin yaradılması mümkün olacaqmı? Əgər belə bir sistem formalaşarsa, o, yalnız insan fəaliyyətini təqlid edən bir model olacaq, yoxsa həqiqi dərk etmə və düşünmə qabiliyyətinə malik bir varlıq kimi fəaliyyət göstərə biləcək? Bu suallara cavab axtaran ən məşhur yanaşmalardan biri Alan Törinqin 1950-ci ildə irəli sürdüyü **Törinq testidir**. Törinq bu testi süni intellektin insanla fərqlənmədən ünsiyyət qurmaq qabiliyyətini ölçmək üçün nəzərdə tutmuşdur [12]. Testin əsas prinsipi ondan ibarətdir ki, əgər bir insan qarşısındakı həmsöhbətin insan və ya süni intellekt sistemindən ibarət olduğunu müəyyən edə bilmirsə, həmin sistem kifayət qədər “insanabənzər” hesab edilə bilər. Bu konsept, Sİ-nin insan intellektini nə dərəcədə təqlid edə biləcəyini müəyyən etmək üçün mühüm bir etalon kimi qəbul edilir.

Lakin Törinq testinin müvəffəqiyyətlə keçilməsi həmin sistemin həqiqi dərk etmə və ya şüura malik olduğunu tam sübut etmir. Çünki dilin emal edilməsi və

insan nitqinin struktur olaraq təqlid olunması, dərk etmə (cognition) ilə eyni məna daşımır. Günümüzdə inkişaf etdirilən süni intellekt sistemləri Törinq testinə yaxın nəticələr əldə edə bilsə də, onların əsl mənada insan zehni ilə eyni səviyyədə düşünə bilən varlıqlar olub-olmadığı hələ də mübahisəli bir mövzudur.

Bununla belə, Törinq testinin konsepti bu gün də **insan dilini anlama və istehsal etmə, süni ümumi intellekt (Artificial General Intelligence – AGI) və insan-kompüter qarşılıqlı əlaqəsi** kimi sahələrdə müəyyən dərəcədə qiymətləndirmə meyarı kimi qəbul edilir [12]. Xüsusilə məhsuldar süni intellekt modellərinin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar göstərir ki, gələcəkdə maşınların insan zəkasına yaxınlaşma potensialı daha da artacaqdır.

Müasir media mühitində də süni intellektin (Sİ) təsiri getdikcə daha əhəmiyyətli bir hala gəlməkdədir. Xüsusilə data jurnalistikası sahəsində Sİ-nin rolu, yalnız xəbərlərin yaradılması və yayımı ilə məhdudlaşmır, həm də bu proseslərin keyfiyyətini, sürətini və etibarlılığını artırmaq baxımından mühüm bir texnoloji vasitə kimi ön plana çıxır. Rəqəmsal ekosistemin sürətlə inkişafı, mobil texnologiyaların geniş yayılması və böyük verilənlərin (big data) toplanmasının intensivləşməsi, Sİ-nin jurnalistikanın əsas struktur elementlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur [11, s. 919]. Bu texnoloji transformasiya, ənənəvi jurnalistikanın iş prinsiplərini yenidən nəzərdən keçirməyə vadar etməklə yanaşı, xəbərlərin daha obyektiv və sürətli hazırlanmasına imkan yaradır.

Data jurnalistikasının əsas sütunlarından biri olan “avtomatik jurnalistika” süni intellektin potensialını ən bariz şəkildə əks etdirən sahələrdən biri kimi diqqət çəkir. Xüsusilə idman, maliyyə və hava proqnozları kimi sahələrdə böyük həcmli verilənlərin toplanması, emalı və analizi əsasında sürətli xəbər yaradılması, Sİ-nin bu sahədə artıq reallığa çevrildiyini sübut edir [16, s. 987]. 2010-cu ildən fəaliyyətə başlayan və sonradan “Automated Insights” brendinə çevrilən StatSheet.com platforması, təkcə idman xəbərləri ilə kifayətlənməyərək, maliyyə və səhiyyə sahələrində də avtomatlaşdırılmış məzmun istehsal etməyə başlamışdır [19, s. 110]. Bu nümunə göstərir ki, süni intellekt texnologiyalarından istifadə etməklə insan iştirakı olmadan da yüksək keyfiyyətli və dəqiq məlumatlar əsasında xəbər yaratmaq mümkündür.

Müasir dövrdə informasiyanın həddən artıq bolluğu şəraitində verilənləri sürətlə çeşidləmək, onların daxili strukturunu təhlil etmək və gizli asılılıqları üzə çıxarmaq prosesi jurnalistika sahəsində süni intellektin (Sİ) ən mühüm üstünlüklərindən biri kimi qiymətləndirilir [2, s. 91]. Sİ-nin analitik gücü, böyük həcmli verilənləri qısa müddətdə emal edərək, məlumat axınındakı əsas tendensiyaları və əlaqələri müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu, xüsusilə media sahəsində məlumatların mənbələrə görə təsnif edilməsi, xəbərlərin etibarlılığının yoxlanılması və ictimai rəyə təsir edən əsas faktorların aşkarlanması baxımından əhəmiyyətlidir. Bununla yanaşı, süni intellekt sistemləri jurnalistlərin işini asanlaşdıraraq onların diqqətini daha dərin analiz və araşdırmalara yönəltməsinə şərait yaradır.

Lakin bu genişmiqyaslı emal prosesi müəyyən etik və hüquqi problemləri də özü ilə bərabər gətirir [8, s. 410]. Xüsusilə böyük verilənlərin idarə olunması və analizi zamanı məxfiliyin qorunması ilə bağlı yaranan risklər mühüm müzakirə mövzusuudur. Gizli məlumatların sızması, mövcud data bazalarındakı qərəzli meyillər və ya alqoritmlərin tam şəffaf işləməməsi jurnalistika sahəsində qarşıdur-

ma yarada biləcək problemlər arasında yer alır. Məsələn, alqoritmik sistemlər bəzi hallarda cəmiyyətin müəyyən qruplarına qarşı ayrı-seçkilik yarada bilir və ya təsdiqlənməmiş məlumatları obyektiv xəbər kimi təqdim edə bilər. Buna görə də, Sİ-nin xəbər istehsalında istifadəsi etik çərçivədə tənzimlənməli və şəffaflıq prinsipləri əsasında həyata keçirilməlidir.

Bütün bu risklərə baxmayaraq, Sİ jurnalistikanın bəzi əhəmiyyətli problemlərinin həllində mühüm rol oynayır. Xüsusilə saxta xəbərlərin aşkar edilməsi və sosial media platformalarında sürətlə yayılan dezinformasiyanın qarşısının alınması istiqamətində süni intellekt texnologiyalarının tətbiqi jurnalistika praktikasına əhəmiyyətli dəyər qatır [15, s. 831]. Məsələn, fakt yoxlama alqoritmləri vasitəsilə yayılan məlumatların doğruluğu avtomatik olaraq təhlil edilə bilər və şübhəli məzmunlar istifadəçilərə əvvəlcədən xəbərdarlıq edilməklə təqdim oluna bilər. Eyni zamanda, süni intellekt sistemləri ictimai müzakirələrdə yayılmış populist ritorikaları və manipulyasiya məqsədi daşıyan informasiyaları analiz edərək, onların təsirini azaltmağa kömək edə bilər.

Süni intellektin media sənayesində inkişafı müxtəlif modellər üzrə formalaşır. Gillespie [9] bu prosesini “alqoritmik jurnalistika” anlayışı ilə izah edərək, xəbər istehsalı və yayımının əsasən alqoritmlərə söykəndiyini qeyd edir. Bu modeldə alqoritmlər mənbələrdən məlumatları toplayır, onları təhlil edir və insan müdaxiləsi olmadan tamamilə avtomatlaşdırılmış şəkildə məzmun istehsal edir. Digər tərəfdən, Graefe [10] bu prosesini daha sistemli şəkildə izah edərək “avtomatik jurnalistika” anlayışını formalaşdırmışdır. O, süni intellektin insan iştirakı olmadan məzmun yarada biləcəyini irəli sürsə də, bununla bağlı mövcud texnoloji qüsurların və etik problemlərin nəzərə alınmasının vacibliyini vurğulayır.

Bununla birlikdə jurnalistikada süni intellektin istifadəsinə dair fərqli yanaşmalar da mövcuddur. Tandoc və Thomas [14] tərəfindən irəli sürülən “metrik mərkəzli jurnalistika” modeli, məzmun istehsalını istifadəçi davranışlarına əsaslanaraq formalaşdırır. Bu yanaşmaya görə, media platformaları oxucu və izləyicilərin maraqlarını təhlil edərək, məzmunu onların gözləntilərinə uyğun şəkildə hazırlayır. Bu, daha çox klik və interaksiya əldə etmək məqsədi daşısa da, bəzi hallarda jurnalistikanın obyektivlik prinsipinə zidd nəticələr doğura bilər. Məsələn, yalnız populyar mövzulara diqqət yönəltmək və ya müəyyən ideoloji çərçivədə məzmun istehsal etmək balanslı xəbərçilik prinsipini poza bilər.

Bu yanaşmalar süni intellektin jurnalistikadakı yerini və inkişaf perspektivlərini daha aydın şəkildə göstərir. Hər bir modelin özünəməxsus üstünlükləri və riskləri olsa da, onların etik qaydalar çərçivəsində tənzimlənməsi və şəffaf şəkildə tətbiq edilməsi jurnalistikanın gələcəyi baxımından olduqca vacibdir. Süni intellektin xəbər istehsalında və yayımında daha geniş istifadəsi, jurnalistlərin iş yükünü azaltmaqla yanaşı, informasiya mənbələrinin etibarlılığının qorunmasına və dezinformasiyanın qarşısının alınmasına yönəlmiş innovativ həllərin inkişafına töhfə verə bilər.

Media təşkilatlarının süni intellektin (Sİ) inkişafından yalnız redaksiya işlərini avtomatlaşdırmaq üçün deyil, eyni zamanda iqtisadi mənfəət əldə etmək məqsədilə də yararlanması müasir jurnalistika ekosisteminə mühüm bir tendensiya kimi özünü göstərir. Wiik-in apardığı tədqiqat media şirkətlərinin 48%-nin Sİ-ni jurnalistika bacarıqlarını təkmilləşdirmək, 27%-nin xərcləri azaltmaq, 12%-nin isə

gəlirləri artırmaq məqsədilə istifadə etdiyini ortaya qoyur [18, s. 98]. Bu rəqəmlər süni intellektin media sənayesində yalnız xəbər istehsalında deyil, həm də təşkilati idarəetmədə və biznes modellərinin inkişafında getdikcə daha böyük rol oynadığını sübut edir. Sİ-nin təklif etdiyi avtomatlaşdırma imkanları, media qurumlarının işçi resurslarından daha səmərəli istifadə etməsinə və eyni zamanda məzmun istehsalı proseslərini optimallaşdıraraq iqtisadi cəhətdən dayanıqlı fəaliyyət göstərməsinə imkan yaradır.

Sİ-nin iqtisadi üstünlükləri, xüsusilə xərclərin azaldılması və gəlirlərin artırılması baxımından media sahəsində yeni imkanlar açsa da, bu transformasiyanın jurnalistikanın etik və peşəkar prinsiplərinə təsiri də diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Dörr bu kontekstdə iqtisadi mənfəət naminə həyata keçirilən texnoloji yeniliklərin, jurnalistin etik və peşəkar öhdəliklərini arxa plana keçirməməsi lazım olduğunu vurğulayır [8, s. 708]. Belə ki, Sİ-nin geniş tətbiqi redaksiya fəaliyyətini optimallaşdırarsa da, jurnalistikanın əsas dəyərləri olan obyektivlik, doğruluq və ictimai maraqlara xidmət prinsipləri qorunmalıdır. Əks halda, iqtisadi məqsədlərin ön plana çıxması nəticəsində jurnalistikanın mahiyyətində duran ictimai nəzarət funksiyası zəifləyər və xəbər istehsalı kommersiya maraqlarına xidmət edən avtomatlaşdırılmış məzmun axınına çevrilə bilər.

Son illərdə süni intellektin jurnalistikadakı rolu ilə bağlı müzakirələrdə “məhsuldar süni intellekt” (Generative AI) anlayışı daha çox diqqət cəkməyə başlamışdır. Bu texnologiya, mətn, şəkil və video məzmunları avtomatik olaraq istehsal etməklə yanaşı, informasiya axınının sürətini və effektivliyini artırır. Bununla belə, məhsuldar Sİ-nin gətirdiyi imkanlarla yanaşı, onun yaratdığı risklər də ciddi şəkildə nəzərdən keçirilməlidir. Beckett [3] “halüsinasiya” adlanan və süni intellektin real faktlara əsaslanmayan, kontekstdən uzaq və yanlış məlumat istehsal etdiyi halları ciddi problemlərdən biri kimi qeyd edir. Bu cür yanlış məzmunların geniş yayılması, ictimai informasiya mühitinin deformasiyasına və dezinformasiyanın artmasına səbəb olur. Üstəlik, məhsuldar süni intellektin məlumat yaratma mexanizmi şəffaf olmadığından, bu sistemlərin hansı mənbələrə əsaslandığını və necə nəticəyə gəldiyini müəyyənləşdirmək bəzən çətinlik yaradır.

Belə bir şəraitdə, jurnalistikanın etibarlılığını qorumaq və informasiya ekosistemində süni intellektin yarada biləcəyi təhlükələrin qarşısını almaq üçün insan faktorunun və redaksiya nəzarətinin əhəmiyyəti daha da artır. Amerikalı tədqiqatçı Diakopoulou görə [6], insan faktoru, xüsusilə redaktorların və fakt-yoxlayan mü-təxəssislərin rolu, jurnalistikanın əsas etibarlılıq dayacağı kimi qorunmalıdır. Süni intellektin sürətli və avtomatlaşdırılmış şəkildə məzmun yaratmaq qabiliyyətinə malik olması, onun insan nəzarəti olmadan jurnalistikanın əsas prinsip və standartlarına tam uyğun məzmun istehsal edəcəyi mənasına gəlmir. Buna görə də, süni intellekt jurnalistika sahəsində tam müstəqil bir ünsür kimi deyil, jurnalistlərin fəaliyyətini dəstəkləyən və onların işini daha effektiv edən bir vasitə kimi tətbiq edilməlidir.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, media təşkilatlarının süni intellekt texnologiyalarından istifadəsini etik və hüquqi çərçivədə tənzimləməsi vacibdir. Sİ-nin iqtisadi səmərəliliyi artırmaq potensialı, jurnalistikanın obyektivlik, şəffaflıq və peşə etika kimi fundamental prinsipləri ilə bir-birini tamamlamalıdır. Bunun üçün media qurumları süni intellektin jurnalistikada tətbiqini tənzimləyən siyasətlər formalaşdır-

malı, jurnalistlər və redaktorlar üçün texnoloji bacarıqlarını artırmağa yönəlmiş təlimlər təşkil etməli və Sİ-nin istifadəsi ilə bağlı etik kodekslər müəyyənləşdirməlidirlər. Əks halda, süni intellektin gətirdiyi iqtisadi üstünlüklər, media təşkilatlarının uzunmüddətli etibarlılığına və ictimai etimada mənfi təsir göstərə bilər.

Süni intellektin (Sİ) media ekosisteminə artan rolu, məzmunun yaradılması, yayımı və istehlakı sahəsində fundamental dəyişikliklərə səbəb olmaqla yanaşı, media qurumlarının iqtisadi dayanıqlılığı və təşkilati strukturlarına da birbaşa təsir göstərir. Bu kontekstdə de-Lima-Santos və Salaverria [7], media qurumlarının rəqəmsal məzmunundan gəlir əldə etməklə bağlı qarşılaşdığı çətinliklərin müəyyən mənada süni intellekt texnologiyaları vasitəsilə həll edilə biləcəyini vurğulayırlar. Bununla belə, onlar bildirirlər ki, bu proses sadəcə avtomatlaşdırma və texnologiyanın tətbiqi ilə məhdudlaşmır, əksinə təşkilati idarəetmə, açıq data siyasəti və peşə etikasına baxımından daha dərin struktur islahatları tələb edir.

Meyer tərəfindən irəli sürülən “kompüter dəstəqli jurnalistika” (computer-assisted reporting) anlayışı, bu kontekstdə xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu yanaşma data əsaslı araşdırma və analiz metodlarını ön plana çıxararaq, jurnalistlərin verilənlərdən istifadə etməklə daha dərin və dəqiq informasiyalar təqdim etməsinə imkan yaradır. de-Lima-Santos və Salaverriaya [7] görə, data jurnalistikası təkcə jurnalistikanın obyektivliyini və etibarlılığını artırmaqla kifayətlənmir, eyni zamanda ictimai nəzarətin gücləndirilməsinə və qərar qəbul etmə prosesinin daha şəffaf və hesabatlı olmasına töhfə verir. Belə bir jurnalistika modeli, ənənəvi xəbər istehsalına alternativ olmaqla yanaşı, auditoriyanın məlumatlara əsaslanan faktlarla tanış olmasını təmin edərək ictimai müzakirələrin keyfiyyətini yüksəldir.

Bu istiqamətdə süni intellektin data jurnalistikasında tətbiqi həm mühüm fürsətlər, həm də yeni növ risklər yaradaraq jurnalistika ekosisteminə yenidən formalaşdırır. Sİ-nin avtomatlaşdırılmış analiz imkanları və alqoritmik məzmun istehsalı, jurnalistlərə vaxt və resurs qənaəti təmin etməklə yanaşı, daha dərin və ətraflı faktoloji təhlillərə də imkan yaradır. Süni intellektin gücü, böyük həcmli verilənləri sisteməlik şəkildə təhlil edərək tendensiyaları aşkar etməyə və ictimaiyyəti məlumatlandırmağa kömək edir. Bu xüsusilə mürəkkəb araşdırmaların aparılması və böyük məlumat bazalarından dəyərli nəticələrin əldə edilməsi baxımından jurnalistlərə əhəmiyyətli üstünlüklər təqdim edir.

Bununla belə, süni intellektin təqdim etdiyi bu imkanlar müəyyən etik və texnoloji problemləri də özü ilə gətirir. Xüsusilə məhsuldar süni intellekt texnologiyalarında rast gəlinən “halüsinasiya” problemi [3], yəni Sİ-nin reallıqdan uzaq, kontekstə uyğun olmayan və bəzən tamamilə yalan məlumatlar yaratması, jurnalistikanın etibarlılığı üçün ciddi təhlükə yaradır. Sİ tərəfindən yaradılan bu cür yanlış informasiyalar, əgər redaksiya tərəfindən ciddi nəzarət olunmazsa, dezinformasiyanın yayılmasını sürətləndirir və ictimaiyyətin xəbər mənbələrinə olan etimadını azalda bilər.

Bundan əlavə, “deepfake” texnologiyalarının sürətlə inkişafı və yayılması, süni intellektin jurnalistikada istifadəsi ilə bağlı başqa bir təhlükə mənbəyi kimi qiymətləndirilir. Bu texnologiyalar vasitəsilə saxta videolar və audiolar hazırlanaraq ictimai rəyə təsir göstərmək üçün istifadə olunur. Siyasi manipulyasiyalar, sosial mühəndislik texnikaları və ictimai təsir kampaniyaları çərçivəsində deepfake

alətləri vasitəsilə reallıqla manipulyasiya etmək mümkündür ki, bu da media ekosisteminə dezinformasiyanın yayılmasını sürətləndirir.

Belə bir şəraitdə, insan redaktorların yoxlama funksiyası və jurnalistikanın etik standartlarının qorunması, süni intellektin gətirdiyi risklərin idarə edilməsi baxımından həlledici rol oynayır. Sİ-nin təklif etdiyi avtomatlaşdırılmış jurnalistika modelləri nə qədər inkişaf etsə də, jurnalistlər və redaktorlar informasiya süzgəci funksiyasını icra edərək, məlumatın doğruluğunu və obyektivliyini təmin etməlidirlər. Diakopoulosun [6] vurğuladığı kimi jurnalistikanın əsas dayaqlarından biri kimi insan faktorunun qorunması, süni intellektin yaratdığı potensial problemlərə qarşı ən güclü müdafiə mexanizmi ola bilər.

Nəticə. Süni intellektin jurnalistikada rolu, təkcə texnoloji inkişaf deyil, həm də media sahəsində etik və peşəkar standartların qorunması ilə müəyyən olunmalıdır. Data jurnalistikası və avtomatlaşdırılmış xəbər analizi süni intellektin güclü alətlərə çevrildiyini göstərsə də, bu texnologiyaların düzgün istifadəsi üçün etik tənzimləmələrə ehtiyac var. Xəbərlərin obyektivliyi, mənbələrin etibarlılığı və dezinformasiyanın qarşısının alınması süni intellektin jurnalistikada tətbiqi zamanı əsas prioritetlərdən biri olmalıdır. Əgər bu prinsiplər qorunmazsa, süni intellektin yaratdığı avtomatlaşdırılmış jurnalistika modeli informasiya mənbələrinə olan inamı sarsıda və ictimai diskursu mənfi istiqamətə yönəldə bilər.

Süni intellektin jurnalistikanın tamamlayıcı bir vasitə olaraq qalması və insan jurnalistlərin işini gücləndirməsi əsas hədəf olmalıdır. Texnologiya xəbərlərin daha sürətli və dəqiq hazırlanmasına töhfə verə bilər, lakin jurnalistin analitik düşüncəsi, tənqidi yanaşması və etik məsuliyyəti süni intellekt tərəfindən əvəz edilə bilməz. Xüsusilə deepfake texnologiyalarının inkişafı və məhsuldar süni intellektin “halüsinasiya” problemi kimi risklər, jurnalistlərin insan nəzarətinin və etik prinsiplərin nə qədər vacib olduğunu göstərir. Bu səbəbdən, media qurumları süni intellektin etik çərçivədə istifadəsini təmin etmək üçün tənzimləyici mexanizmlər və təlim proqramları hazırlamalıdır.

Gələcəkdə süni intellektin jurnalistikadakı mövqeyi balanslaşdırılmış yanaşmaya əsaslanmalıdır. Alqoritmik jurnalistika və avtomatlaşdırılmış məzmun istehsalı sürətlə inkişaf etsə də, jurnalistikanın fundamental dəyərləri qorunmalı, insan faktorunun iştirakı təmin olunmalıdır. Media təşkilatları, jurnalistlər və tənzimləyici qurumlar arasında sıx əməkdaşlıq yaradılaraq süni intellektin məsuliyyətli və etik şəkildə tətbiq edilməsi təmin edilməlidir. Bu yanaşma, jurnalistikanın keyfiyyətini və ictimai etimadı qorumaqla yanaşı, süni intellektin gücündən səmərəli şəkildə faydalanmağa imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Anderson, C., Bell, E., & Shirky, C. (2015). *Post-industrial journalism: Adapting to the present*. Geopolitics, History, and International Relations, 7(2), 32-123.
2. Bayrakçı, S., & Albayrak, M. A. (2018). Büyük Verinin Akademik Çalışmalarda Kullanımı Üzerine Mukayeseli Bir Veri Tabanı Araştırması. *AJIT-e: Online Academic Journal of Information Technology*, 10(36), 73-94.
3. Beckett, C. (2024). *What we have learnt about Generative AI and journalism and how to use it*. Medium. <https://charliebeckett.medium.com/what-we-have-learnt-about-generative-ai-and-journalism-and-how-to-use-it-7c8a9f5e86fd>

4. Copeland, B. J. (2004). Alan Turing 1912-1954. In B. J. Copeland (Ed.), *The essential Turing: Seminal writings in computing, logic, philosophy, artificial intelligence, and artificial life: plus the secrets of enigma* (pp. 1-4). Oxford University Press.
5. Crevier, D. (1993). *AI: The tumultuous history of the search for artificial intelligence*. Basic Books.
6. DataJournalism.com. (2024). *AI in the newsroom*. <https://datajournalism.com/read/newsletters/ai-in-the-newsroom>
7. De-Lima-Santos, M. F., & Salaverría, R. (2021). From data journalism to artificial intelligence: Challenges faced by La Nación in implementing computer vision in news reporting. *Palabra Clave*, 24(3), e2437.
8. Dörr, K. N., & Hollnbuchner, K. (2016). Ethical challenges of algorithmic journalism. *Digital Journalism*, 5(4), 404-419.
9. Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. Boczkowski, & K. Foot (Eds.), *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society* (pp. 167-194). The MIT Press.
10. Graefe, A. (2016). *Guide to automated journalism*. Tow Center for Digital Journalism. <https://academiccommons.columbia.edu/doi/10.7916/D8Q81RHH>
11. Moschovakis, Y. N. (2001). What is an algorithm? In B. Engquist & W. Schmid (Eds.), *Mathematics unlimited – 2001 and beyond* (pp. 919-936).
12. Russell, S., & Norvig, P. (1995a). *Artificial intelligence: A modern approach* (3rd ed.). Prentice Hall.
13. Russell, S. J., & Norvig, P. (1995b). *Artificial intelligence: A modern approach*. Prentice Hall.
14. Tandoc Jr, E. C., & Thomas, R. J. (2015). The ethics of web analytics: Implications of using audience metrics in news construction. *Digital Journalism*, 3(2), 243-258.
15. Tejedor, S., & Vila, P. (2021). Exo Journalism: A Conceptual Approach to a Hybrid Formula between Journalism and Artificial Intelligence. *Journalism and Media*, 2(4), 830-840.
16. Thurman, N., Lewis, S. C., & Kunert, J. (2019). Algorithms, automation, and news. *Digital Journalism*, 7(8), 980-992.
17. Turing, A. (2004). Intelligent machinery. In J. Copeland (Ed.), *The essential Turing: Seminal writings in computing, logic, philosophy, artificial intelligence, and artificial life: plus the secrets of enigma* (pp. 395-432). Oxford University Press.
18. Wiik, J. (2023). Artificial Intelligence in Journalism and Journalistic Practice Summary. In M. Jaakkola (Ed.), *A Handbook for Journalism Educators Reporting on Artificial Intelligence* (pp. 94-106). UNESCO.
19. Whittaker, J. (2019). *Tech giants, artificial intelligence, and the future of journalism*. Routledge.

Вафа Искендерова

Резюме

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ЖУРНАЛИСТИКУ ДАННЫХ: АВТОМАТИЗИРОВАННЫЙ АНАЛИЗ НОВОСТЕЙ И ЭТИЧЕСКИЕ РАМКИ

Влияние искусственного интеллекта на журналистику данных привело к значительным изменениям в сфере журналистики с точки зрения автоматизированного анализа новостей и этических рамок. Журналистика данных использует аналитические и статистические возможности искусственного интеллекта для обеспечения объективного и быстрого производства новостей. Кроме того, эффективные

результаты были достигнуты в таких областях, как анализ больших данных и обнаружение фейковых новостей. Однако широкое применение искусственного интеллекта в журналистике также подняло этические и профессиональные вопросы. Вопросы, связанные с точностью новостей, прозрачностью источников и ролью журналистов, по-прежнему остаются предметом дискуссий. В этом исследовании анализируются возможности и риски, связанные с искусственным интеллектом в журналистике, перспективы автоматизированного производства новостей и важность этических механизмов регулирования.

Vafa Isgandarova

Summary

THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON DATA JOURNALISM: AUTOMATED NEWS ANALYSIS AND ETHICAL FRAMEWORKS

The impact of artificial intelligence (AI) on data journalism has led to significant transformations in the field of journalism, particularly in terms of automated news analysis and ethical frameworks. Data journalism utilizes AI's analytical and statistical capabilities to ensure objective and rapid news production. Additionally, effective results have been achieved in areas such as analyzing large volumes of data and detecting fake news. However, the widespread application of AI in journalism has also raised ethical and professional concerns. Issues related to news accuracy, source transparency, and the role of human journalists remain topics of discussion. This study examines the opportunities and risks created by AI in journalism, the prospects of automated news production, and the necessity of ethical regulatory mechanisms.

Rəyçi: fil.e.d. V.Əliyev

Aysel Ağamalıyeva
Xırdalan 1 saylı tam orta məktəbi

10.30546/2518-752X.4.981.010

TƏSVİR OLUNAN FAKTI XARAKTERİZƏ EDƏN FAZALILIQ KATEQORİYASI

Açar sözlər: aspektuallıq, faza feilləri, inqressivlik, sessativ aspekt.

Keywords: aspectuality, phasal verbs, ingressiveness, cessative aspect.

Ключевые слова: аспектуальность, фазовые глаголы, ингрессивность, цессативный аспект

Giriş. Dildə mövcud olan sözdəyişdirici kateqoriyalar kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası ifadə etmə xüsusiyyətinə görə iki qrupa ayrılır. Keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən kateqoriyalar özlüyündə nəyi ifadə etməsindən asılı olaraq bir neçə qrupda təsnif edirlər. Bunlardan biri də faktları xarakterizə edən keyfiyyət kateqoriyalarıdır.

Məqsəd. Müxtəlif dil materiallarından istifadə etməklə fazalılıq kateqoriyasının müxtəlif sistemli dillərdə necə mövcud olması araşdırılır.

Aktuallıq. Fazalılıq kateqoriyası sözdəyişdirici kateqoriya kimi ayrı-ayrı dillərin materialı əsasında müəyyən şəkildə öyrənilsə də, müxtəlif dillərin materialı əsasında tipoloji baxımdan tədqiq edilməmişdir. Məqalədə fazalılıq kateqoriyası müxtəlif sistemə malik dillərin materialı əsasında tipoloji, dil universalıqları aspektində tədqiq edilir.

Dildə keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən sözdəyişdirici kateqoriyalardan biri də faktları xarakterizə edən keyfiyyət kateqoriyalarıdır. Bu kateqoriyalar özlüyündə məlumat faktını xarakterizə edən və təsvir olunan faktı xarakterizə edən kateqoriyalara ayrılır. Birinci qrupa situativlik və diskursivlik kateqoriyaları daxildir.

Təsvir olunan faktı xarakterizə edən kateqoriyalar da iki yerə ayrılır – fazalılıq və kontinuallıq [3, c.137]. Fazalılıq kateqoriyası elə bir kateqoriyadır ki, onun qrammemi verilən faktın zaman fazasına işarə edir. Faza anlayışı aspektuallığın funksional semantik sahəsində xüsusi yer tutur [9]. Bir qayda olaraq, 3 faza olduğu göstərilir: hərəkətin başlanğıcı, davamı və sonu. Başqa sözlə, verilən fakt başlanğıcı, davamı və ya sonu bildirir. Faza aspekti bir çox dillərin materialı əsasında öyrənilmişdir. Məsələn, Y.S.Maslov fazalılığa keyfiyyət aspektuallığı çərçivəsində baxır [2, c.10]. Qərb və rus dilçilərinin bir çoxu onun bu fikri ilə razılaşırlar.

K.Batler aspektin bir neçə alt qrupunu fərqləndirir: 1) perfekt və imperfekt, 2) faza aspekti, 3) prospektiv aspekt, 4) kəmiyyət [4, p.452, 456-458]. Onun fikrincə, faza aspekti hərəkətin müəyyən fazasını ifadə edən aspektual fərq kimi xarakterizə edilir: inqressiv (başlanğıc), proqressiv (davam edən) və egressiv (final) [4, p.452].

V.Reybl faza anlayışını hərəkətin axın xarakterini təsvir edən yollar kateqoriyasına aid edir. O, hərəkətin fazalarını transformasional və qeyri-transformasional olmaqla iki yerə ayırır. Transformasional fazaya hərəkətin başlanğıc və son fazasını ifadə edən hərəkət yolları daxildir. Bu fazaları müxtəlif dilçilər fərqli terminlərlə ifadə edirlər [7, p.195-196].

L.Mikaelis 3 aspekt müəyyənləşdirir [6, p.67]: baxış aspekti (*viewpoint aspect*), situasiya aspekti (*situation aspect*), faza aspekti (*phasal aspect*). O da faza aspektini başlanğıc, proqressiv və son mərhələlərə bölür. Onun fikrincə, ingilis dilində faza aspekti bir qrup feili konstruksiyalar ilə (*verb phrase construction*) ifadə olunur. Belə konstruksiyaların tərkibindəki feillər *be* feili kimi öz xüsusi leksik mənası ilə çıxış etmir.

İngilis dilində bütün faza aspektləri yalnız morfoloji vasitələrlə deyil, həm də morfosintaktik yol ilə ifadə edilir. Bütün faza konstruksiyaları köməkçi və yarımköməkçi vasitələr, *cerund* və ya infinitiv ilə yaranır. Keyfiyyət aspektuallığına aid olan faza feilləri ingilis dilində xüsusi yer tutur.

Beləliklə, dildə fazalılıq kateqoriyası feillər vasitəsilə ifadə olunur. Fazalılıq dildə özünü qrammatik aspekt kimi göstərir. Faza feilləri kimi hərəkətin aspektini ifadə edən feillər nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, faza feilləri aspekt feillərinin bir növüdür. Faza aspekti feillər vasitəsilə hərəkətin və ya hadisənin baş verdiyi mərhələni göstərir. Məsələn, ingilis dilində *begin*, *start* ‘başlamaq’, *continue*, *go on*, *keep on* ‘davam etmək’, *cease*, *finish*, *give up* ‘bitirmək, dayandırmaq’ feilləri bu qəbildəndir.

Fazalılıq haqqında ilk fikir İ.Melçuka məxsusdur. Onun özünün terminoloji sistemi isə R.Yakobsonun istifadə etdiyi terminologiyaya əsaslanır. İ.A.Melçukun fikrincə, verbal faza keyfiyyət bildirən verbal kateqoriyadır və o, verilmiş situasiyanı təyin edir. O, fazalılıq aspektinin dörd qrammemi olduğunu göstərir:

- 1) neytrallıq – faza fərqi yoxdur,
- 2) inxoativlik – başlanğıc,
- 3) kontinuativlik – davamlılıq,
- 4) sessativlik – bitmə [3, c.137].

Geniş yayılmış yanaşmaya görə, faza dəyərləri aspektuallığa daxildir. Bu yanaşma ona əsaslanır ki, situasiyanın daxili strukturu ilə əlaqəli olan istənilən dəyər aspektualdır. Lakin bu yanaşma mübahisəlidir. Bəzi dilçilər fazalılığa aspektuallıq kimi yanaşmağa qarşı çıxdıqları halda, digərləri onu aspektual semantik domenin periferiyasında yerləşdirir. Sonuncu yanaşmaya görə, aspektual dəyərlər davamlılıqdan daha çox, sürəklilik, təkrar və vərdis bildirir və ya başlanğıc nöqtəsi və situasiyanın sonunu bildirməkdən daha çox, təbii limitə nail olmağı göstərir. Əslində fazalılıq situasiyanın daxili müvəqqəti strukturu ilə deyil, hadisənin bir qədər əvvəl baş verib-verməməsi ilə bağlıdır. Məsələn, davam etmək situasiyanın orta fazasını göstərmir. Bu məqsədlə bir çox dillərdə proqressivlik analizindən istifadə edilir. Bu, onu göstərir ki, situasiya bir qədər əvvəl baş vermişdir və dəyişmədən hələ davam edir.

Müasir dilçilərin çoxu faza ilə 3 aspekti nəzərdə tutur: başlanğıc, davamlılıq və bitmə. Hərəkətin başlanğıcını bildirən inxoativ faza aspekti onlardan birincisidir.

Inxoativliyi ifadə etmək üçün “inseptiv” və “inqressiv” terminlərindən də istifadə olunur. Bir sıra dillərdə inxoativlik bildirən affikslər də mövcuddur. Latin,

qədim yunan və bəzi roman dillərində inxoativlik suffiksləri vardır. Lakin inxoativlik suffiksində malik olan feillərin heç də hamısı inseptivlik mənasını saxlamamışdır. Məsələn, italyan dilində indiki zamanın indikativ formasında *finisco* ‘mən bitirirəm’ suffiks ilə işləndiyi halda, *finiamo* ‘biz bitiririk’ formasında suffiks yoxdur. Halbuki onlar yalnız subyekt ilə fərqlənir [8].

Latın dilində indiki zamanda feilin kök formalarında başlanğıcı göstərmək üçün *-sc* suffiksindən istifadə edilir. Lakin feilin üçüncü və dördüncü əsas formasında suffiks işlənmişdir: *crescò, crescere, crèvi, crètus* ‘böyümək’, *discò, discere, didici* ‘öyrənmək’.

Roman dillərində latın suffiksi feillərin dördüncü qrup təsrifinin fleksiyasına daxil edilir (*ire*). Katalan, italyan və rumın dillərində *-escò* suffiksi ilə işlənən sabit feillər (*infix*) və xalis (*non-infix*) feillər fərqləndirilir. Ümumiyyətlə, xalis feillərin sayı sabit feillərə nisbətən azdır. Fransız dilində olan xalis (*pure*) feillər qaydasız feillər hesab edilir.

Katalan dilində üçüncü şəxs feil kateqoriyası, yəni sonu *-ir* ilə bitən feillər iki alt qrupa ayrılır: xalis (*pure*) və inxoativ (*inchoative*). Üçüncü şəxs kateqoriyası feillərinin əksəriyyəti inxoativ feillərdir. Onlar *-esc* və *-eix* suffiksləri ilə bitir. Yalnız 15-20 xalis feil olduğu məlumdur. Aşağıdakı cədvəldən göründüyü kimi, inxoativ feillər I, II və III şəxsin tək və cəmində dəyişir. Burada *dorm* ‘yatmaq’ xalis feil, *servir* ‘xidmət etmək’ isə inxoativ feildir [8].

Şəxs	<i>Dormir</i> (xalis)	<i>Servir</i> (inxoativ)
I	<i>Dorm</i>	<i>Servesc</i>
II	<i>Dorms</i>	<i>Serveixes</i>
III	<i>Dorm</i>	<i>Serveix</i>
I, cəm	<i>Dormim</i>	<i>Servim</i>
II, cəm	<i>Dormiu</i>	<i>Serviu</i>
III, cəm	<i>Dormen</i>	<i>Serveixen</i>

German dillərində tarixən feillərin inxoativliyi *-n* suffiksi ilə bildirilmişdir. Qot dilində bu suffikslə düzələn feillər zəif feillərin 4-cü sinfinə aid olsa da, bir çox digər german dillərində onlar zəif feillərin 2-ci sinfinə daxildir. İngilis dilində bu suffiks *-en* formasında saxlanmışdır və *-ify* kimi suffikslərlə müqayisədə daha məhsuldardır. Belə feillər əsasən ərqativ feillər olsa da, təsirli feil kimi də işlənir [8].

- *dark* > *darken* – ‘qaralmaq, qaraltmaq’
- *white* > *whiten* – ‘ağarmaq, ağartmaq’
- *hard* > *harden* – ‘çətinləşmək, çətinləşdirmək’
- *thick* > *thicken* – ‘qalınlaşmaq, qalınlaşdırmaq’

Hərəkətin baş vermə prosesində olduğunu göstərmək üçün proqressiv, davamlılıq və ya kontinuativlik adlanan faza aspekti mövcuddur. Kontinuativlik feillər vasitəsilə ifadə olunan hərəkətin davam etmə mərhələsində olduğunu göstərir. İngilis dilində *to continue, to go on, to carry on, to pursue, to stick to, to keep at, to keep on, to carry on* kimi feillər “davam etmək” mənası bildirir. Məsələn:

She kept on dancing – ‘O, rəqs etməyə davam etdi’.

It continued raining – ‘Yağış yağmağa davam etdi’.

İngilis dilində davamlılığın yalnız morfoloji yolla *-ing* suffiksi ilə düzəldiyi göstərilir. Lakin progressivliyi *continue, go on, carry on, keep on* kimi aspekt feilləri vasitəsilə də ifadə etmək mümkündür. *Start, keep, stop, finish* kimi aspekt feilləri başqa feillərlə yanaşı işləndikdə faza aspektlərini bildirir. Məsələn, *It starts to rain* ‘Yağış yağmağa başlayır’. *It keeps raining* ‘Yağış yağmaqda davam edir’. *It stopped raining* ‘Yağış dayandı’.

Hərəkətin sonunu bildirmək üçün “sessativ”, “eqressiv”, “terminativ” və ya “kompletiv” terminlərindən istifadə edilir. İnxoativlik və sessativlik bir-birinin əksi kimi müşahidə edilir. Sessativ aspekt hərəkətin sonuna aid olur. Müqayisə et: nəfəs almağa başlamaq (inseptiv) – nəfəs almağı dayandırmaq (eqressiv). İnseptivlik kimi sessativlik də qrammatik aspekt kimi özünü göstərir. Bəzi dillərdə sessativliyin terminativlik kimi daha mürəkkəb növü vardır. Bu növ onu göstərir ki, qarşıya qoyulmuş vəziyyətə çatdıqda hərəkət dayandırılır. Məsələn:

I am finishing my meal – ‘Mən yeməyimi bitirirəm’ (terminativ),

She has stopped smoking – ‘O, siqaret çəkməyi tərgidib’ (sessativ),

He ceased going there – ‘O, oraya getməyi dayandırdı’ (sessativ).

Alman dilində də aspekt feilləri vardır. Məsələn:

Peter beginnt zu sprechen – ‘Peter danışmağa başladı’ (inxoativ),

Er beendete die Diskussion – ‘O, diskussiyayı bitirdi’ (eqressiv).

Lakin alman dilində bəzi aspekt feilləri öz leksik mənasında fazalılığı ingilis dilində olduğu kimi heç də həmişə tam ifadə etmir: ingilis dilində *stop* feili ilə alman dilində *aufhören* feilini müqayisə etsək, *aufhören* feilinin tamamlanmış hərəkəti ifadə etmədiyini görürük. Belə hallarda *finish* mənasında alman dilində *beendet* və *abschliessen* feilləri işlənir [5]:

John hörte auf das Bild zu malen – ‘Con şəkil çəkməyi dayandırdı’,

Das Bild beendet – ‘Şəkil bitdi (eqressiv)’.

Rus dilində fazalılıq kateqoriyasının ifadə imkanları nisbətən genişdir. Bunu verilmiş nümunələr də aydın göstərir: *зор+емь* (neytral) – *за+зор+амь+ся* (inxoativ) – *до+зор+амь* (terminativ), *кыр+ум* (neytral) – *за+кыр+увамь* (inxoativ) – *до+кыр+увамь* (terminativ). Başqa dillərdə belə üçlük şəklində olan feillər çox nadir hallarda müşahidə edilir [3].

Kri dilində faza aspekti feillərə prefiks artırılması ilə ifadə edilir [9]: *māci* ‘başlamaq’, *pōni* ‘dayanmaq’, *kīsi* ‘bitirmək’.

māci-kimiwan – ‘Yağış yağmağa başlayır’ (inqressiv),

mōni-kimiwan – ‘Yağış dayanır’ (eqressiv),

kīsi-atoskēw – ‘O, işi bitirir’ (kompletiv).

Bu dildə progressiv müxtəlif yollarla düzəlir. Onlardan biri bəzi feillərin əvvəlinə *ē* elementinin artırılmasıdır. Belə forma ingilis dilindəki indiki davamedici zamana uyğun gəlir: *ē-atoskēt* ‘O işləyir’. (müq. et: ing. *She / He is working*).

Hərəkətin davam etdiyini bildirmək üçün bəzi feillərin əvvəlinə onların başlanğıc samiti və *a* fonemi artırılır. Feil samitlə başladıqda isə sadəcə *ay* prefiksindən istifadə olunur:

ma-mātow – ‘O ağlayır’,

na-nikamow – ‘O, mahnı oxuyur’,

ay-atoskēw – ‘O işləyir’.

Kri dilində həm inqressivliyi, həm də proqressivliyi bildirən və “çevrilmək, olmaq” mənalı verən **-ati** hissəciyi də vardır.

ati-kisitēw – ‘*istiləşməyə başlayır*’ (müq. et: ing. *It is getting to get hot*),

ati-tipiskāw – ‘Hava qaralmağa başlayır’ (müq.et: ing. *It is getting dark*).

Təsvir olunan faktı xarakterizə edən digər kateqoriya kontinuallıq kateqoriyasıdır. Bu kateqoriya verilmiş faktın davamlılığına işarə edir [3,c.138].

Kontinuallıq kateqoriyası da feil vasitəsilə reallaşdırılır və iki qrammemdən ibarət olur:

1) neytrallıq – Hərəkət adi şəkildə baş verir.

2) diskretlik – Hərəkət diskret şəkildə, yəni ayrı-ayrı hissələrdə baş verir.

Rus dilində diskretlik vaxtaşırı baş verən hərəkətləri göstərir və onların intensivliyinin sərbəstliyini xarakterizə edir:

neytrallıq diskretlik

стрел+ять по+стрел+ив+ать

крич+ать по+крик+ив+ать

бол+еть по+бал+ив+ать

нис+ать по+нис+ыв=ать

NƏTİCƏ. Beləliklə, fazalılıq dildə aspekt feilləri vasitəsilə ifadə olunur və təsvir olunan faktın başlanğıcını, davam etməsini və ya bitməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat:

1. Курганова Н.В. Фазовые глаголы в аспектуальном семантическом пространстве английского языка // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. Т.11. –2011, №3, с.16-20.
2. Маслов Ю.С. Вопросы сопоставительной аспектологии. –Л., Изд-во ЛГУ. – 1978. –с. 4-43.
3. Мельчук И.А. Курс общей лингвистики. Т.II, Ч.II Морфологические значения. Москва – Вена, –1998. –544 с.
4. Butler C.S. Structure and Function. A Guide to three Major Structional-Functional Theories. P.I. Amsterdam, –2003. –570 p.
5. Events, Arguments, and Aspects. Topics in the Semantics of Verbs. Studies in Language Companion Series, 152.Edited by Klaus Robering. John Benjamins publishing company, –2014. –381 p.
6. Michaelis L.A. Aspectual Grammar and Past-Time Reference. New York, – 1998. – 296 p.
7. Raible W. Types of Tense and Aspect Systems // Toward a Typology of European Languages. Edited by Behert J. Berlin, –1990. –p. 195-215.
8. Inchoative verb - Wikipedia
9. <https://plainscree.algonquianlanguages.ca/grammar/words/verbs/aspect/>

Aysel Aghamaliyeva

Summary

THE CATEGORY OF PHASE CHARACTERIZING THE DESCRIBED FACT

The article deals with the aspect of phase as a word-changing category expressing a qualitative characteristic. It interprets approaches of different linguists to phase, means of

expressing the category of phase in different languages. It is determined that phasal verbs are associated with the grammatical category of aspect. Phasal verbs as a type of aspectual verbs express the beginning, continuation or completion of a fact. The initial stage of an action is expressed by verbs denoting inchoativeness, inceptivity or ingressiveness, continuation of an action by verbs denoting progressiveness or continuity, and the final stage by verbs denoting egressiveness, completivity or terminativity.

Айсел Агамалиева

Резюме

**КАТЕГОРИЯ ФАЗОВОСТИ, ХАРАКТЕРИЗУЮЩАЯ
ОПИСЫВАЕМЫЙ ФАКТ**

В статье рассматривается аспект фазовости как словоизменительной категории, выражающей качественную характеристику. Здесь интерпретируются подходы разных лингвистов к фазовости, средства выражения фазовости в различных языках. Определяется, что фазовые глаголы связаны с грамматической категорией аспекта. Фазовые глаголы как разновидность аспектуальных глаголов выражают начало, продолжение или завершение факта. Начальный этап действия выражается глаголами, обозначающими инхоативность, инсептивность или ингрессивность, продолжение действия – глаголами, обозначающими прогрессивность или континуальность, а завершающий этап – глаголами, обозначающими эгрессивность, комплетивность или же терминативность.

Rəyçi: dos.F.Allahverdiyeva

Anara Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.014

QONAQPƏRVƏRLİKLƏ BAĞLI ATALAR SÖZLƏRİNİN İNGİLİS, RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MÜQAYİSƏSİ

Açar sözlər: qonaqpərvərlik, ənənə, dünyagörüşü, mədəniyyət

Keywords: hospitality, tradition, worldview, culture

Ключевые слова: гостеприимство, традиция, мировоззрение, культура

Giriş. Qonaqpərvərlik – insan cəmiyyətlərində ən qədim və dərin köklərə malik olan sosial davranış formalarından biridir. Bəşəriyyətin ibtidai dövrlərindən etibarən insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında qonaqpərvərlik mühüm rol oynamışdır. Tarix boyunca köçəri və oturaq həyat tərzini keçirən icmalarda qonağın qarşılınması, ona ehtiyac duyduğu yardımın göstərilməsi həm əxlaqi, həm də təhlükəsizlik baxımından zəruri hesab olunmuşdur. Hətta bəzi xalqlarda qonağı qəbul etməmək yalnız sosial ədəbsizlik deyil, həm də hüquqi və dini cəhətdən qəbulolunmaz davranış kimi dəyərləndirilmişdir.

Elmi yeniliyi. Dünyanın müxtəlif xalqlarında bu anlayış fərqli şəkildə təzahür etsə də, mahiyyət etibarilə qonağa hörmət göstərmək, onu qorumaq və ehtiyaclarını qarşılamaq əsas meyar kimi çıxış edir. Məsələn, Şərq xalqlarında, xüsusilə müsəlman dünyasında qonaq müqəddəs hesab olunur və ona xidmət etmək dini baxımdan savab sayılır. Qərb mədəniyyətlərində isə qonaqpərvərlik daha çox qarşılıqlı hörmət və şəxsi sərhədlərin qorunması çərçivəsində formalaşır. Bu müxtəlifliklər mədəniyyətin və həyat tərzinin sosial davranışlara necə təsir etdiyini aydın şəkildə göstərir.

İşin məqsədi. Azərbaycan, Rus və İngilis dillərində işlənən qonaqpərvərliklə bağlı atalar sözlərini müqayisəli şəkildə təhlil edərək, onların mədəni, sosial və dil xüsusiyyətlərini ortaya çıxarmaq, həmçinin bu deyimlərin xalqın mənəvi dünyagörüşünü, ictimai dəyərlərini və qonağa münasibət modelini necə əks etdirdiyini araşdırmaqdır.

Mədəniyyətlərin aynası sayılan atalar sözləri, bu münasibətləri daha dəqiq və qısa şəkildə ifadə edir. Atalar sözləri xalqın kollektiv yaddaşı, tarixi-mədəni təcrübəsinin dilə çevrilmiş formasıdır. Onlar nəsillər boyu toplanmış müşahidə və hikmətin qısa, lakin məna dolu ifadələridir. Qonaqpərvərliklə bağlı atalar sözləri isə bu dəyərin mədəniyyətlərdə necə kökləndiyini, hansı formada və hansı həddə qiymətləndirildiyini ortaya qoyur. Belə deyimlər təkcə davranış kodeksi deyil, həm də mənəvi və əxlaqi dünyagörüşün göstəricisidir.

Hər bir xalqın dillə ifadə etdiyi bu deyimlər, həm onun tarixi təcrübəsini, həm də mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirir. Məsələn, Azərbaycan xalq ədəbiyyatında “Qonaq Allah qonağıdır” deyimi, dini və mədəni dünyagörüşün birləşdiyi bir nü-

munədir. Rus mədəniyyətində «Гость в дом – Бог в дом» kimi ifadələr analoji anlam daşıyır. İngilis dilində isə “Fish and guests smell after three days” kimi deyimlər qonaqpərvərliyin səmimi, lakin məhdud çərçivədə qəbul edildiyini göstərir. Bu fərqlər mədəniyyətin sosial münasibətlərə təsirini açıq şəkildə ortaya qoyur.

Bu məqalə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində işlənən qonaqpərvərliklə bağlı atalar sözlərinin müqayisəli təhlilini təqdim edir və onların arxasında duran mədəniyyətlərarası fərqləri üzə çıxarmağı qarşısına məqsəd qoyur. Müxtəlif dillərdə işlənən bu deyimlərin müqayisəsi yalnız dilçilik və folklor sahəsində deyil, eyni zamanda sosioloji və kulturoloji baxımdan da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada əsas məqsəd yalnız ifadələrin semantik məzmununu araşdırmaq deyil, həm də bu məzmunun mədəni kontekstdə necə mənalandığını və hansı sosial funksiyanı daşdığını üzə çıxarmaqdır. Beləliklə, qonaqpərvərlik anlayışı vasitəsilə xalqların dünyagörüşü, ictimai quruluşu və əxlaqi prioritetləri daha dərinlənən anlaşıla bilər.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında və folklorunda qonaq müqəddəs sayılmışdır. Tarixən Azərbaycan torpaqlarında yaşayan insanlar qonağa evin sakini qədər, bəzən daha artıq hörmət və ehtiram göstərmişdir. Bu münasibət dildə və xüsusilə atalar sözlərində çox aydın əks olunur. Aşağıdakı nümunələr bunu sübut edir:

“Qonaq Allah qonağıdır.”

Bu atalar sözü azərbaycanlıların dini və mənəvi dəyərlərlə qonaqpərvərliyi əlaqələndirdiyini göstərir. Qonaq Tanrı tərəfindən göndərilmiş bir nemət kimi qəbul olunur.

“Qonağa yer ver, özün ayaq üstə dur.”

Bu deyim qonağın rahatlığı üçün ev sahibinin hər cür narahatlığa qatlanmalı olduğunu ifadə edir. Qonağa xidmət, sadəcə nəzakət deyil, vicdan məsələsidir.

“Qonaq evin bərəkətidir.”

Bu deyim göstərir ki, qonaq sadəcə bir şəxs yox, evə ruhi və xeyir gətirən bir varlıq kimi qəbul edilir.

Bu sözlər, Azərbaycan xalqının qədim nomad (köçəri) və kənd təsərrüfatı mədəniyyətindən qaynaqlanan köklü qonaqpərvərlik ənənələrinin daşıyıcısıdır. Qonağın müdafiəsi, onun təhlükəsizliyinin təmin olunması da ev sahibinin şərafət məsələsi sayılmışdır.

Rus mədəniyyətində də qonağa münasibət yüksək səviyyədədir. Qədim Rusiyada qonaq yalnız istirahət edən deyil, həm də müqəddəs bir varlıq hesab olunmuşdur. Rus xalq ədəbiyyatında və atalar sözlərində bu anlayış bir çox şəkildə əks olunur:

“Гость в дом – Бог в дом.”

(“Qonaq evə gəldisə, Tanrı gəldi.”)

Bu ifadə ilə Azərbaycan atalar sözləri arasında paralellər açıq şəkildə görünür. Qonaq gəlməsi Tanrının lütfü və evə bərəkətin gəlməsi kimi qəbul olunur.

“Чем богаты, тем и рады.”

(“Nəyimiz varsa, onu paylaşmağa şadiq.”)

Bu deyim rus xalqının da qonağa olan münasibətində səmimiyyəti, var-dövlətə deyil, niyyətə əsaslanan bir qonaqpərvərliyi vurğulayır.

“Не красна изба углами, а красна пирогами.”

(“Evi gözəl edən divarları deyil, süfrəsidir.”)

Bu deyim göstərir ki, qonağa verilən dəyər evin təmtərağı ilə yox, qonağa təqdim edilən yemək və səmimiyyətlə ölçülür.

Rus mədəniyyətində də qonaqpərvərlik həm dini, həm də mənəvi əsaslarla qorunan bir dəyərdir. Qonağa xidmət etmək ev sahibinin insani vəzifəsi kimi qiymətləndirilir.

İngilis Atalar sözlərində qonaqpərvərlik

İngilis mədəniyyətində də qonaqpərvərlik mövcuddur, lakin o, daha çox şəxsi sərhədlər və fərdi məxfiliyin qorunması kontekstində təzahür edir. Bu, atalar sözlərində də öz əksini tapır:

“Fish and guests smell after three days.”

(“Balıq və qonaq üç gündən sonra iylənər.”)

Bu atalar sözü ingilis mədəniyyətində qonaqpərvərliyin müəyyən həddə qədər olduğunu, qonağın uzun müddət qalmasının xoş qarşılanmadığını bildirir.

“A guest should be blind in another man's house.”

(“Qonaq başqasının evində kor olmalıdır.”)

Bu deyim, qonağın ev sahibinin şəxsi həyatına və daxili qaydalarına müdaxilə etməməli olduğunu vurğulayır. Bu da mədəniyyətdə şəxsi sərhədlərə göstərilən yüksək hörmətin göstəricisidir.

“Welcome the coming, speed the parting guest.”

(“Gələn qonağı qarşıla, gedən qonağı yola sal.”)

Bu deyim qonağın vaxtında gəlişi və vaxtında getməsinin vacibliyini bildirir. Bu, səmimi qonaqpərvərliklə yanaşı praktikliyin önə çəkildiyini göstərir.

Beləliklə, İngilis atalar sözlərində qonağa hörmət olsa da, o, müəyyən çərçivələrlə məhdudlaşdırılır. Qonaqpərvərlik burada daha çox “şəxsi məkan” anlayışı ilə balanslaşdırılır.

Üç fərqli dil və mədəniyyətdə qonaqpərvərlik anlayışı özünəməxsus şəkildə formalaşmışdır. Azərbaycan və rus mədəniyyətlərində qonaq Tanrı ilə eyniləşdirilən müqəddəs bir varlıqdır və onunla xüsusi davranmaq, ona hörmət göstərmək sosial və mənəvi borc kimi qəbul edilir. Bu mədəniyyətlərdə qonaqpərvərlik ictimai nüfuz və ailə şərəfinin bir göstəricisi sayılır.

İngilis mədəniyyətində isə qonağa hörmətlə yanaşmaqla yanaşı, şəxsi sərhədlər və məkan anlayışına daha çox önəm verilir. Burada qonaqpərvərlik həm mədəni norma, həm də sosial balans məsələsi kimi çıxış edir.

Bu fərqlər xalqların tarixi inkişaf yolundan, həyat tərzindən, dini və fəlsəfi dünyagörüşündən irəli gəlir. Azərbaycan və rus mədəniyyətləri daha kollektivist, icma əsaslı olduğu halda, ingilis mədəniyyəti fərdiyyətçiliyə daha çox üstünlük verir.

Nəticə. Atalar sözləri xalqların yaddaşının daşıyıcısı, mədəniyyətin dilə çevrilmiş kodlarıdır. Qonaqpərvərliklə bağlı atalar sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, bu anlayış ümumbəşəri dəyər olmaqla yanaşı, hər bir xalqın mədəni özünəməxsusluğunu da əks etdirir. Azərbaycan və rus mədəniyyətlərində qonağa münasibət daha emosional və mənəvi əsaslara söykənərkən, ingilis mədəniyyətində daha praktiki və məntiqi yanaşma mövcuddur. Bütün bunlar mədəniyyətlərarası dialoqun zənginliyini və hər bir dəyərin müxtəlif formalarda ifadə oluna biləcəyini göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Akhundov, Huseyn. Azərbaycan atalar sözləri və onların mənəvi dəyərləri. Elm və Təhsil, 2011.
2. Aliyeva, S. M. “Azərbaycan, rus və ingilis dillərində atalar sözlərinin semantik müqayisəsi.” Bakı Dövlət Universiteti Elmi Əsərləri, vol. 2, no. 58, 2020, pp. 102–110.

3. Crystal, David. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2003.
4. Fəxrəddinova, Günay. “Azərbaycan xalq ədəbiyyatında qonaqpərvərlik motivləri.” Folklor və Etnoqrafiya Jurnalı, no. 3, vol. 21, 2017, pp. 45–52.
5. Hall, Edward T. Beyond Culture. Anchor Books, 1976.
6. Hofstede, Geert. Culture's Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions and Organizations Across Nations. 2nd ed., Sage Publications, 2001.
7. Іванов, V. V. Русская пословица как зеркало народного мировоззрения. Литера, 2009.
8. Mamedova, Lala. Milli dəyərlər sistemində qonaqpərvərlik ənənəsi. Nurlan, 2018.
9. Proverb, M. A., editor. The Oxford Dictionary of Proverbs. 5th ed., Oxford University Press, 2004.

Anara Mammadova

Summary

A COMPARATIVE ANALYSIS OF PROVERBS RELATED TO HOSPITALITY IN ENGLISH, RUSSIAN, AND AZERBAIJANI LANGUAGES

This paper is devoted to a comparative analysis of proverbs about hospitality in Azerbaijani, Russian, and English languages. The aim of the study is to explore how the concept of hospitality is reflected in the folk wisdom of different cultures, and to identify the cultural and social characteristics of these perceptions. Proverbs, as concise expressions of collective life experience, carry not only linguistic but also value-based and philosophical significance. The analysis shows that in Azerbaijani and Russian cultures, the guest is perceived as a sacred figure, and hospitality is considered a moral duty of the host. In contrast, English culture demonstrates a more pragmatic approach, where hospitality is combined with respect for personal space. This work highlights the importance of proverbs as cultural codes that reflect social norms and the mentality of a people.

Анара Мамедова

Резюме

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОСЛОВИЦ О ГОСТЕПРИИМСТВЕ В АНГЛИЙСКОМ, РУССКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Данная работа посвящена сопоставительному анализу пословиц о гостеприимстве в азербайджанском, русском и английском языках. Цель исследования – выявить, как понятие гостеприимства отражается в народной мудрости различных культур, а также определить культурно-социальные особенности этих представлений. Пословицы, являясь краткими формулами коллективного жизненного опыта, несут в себе не только языковую, но и ценностно-мировоззренческую нагрузку. В ходе анализа установлено, что в азербайджанской и русской культурах гость воспринимается как священная фигура, а гостеприимство – как нравственный долг хозяина. В английской культуре, напротив, прослеживается прагматичный подход, в котором гостеприимство сочетается с уважением к личному пространству. Работа подчеркивает значимость пословиц как культурных кодов, отражающих социальные нормы и менталитет народа.

Rayçi: prof. O.V.Lomakino

Solmaz Köçərli
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MÜASİR ONOMASTİK LÜĞƏTLƏRİ (2010-2023-cü illərin onomastik lüğətləri əsasında)

Açar sözlər: *onomastika, onomastik lüğətlər, müasir dövr, Azərbaycan dilçiliyi, xüsusi adlar*

Keywords: *onomastics, onomastic dictionaries, modern era, Azerbaijani linguistics, proper names*

Ключевые слова: *ономастика, ономастические словари, новое время, азербайджанская языкознание, специальные имена*

Giriş. Xüsusi adların toplanması, sistemləşdirilməsi dilçilikdə əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdəndir. Onomastika sahəsində xüsusi adların müxtəlif kateqoriyalarına aid lüğətlərin tərtib edilməsi onomologiyanın ən mürəkkəb sahələrindən birini təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində onomastik leksikanın toplanması və öyrənilməsi, lüğətlərin tərtibi sahəsində müəyyən işlər görülmüşdür.

Aktuallıq. Bu səbəbdən də məqalədə 2010-2023-cü illərdə nəşr olunan Azərbaycan dilinin müasir onomastik lüğətləri təhlilə cəlb olunmuşdur. Bu lüğətlər onomastikanın müxtəlif sahələrini: antroponimləri, bu da özlüyündə şəxs adları. ləqəblər, ayamalar, təxəllüsləri; etnonimləri əhatə edir. Məqalədə dilçi alimlərimizin A.Paşayevin, Q.Məşədiyevin, F.Qurbanovanın, E.Əhmədovanın, X.Heydərovanın onomastik vahidlərə aid tərtib etdiyi lüğətlər və bu lüğətlərin tərtibi prinsipləri təhlil edilmişdir. Xüsusi adlara aid lüğətlərin elmi-nəzəri əsasları, tərtibi prinsiplərini isə ilk dəfə monoqrafik şəkildə R.Həbibli araşdırmışdır. O onomastik lüğətlərin növləri, strukturu, bu lüğətlərdə öz əksini tapan adların məna və mənşəyini, orfoqrafiya və orfoepiyasını, variant və derivativlərini zəngin faktlar əsasında təhlil etmişdir [3].

Onomastik lüğət ilk dəfə dilçi alim A.Qurbanov tərəfindən hazırlanmışdır. Lüğətdə milli və beynəlxalq onomastik vahidlərin şərhli verilməmişdir [4].

Tədqiqatımızın 2000-ci illərdə nəşr olunmuş onomastik lüğətlərlə bağlı olduğundan, bu illərdə tərtib olunan lüğətlər üzərində təhlillər aparacaşıq.

Antroponimlər ilə əlaqədar geniş tədqiqat aparan A.Paşayev, A.Bəşirovanın 2011-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti” bu baxımdan xüsusilə faydalıdır. Lüğətdə on altı minə yaxın şəxs adları toplanmış, bir çoxunun leksik mənalari da aydınlaşdırılmışdır. Kitabda 16,164 (8,328 kişi, 7,836 qadın) adın siyahısı verilmiş, 11,163 (6,060 kişi, 5,095 qadın) adın leksik mənası izah edilmişdir.

2011-ci ilə qədər lüğətlərə salınmayan, lakin real həyatda istifadə edilən bir sıra alınma adlar da lüğətə daxil edilmişdir. Mövcud lüğətlərdə həm kişi, həm də qadın adı kimi işlənən müştərək adlara da yer verilmişdir. Müştərək adların leksik mənalari əsas götürülərək onlar ya kişi, ya da qadın adı hesab edilmişdir.

Leksik mənalı izah olunan adların müəyyən qismi variant adlardan ibarətdir (onların sayı 2,553-dür: kişi – 1,295, qadın – 1,258). Bu adların izahı zamanı onlar // işarəsi ilə bir-birindən ayrılmışdır. Eyni əsasdan olan kişi və qadın adları isə (sayı 1000-dən çoxdur) təkrara yol verməmək üçün kişi adları ilə birlikdə izah olunmuş və onların arasında (vergül) işarəsi yazılmışdır. Məsələn, Adışirin//Adşirin Dilruba//Dilruba; Afiq, Afiqə; Alim, Alimə və s.

Müxtəlif variantlara malik eyni əsaslı kişi və qadın adları isə lüğətdə aşağıdakı kimi göstərilmişdir. Amal, Amala//Amalya: Calal//Cəlal, Calalə//Cəlalə və s. [7].

Qədim zamanlardan müasir dövrümüzdə qədər şair, yazıçı və alimlərimizin təxəllüslərinin toplanması və müəyyənləşdirilməsi sahəsində Aydın Paşayevin xidmətləri alqışa layiqdir. 2014-cü ildə A.Paşayevin “Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü” kitabı nəşr olunmuşdur. Sözlükdə təxəllüslərin leksik-semantik mənalı və mənşəyi izah edilmiş, müəlliflərin həyatı, yaadıcılığı haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Kitabda 4,700-dən çox təxəllüs toplanmışdır. Azərbaycan təxəllüşünaslığında ilk mükəmməl təxəllüslər lüğəti olan bu sözlükdə adaş (yəni müxtəlif müəlliflərə məxsus eyni forma və mənalı) təxəllüslərə də çox təsadüf olunur. Bu zaman onlar nömrələnmiş və yalnız birinci təxəllüsün izahı verilmişdir. Eyni zamanda sözlükdə təkcə şair, yazıçı və ədəbiyyatşünaslar deyil, məşhur aktyorlar, rəssam, heykəltaraş, memar, xəttat, jurnalist, bəstəkar, xanəndə, hətta bəzi tanınmış kəşfiyyatçılar, nəhayət, Yazıçılar Birliyinin üzvü olmayan, lakin məqalə və kitablarını təxəllüslə yazan və alimin öz tanıdığı bəzi müəlliflərin təxəllüslərinə də rast gəlmək olar. Lüğətdə bütün alınma (ərəb, fars, rus, yunan, latın və s.) dillərdə olan təxəllüslərin hamısının azərbaycanca etimoloji izahı verilmişdir. Bəzi alınma adlara isə Azərbaycan onomastikasının, xüsusən antroponimikasının inkişafı prizmasından, bu vaxta qədər araşdırmalar zamanı toplanan ümumi biliklər səviyyəsindən yanaşılmışdır. Məsələn, Çoban Əfqan Aşıq Ələkbər Namazov (Ağstafa, 1866-1924). Qıraqlaşmış kəndində anadan olmuş, oynaq dastanlar da yaratmışdır [8, s.73].

Dəqyanus (Rəvayətə görə, Roma imperatoru Hay Messi Tvint Troyanın (200- 251) adıdır. Çox qəddar hökmdar olmuşdur. Bir sıra tədqiqatlarda “Troya” qədim Türkiyənin adı kimi qeyd olunur. Nizami Gəncəvinin əsərlərində adı çəkilən “Dəqyanus” – “Dağ Yunis” adındadır. Hazırda Naxçıvanda “Dağ Yunis” dağı var və yerli əhali bu adı “Dəqyanus” rəvayəti ilə əlaqələndirir) – Əli Səbri Qasımov (37-36) [8, s.77].

Onomastikanın ən maraqlı, tədqiqi və əhəmiyyətli sahələrindən birini də etonimlər təkil edir. 2017-ci ildə E.Əhmədovanın “Azərbaycan dilinin etonimlər lüğəti” nəşr olunmuşdur. Lüğətdə Azərbaycan xalqının yaranma, formalaşma və inkişafında özünəməxsus yer tutan ən məşhur etnosların adları tarixi mənbələr üzrə toplanmış, onların semantik və struktur tipləri araşdırılmış, yaranma və meydana gəlmə tarixləri müəyyənləşdirilmişdir. Lüğətdə, həmçinin, Azərbaycan və o cümlədən, türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə hansı toponimin hansı etnonimdən yarandığına aydınlıq gətirilmiş, onların yayılma areallarına da diqqət yetirilmişdi. Sadəcə dildə tərtib edilmiş bu lüğətdə 300-ə qədər etnonim haqqında izahlı məlumatlar verilmiş, mənalı tam açılmayan etnonimlər də lüğətdə öz əksini tapmışdır. Müəllif lüğətdə hansı etnosdan hansı tayfanın çıxdığına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Məsələn, göstərilir ki, Borsunlu Goranboy rayonunda mövcud olan

Borsunlu yaşayış məntəqəsi türkdilli “barsil” tayfasının adı ilə əlaqədar yaranmışdır. V-VIII əsrlərə aid mənbələrdə qeyd edilir ki, IV əsrdən Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində yaşayan və Xəzər xaqanlığının siyasi həyatında mühüm rol oynayan barsillərin bir qismi sonralar Azərbaycana köçmüş, Kür çayı boyunca Aranda məskunlaşıb əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Toponim “barsillu, barsinnu, borsunnu” (qədim türk tayfa adlarının *-lu* mənsubluq şəkilçisi qəbul etməsi xarakterik haldır) kimi təkamül yolu keçərək indiki formaya düşmüşdür [1, s.19].

Görkəmli dilçi professor Q.Məşədiyev xalq arasında mövcud olan ləqəb və ayamaları toplayaraq, elmi tədqiqata cəlb etmiş və 2018-ci ildə “Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti” kitabını nəşr etmişdir. Kitab xalqın etnik mənsubiyyətini araşdırmaq, onun dilinin təşəkkülündə iştirak edən türk tayfalarının rolunu öyrənmək baxımından faydalıdır. Lüğətdə müasir ədəbi dilimizdə işlənməyən, dialekt və şivələrdə isə tamamilə başqa mənə ifadə edən sözlər öz əksini tapmışdır. Kitabda hər bir ayama – ləqəb haqqında qısa məlumat verilib. Məqsəd hər bir fərdə verilən ayamaların, ləqəblərin semantikasını açmaq, onların struktur tiplərini göstərməkdir. Eləcə də dialektoloji lüğətlərdə verilməyən ayamalar da bu lüğətdə öz əksini tapmışdır. Kitabın tərtibində dialektoloji lüğətdə olan materiallardan istifadə edilmişdir. Lüğətdə, əsasən, qərb bölgəsinin ləqəb və ayamalarının, həmçinin Mirzə Cəlilin, Yusif Vəzir Cəmənzəminlinin, Mir Cəlal Paşayevin və başqa yazıçılarımızın əsərlərindəki ləqəb və ayamalar seçilib onların izahı verilmişdir. Kitabda Çopur Qədir, Çöpbarmaq Mahal, Şöşü Nəsim, Zırpı İsgəndər və s. ayamalar yer alıb [6].

2019-cu ildə F.Qurbanovanın “Azərbaycan şəxs adları İzahlı lüğət”i nəşr olunmuşdur. Kitabda Azərbaycanda mövcud, həmçinin mövcud olmuş soyadlarda, deyimlərdə, ifadələrdə və s. yaşayan şəxs adları izah edilmişdir. Şərhlərdə adın mənası ilə yanaşı, mənşəyi, təkamülü, bu gün məişətimizdə işləklik dərəcəsi haqqında məlumat verilir, adlar tarixi və filoloji baxımdan təhlil edilir. Kitab geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulduğundan yeri gəldikcə bəzi adların məşhur daşıyıcıları haqqında məlumatlar da verilmişdir.

Sovet dövründə bir çox səbəbdən kənarda qalmış, dəyişdirilmiş adlar da burada izahını tapmışdır. Lüğətdə ancaq məişətimizdə bu gün də mövcud olan adlardan danışılır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində elə şəxs adları mövcuddur ki, alınma sözdəndir, lakin şəxs adı olaraq Azərbaycanda yaranmışdır.

Sovet dövründə bilərəkdən dəyişdirilmiş adların əslində olduğu kimi yazılışı təqdim edilir, bununla da belə adlara (Məhəmməd – Məmməd, Əliməhəmməd – Əliməmməd, Fatimə – Fatma, Fatimənisi – Fatmansa və s.) düzgün münasibət bildirilir [5].

Lüğətdə təxəllüslər, ləqəblər, soyadlar, coğrafi adlar, bu və ya digər formada yazıçının icadı olan, yaxud yalnız müəllif tərəfindən işlənən, sonradan məişətimizdə, eləcə də başqa yazıçı və müəlliflərin əsərlərində təsadüf edilməyən şəxs adları izah edilmir. Lüğətdə şəxs adlarının üslubi xarakteristikası göstərilmişdir. Məsələn, Fəxriyyə ərəb, fəxriyyə sözündəndir. Fəxriyyə qadın adı orta əsrlərdə Şərq (o cümlədən Azərbaycan) ədəbiyyatında məsnəvi, qəzəl və s. formalarda şairin öz fəzilətlərindən, yaxşı sifətlərdən, xüsusən, hünər və səxavətindən mədh şəklində bəhs edən şeir şəklinin adındandır [5, s.22].

Son dövrlər onomastik leksika ilə bağlı nəşr olunan lüğətlər arasında şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında işlənən xüsusi adlar da tədqiqata cəlb olunur. Bu mütəxəssis baxımından 2023-cü ildə X.Heydərovanın nəşr olunmuş “Nəsiminin dilində işlənən onomastik vahidlərin izahlı lüğəti (dini-təsəvvüfi və poetik onomastikonyon tədqiqatıdır. Müasir Azərbaycan lüğətçiliyində ilk dəfə olaraq əsər tematik prinsiplə tərtib olunub. Əsər “Mifonimlər”, “Antroponimlər”, “Toponimlər”, “Ktematonimlər” və “Periferik onimlər” fəsilələrindən ibarətdir.

Nəsimi yaradıcılığında sistemli şəkildə ənimlərin tədqiqatını aparan müəllif yuxarıda göstərilən bölgünün ardıcılığını şairin əsərlərində statistik göstəricilərin hesablanması həyata keçirərək müəyyənləşdirib. Bu tədqiqatın əsasında məlum olub ki, Nəsimi yaradıcılığının ideoloji əsasını, daha doğrusu, nüvəsini Allahın adları, Tanrının dərgahı, axirət, cənnətin qatları, Merac gecəsi ilə bağlı varlıqların, məkanların adları və sair təşkil edir. Bu səbəbdən X.Heydərova lüğəti mifonimlərlə başlayıb, ardınca antroponimlər, toponimlər, ktematonimləri verib. Az sayda olan və ya heç bir onomastik yarımşöbəyə daxil edilə bilməyən onomastik qruplar isə “Periferik onimlər” fəsinə toplanıb.

Lüğətdə bir çox elmi yeniliklər öz əksini tapıb. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq teonimlər təkallahlılıq (əsməi-hüsnəyə daxil olan; daxil edilməsi mübahisəli olan Allahın ad və sifətləri; klassik ədəbiyyatda şairlərin yaradıcı təxəyyülünün məhsulu olan və sufi terminologiyasına aid olan onimlər) və çoxallahlılıqla bağlı onomastik vahidlər tətbiq edilib. Burada mifoekklezionimlər (mifik dini ibadət yerləri), mifoqoronimlər (mifik meydan və açıq sahələrin adları) və mifodrimonim (mifik bağ və cənnət bağlarının adları), mifoktematonimlər (mifik mənəvi mədəniyyət əşyaları) mifoxrematonimlər (mifik mədəniyyət əşyalarının adları), mifobiblionimlər (Allahın qatında olan kitab) və mifoxrononimlər (mifik bayramların, əlamətdar günlərin adları) kimi elmi yeniliklər öz əksini tapıb. Lüğətin sonunda indeksləşmə həyata keçirilib, əlifba sırası ilə düzülmüş, baş sözlərin səhifələri verilir [2].

Beləliklə, 2010-2023-cü illərdə nəşr olunan onomastik lüğətlər xüsusi adların həm qədim, həm də müasir formalarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli-dir. Nəticə. 2010-2023-cü illərdə nəşr olunan onomastik lüğətlər xüsusi adların həm qədim, həm də müasir formalarını əks etdirmək baxımından çox dik əhəmiyyətli-dir. Bu onomastik lüğətlər geniş şəkildə təhlil edilmiş və müəyyən prinsiplərə uyğundur.

Nəticə. 2010-2023-cü illərdə nəşr olunan onomastik lüğətlər xüsusi adların həm qədim, həm də müasir formalarını əks etdirmək baxımından çox əhəmiyyətli-dir. Bu onomastik lüğətlər geniş şəkildə təhlil edilmişdir və müəyyən prinsiplərə uyğundur.

Ədəbiyyat:

1. Əhmədova E. Azərbaycan dilinin etonimlər lüğəti. Bakı, 2017.
2. Heydərova X. Nəsiminin dilində işlənən onomastik vahidlərin izahlı lüğəti (dini-təsəvvüfi və poetik onomastikonyon). Bakı, 2023
3. Həbibli R. Azərbaycan onomastik lüğətləri. Bakı, 2000.
4. Qurbanov A. Azərbaycanlı adları. Uşağa necə ad seçilməli. Bakı, 1993.
5. Qurbanova F. Azərbaycan şəxsləri. İzahlı lüğət. Bakı, 2018.

6. Məşədiyev Q. Azərbaycan dilində ayamaların izahlı lüğəti. Bakı, 2018.
7. Paşayev A., Bəşirova A. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı lüğəti. Bakı, 2011.
8. Paşayev A. Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü. Bakı, 2014.

Solmaz Kocherli

Summary

**MODERN ONOMASTIC DICTIONARIES OF AZERBAIJANI LINGUISTICS
(based on onomastic dictionaries of 2010-2023)**

The article includes modern onomastic dictionaries of the Azerbaijani language published in 2010-2023. These dictionaries cover various areas of onomastics: anthroponyms, which are personal names, nicknames, nicknames; includes ethnonyms, the article analyzes the dictionaries of onomastic units of our linguists A.Pashayev, G.Mashadiev, F.Gurbanova, E.Akhmedova, H.Heydarova. the compilation of onomastic dictionaries is of great importance for the development of onomological theory in recent years.

Солмаз Кёчэрли

Резюме

**СОВРЕМЕННЫЕ ОНОМАСТИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ЯЗЫКА (по основе ономастических словарей 2010-2023 года)**

Составление ономастических словарей имеет большое значение для развития ономологической теории в последнее время. По этой причине были включены и анализированы современные ономастические словари азербайджанского языка, изданные в 2010-2023 годах. Эти словари охватывают различные области ономастики: антропонимы, представляющие собой личные имена, прозвища, псевдонимы; включает и этнонимы. В статье проанализированы словари, составленные нашими лингвистами А.Пашаевым, Г.Машадиёвым, Ф.Гурбановой, Э.Ахмедовой, Х.Гейдаровой связанные с ономастическими единицами и принципами составления этих словарей.

Rəyçi: dos.C.Babayev

Mələk Muxtarova
Azərbaycan Dillər Universiteti

TOKSİK MASKULİNLİK, RADİKAL FEMİNİZM İDEYALARININ MƏCAZ DİL ELEMENTLƏRİ VASİTƏSİLƏ İFADƏSİ (ingilisdilli qəzet diskursuna nəzərən)

Açar sözlər: toksik maskulnlk, radikal feminizm, gender dilçiliyi, məcaz dil elementləri, ingilisdilli qəzet diskursu

Key words: toxic masculinity, radical feminism, gender linguistics, figurative elements of language, English newspaper discourse

Ключевые слова: токсичная маскулинность, радикальный феминизм, гендерная лингвистика, образные элементы языка, англоязычный газетный дискурс

Giriş. Müasir gender linqvistikası araşdırmaları gender ideologiyasının təsiri ilə baş verən dəyişiklikləri izləyir. Həmin dəyişikliklərin ən bariz şəkildə təzahür tapdığı reallaşma formatı isə, heç şübhəsiz ki, media diskursu, o cümlədən qəzet diskursunda təzahür tapır. Son iki onillikdə gender diskursunda baş verən sıçrayışlı dəyişimlər daha çox cəmiyyət həyatında, sosismların ideoloji bünövrəsində baş verən silkələntiləri əks etdirir. Bu sırada performativlik nəzəriyyəsi, kvir ideologiyası əsas diskurstörədici, diskurs yönləndirici mahiyyət kəsb edir. Bu baxımdan həmin əsasda ortaya çıxmış toksik maskulnlk, radikal feminizm ideyalarının qəzet diskursundakı reallaşma mexanizmlərinin tədqiqi xüsusi **aktuallıq** kəsb edir. İngilisdilli qəzet diskursunun qlobal gender diskursunun flaqmanı (önündə, yol göstərən mövqeyində) çıxış etməsi gerçəkliyi bu tədqiqatın aktuallığını əsaslandırır. Araşdırmanın **obyektini** ingilisdilli qəzet diskursunda toksik maskulnlk, radikal feminizmə əsaslanan məcaz dil elementləri təşkil edir. **Araşdırmanın məqsədini** həmin məcaz dil elementlərinin sistemli və real faktlara istinadən müqayisəli tədqiqi təşkil edir. Bu məqsəddən irəli gələn **vəzifələr** isə məcaz dil elementlərinin yaranma üsullarının müəyyənəşdirilməsi, onların formalaşmasında fon biliklərin, mədəniyyət paradigmalarının rolunun müəyyənəşdirilməsi təşkil edir. Araşdırmalar təsviri metod, müqayisəli metod, habelə, semantik sahə, diskursiv analiz **metodları** əsasında aparılmışdır.

Androsentizmin ifşası zəminində yaranan məcaz dil elementləri

Məlumdur ki, gender dilçiliyinin dövrləşməsindəki bu mərhələdə – androsentrikliyin ifşası periodunda öz fikir və mülahizələrini irəli sürən bəzi dilçilərin özləri də androsentrizmin cazibəsindən kənarda qala bilməmiş, mental və intellektual olaraq, insan dilin kişi mərkəzçi təbiətini etiraf etmələrinə baxmayaraq, az və ya çox dərəcədə androsentrizmlə uzlaşan fikirlər səsləndirmişlər. Konkret olaraq, O.Yespersenin araşdırmasında qadınların dil yaradıcılığı baxımından daha məhdud intellektual və kreativ imkanlara malik olduğu iddia edilmişdir. Dilçi bu səbəbdən də qadınların nitqində alınma sözlərin üstünlük təşkil etdiyini, kişilərin isə eyni fikirləri daha yaradıcı, daha metaforik şəkildə ifadə bildikləri önə sürülmüş-

dür. [8]. Halbuki ingilisdilli qəzet diskursunda qadın və kişi müəlliflərinin idiolektinin, məhz, metaforik səciyyələndirmələrin müqayisəsi kontekstində dəyərləndirilməsi onu deməyə əsas verir ki, qadınlar daha az konfliktli, daha az kəskin fikirlər söyləməyə meylli olduğundan məcaz dil elementləri sayəsində fikirlərinin yumşaldılmasında daha çox səy göstərilir. Məsələn, Britaniyanın məşhur köşə yazarlarından – “The Guardian” qəzeti ilə ciddi və sıx əməkdaşlıq edən professor Jaklin Rousun (Jacqueline Rose) feminizm haqqındakı qəzet məqalələrindən birində oxuyuruq: “**Perseus holds the head of Medusa ... the image of Donald Trump as Perseus holding the decapitated head of Hillary Clinton did the rounds in the 2016 presidential election campaign**” [14]. Göründüyü kimi, qadın müəllif qəzet diskursu üçün bir o qədər yüksək işlənmə tezliyinə malik olmayan intertekstuallıq əsaslı məcaz dil elementindən istifadə etmişdir. Burada bənzətmə əsaslı məcaz dil elementi Persey presedent onunun (və ya digər terminoloji alternativləri ilə desək, allyuziv onunun) əsasən digər mətnlə əlaqələndirmə yaradır. Bununla da müəllif XXI əsr ABŞ siyasi arenasındakı qarşıdurmanı yunan mifologiyasındakı Persey – Meduza qanlı mübarizəsi ilə analogiya əsasında metaforik biçimdə təqdim edir.

Müəllifin digər qəzet məqalələrində də zəngin məcaz dil elementləri inventarının istifadə olunduğu müşahidə edilir. *But it is perhaps less common to hear extremist hate, notably against women, being named so openly as the driver of the supreme legal machinery of the west* [13]. Cəmiyyətin, demək olar ki, bütün sferalarını əhatə etməsi ilə səciyyələnən total xarakteri və çoxsaylılığı baxımından, kütləvi hal alması reallığı J.Rousun, bir növ, zorakılıq, güc maşını metaforikləşməsindən bəhrələnməsinə yol açmışdır. Növbəti nümunədə isə feminist müəllif kişi dominantlığının, cəmiyyətdə hökm sürən gender asimmetrikliliyinin dövlət qurumları tərəfindən müdafiə və təşviq edilməsi faktına diqqət çəkərək, aparıcı siyasi-ictimai mövqelərdə kişilərin dayanmasının toksik maskulinliyi şərtləndirdiyini maraqlı məcaz dil elementi ilə ifadə etmişdir.

It is a characteristic of such mostly male violence – “violence regnant”, as it might be termed, since it represents and is borne by the apparatus of state [13].

Göründüyü kimi, kişilərin sosial-siyasi həyatda, biznes sahələrində aparıcı mövqeləri onların mövqələrinin və maraqlığının dominantlığını təmin edir ki, bu da hökmran üstünlük, krallıq imtiyazlarına malik dominatlıq kimi metaforik formatda xarakterizə olunur.

How can we as feminists make that gap the beating heart of women’s fight against oppression, against the stultifying ideology of what women are meant to be, and not allow the same internal breathing space to men? [13]. Sonuncu nümunədə isə müəllif feministik kontekstdə ingilis dili üçün yetərincə yüksək işlənmə tezliyinə malik olan frazeologizmlərdən istifadə etmişdir ki, bu da müəllifin idiolektinə əlavə məcazlaşma zənginliyi qazandırılmışdır. Xatırladaq ki, ingilis dilində *the beating heart of something* ifadəsi nəyinsə döyünən ürəyi (olmaq) anlamını ifadə edir. [17]. Eləcə də müəllif qadın mübarizəsini əzmkarlığa təşviq etdiyi fikirlərində kişilərin anti-femist ideologiyanın yayması üçün vaxt udulmasına, əlavə güc qazanması üçün daxili nəfəs dərməsinə imkan verilməsinin arzu edilməz olduğunu bəyan edərkən psixosomatik xarakterli məcazlaşmadan (tənəffüs prosesin-

də nəfəsdərmə boşluğu, fasiləsi ilə bənzətmə əsasında metaforikləşmədən: *the same internal breathing space to men*) çox böyük ustalıqla yararlanmışdır.

Gender dilçiliyinin inkişafının məcaz dil elementlərinin yenilənməsinə təsiri

Otto Yespersen özünün “Qadın” adlı araşdırmasında gender dilçiliyinin bir növ nəzəri rüşümlərini ortaya qoyan fikirlər səsləndirmiş, konkret olaraq, o, dildə androsentrik ideologiyanın, kişi şovinizminin təsir izlərinin aşkar şəkildə sezildiyini vurğulamışdır [8]. Maraqlı və bir qədər də paradoksal cəhət ondan ibarətdir ki, dilçinin fikirlərini şərh edən sonrakı nəsillər həmkarlarından M.Tomas isə O.Yespersenin özünün də fikirlərində gender asimmetriyasının təsirindən qurtula bilmədiyini və müəyyən məqamlarda açıq androsentrik yanaşma sərgilədiyini vurğulamışdır [18].

Maraqlıdır ki, dildəki gender asimmetriyası məqamlarının təhlilinə diqqətini yönəldən R.Lakoff qeyd edir ki, bu qəbildən halların sistemli, dolğun və adekvat analizi üçün mütləq şəkildə dilçinin, paralel olaraq, sosioloq mövqeyindən çıxış etməsi və dildə inikas tapan gender asimmetriyası məqamlarının bilvasitə həmin dilin daşıyıcıları olan tolpumun sosial strukturlaşması, daxili nizamlanma özəllikləri ilə bağlılığını əsaslı şəkildə araşdırmalı, yalnız bundan sonra həmin gender münasibətlərinin dildəki reallaşma formatı ilə bağlı öz dəyərləndirmələrini ümumiləşdirməlidir. Onu da qeyd edək ki, dilçi həm də *miss* və *missis* fərqləndirməsinin özünün də cəmiyyət həyatının reallıqlarından qaynaqlanan gender asimmetriyinin təzahür elementlərindən biri kimi nəzərdən keçirmişdir [9].

Bu fikirlərin ingilisdilli qəzet diskursuna dərinlən sirayət etməsini maskulin dil gender mahiyyətli və metaforikləşmə əsaslı terminin gününmüzədək mətbuat səhifələrində aktiv işləklilik nümayiş etdirməsinin təmsalında təsbit edə bilərik.

It only has masculine language and this isn't appropriate in a modern democracy [5]. Məhz, üçüncü mərhələdə gender asimmetrikliliyini ifşa edən yeni terminlərin yaranması və ya mövcud terminlərin ilkin semantik bazasında fərqli anlamların nəşət tapması əsasında maskulin dil, toksik maskulinlik kimi anlayış və istilahların formalaşması mümkün oldu. Həmin terminlərin yaranma formatına nəzər saldıqda, onların özlərinin də məcaz dil elementlərini təcəssüm etdirdiyini, yəni hiperbolaya əsaslanan məcazlaşmanı və ya metaforik məcazlaşmanı əhatə etdiyini görürük. Məsələn, *masculine language* termininin ilkin hərfi anlamı “kişi dili” mənasını verir. (XIV əsrdə ingilis dilinə keçid etmiş bu termin qədim fransızcada “kişi”, “kişi cinsinə aid olan” anlamını verirdi. [10]. Bu da, öz növbəsində, təbiətdə mövcud olan dillərin sosial-tarixi taksonomiyasına qətiyyənlə uyğun gəlməyən, yəni reallıqdan uzaq olan, ifrata varılmış (hiperbola səciyyəsinə) daşıyan informasiyanı əhatə edir. Toksik maskulinlik istilahı gender dilçiliyinin üçüncü mərhələsində, təxminən 1980-1990-cı illərdə “kişi hərəkətinin” ifşası zəminində meydana çıxmışdır. O da maraqlıdır ki, hətta müasir ingilisdilli qəzet diskursu aktorlarından olan kişi yazarlar bu və ya digər kontekstdə maskulinlik ideyasını bəraət etdirmək cəhdləri nümayiş etdirirlər.

The Problem With a Fight Against Toxic Masculinity. ... But it risks misrepresenting what actually causes them [16].

Növbəti nümunədə müəllif antiteza mahiyyətli ritorik strukturlaşma elementindən istifadə etməklə, mühafizəkar və tərəqqipərvər yanaşma tərəfdarlarının möv-

qelərini qarşılaşdırır və kontekstdə “zəhərsizləşdirmə” metaforasından istifadə etməklə daha öncəki fikrindəki “zəhərlilik” anlayışı ilə balanslaşdırma, antitezik qarşılaşdırma yaradır.

Many conservatives allege that charges of toxic masculinity are an attack on manhood itself, at a time when men already face challenges such as higher rates of drug overdose and suicide. Many progressives, meanwhile, contend that the detoxification of masculinity is an essential pathway to gender equality [16].

O da maraqlıdır ki, kişi müəllif maskulin toksikliyə qarşı mübarizənin kişilər üçün fəsadlarını, bir növ, şışirtməklə çox klişə bir hiperbolik fikir ifadəsinə yer vermişdir. Yəni bu formatındakı məcaz dil elementinin əsas vəzifəsi toksik maskulnlıqla mübarizənin səbəblərini daha az qabarıq şərh etməklə, onun kişilər üçün olan özünəqəsd, narkotikə aludəlik və s. kimi şəxsi seçim fəsadlarını faciəvi durum kimi oxucuya təqdim etmək məqsədini güdür. Dolayısı ilə toksik maskulinliyin cəmiyyət üçün təhlükəli vəziyyətinin “dəyərsizləşdirməsi” məcaz dil elementinin təsiri ilə obyektiv balans yaratmağa çalışır. Lakin bununla belə, müəllifin toksik maskulinlə mübarizəni ümumiyyətlə, kişi identikliyinə qarşı cəbhə almaq kimi təqdim eleməsini isə bir qədər litotaya bənzər mahiyyətli, yəni problemin daha az miqyasda təqdim edilməsi yönündə üslubi gediş olduğunu görə bilərik.

Məhz, antifeministik mahiyyətli hərəkət zəminində ortaya çıxan metaforikləşmələrdə kişilərin islaçı, düşmən, quldar və s. kimi obrazlar çərçivəsində məcazlaşmış təqdimatı ideyası ifşa edilirdi. Günümüzədək bu məcazlaşmalardan həm kişi hərəkətinin tərəfdarları, həm də əleyhidarları olan yazarların istifadə etməkdə olduğunu görürük. Məsələn, kişi müəllif Brayan Barthin məqaləsində bu məqam ifşa edildiyi halda, qadın müəllif Juli Bindelin məqaləsində radikal feminizmin bəzi homoseksual mahiyyətli, kişi düşmənciliyi ideyalarının şərhə kimi yer alır.

“The battle of women to be free need not be a battle against men as oppressors. The choice about whether men are the enemy is up to men themselves” [1]; *“Appealing to their heterosexual sisters to get rid of men "from your beds and your heads", they started a debate, which reached its height in 1981 with the publication of an infamous booklet, Love Your Enemy?”* [3]. Göründüyü kimi, bu nümunələrdə həm bənzətmə-təşbeh mahiyyətli (simile) məcaz dil elementindən yararlanıldığını, habelə hiperbola (şışirtmə) xarakterli metaforikləşmədən istifadə edildiyini görürük. Onu da qeyd edək ki, radikal feminizmin, bir növ, uzantısı, fəsadı olaraq meydana çıxan radikal lesbiyanlıq və ya siyasi lesbiyanlıq ideyaları Şeyla Cefferisin *“Düşməni Sevmək?...”* (1981) əsəsində cəmiyyətə təqdim olundu və sonra müəllifin digər əsərlərində müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmaqda davam etdi. [7]. Bu fikirlərin gender dilçiliyinə və eləcə də ingilisdilli qəzet diskursuna təsiri istifadə olunan ideologem-şüarın yaratdığı konsept çərçivəsində reallaşdı.

Göstərilən iqtibasda şahidi olduğumuz və kişilərin həm yataqdan, həm də beyinlərdən, başdan uzaqlaşdırılmasını təşviq edən idiologem həm hiperbolik (if-rata varma ilə səciyyələnen) mahiyyət kəsb edir, həm də metaforik mahiyyətli məcaz dil elementlərini ehtiva edir. Belə ki, yataqdan qovulmaq, qadınların heteroseksual əlaqələrdən imtina etməsini simvollaşdırdığı halda, başdan, beyinlərdən kənarlaşdırılmaq isə qadınların kişi dominantlığı ideyasını, kişi üstünlüyü ideyası-

nı, patriarxal mühitdəki qadının kişiye xidməti, vəfası, mental və emosional bağlılığı durumunu aradan qaldırmağın vacibliyini bəyan edirdi.

Sosial həyatın (ictimai diskursun) ingilisdilli qəzet diskursunun məcaz dil inventarına təsiri

İngilisdilli qəzet diskursunda geniş müzakirələrə səbəb olan toksik maskulnluk anlayışı, məhz, XX əsrin 70-ci illərinin ortalarında bilavasitə kişi şovinizmi ideyalarını bəyan edən “kişi hərəkatının” (daha dəqiq desək, “Men's rights movement”, yəni kişi haqları hərəkatının) təsirinə, bir növ, əks təsir mexanizmi kimi meydana çıxmış səciyyələndirmə idi. Onu da qeyd etmək ki, bu hərəkat da özlüyündə qadın haqları uğrunda mübarizənin əks təsiri kimi meydana çıxırdı. U.Farrrelin “Kişi gücünün mifi” (The Myth of Male Power) adlı mizoqonist araşdırmasına əsaslanırdırılmağa çalışılan yanaşma qadın imtiyazlılığı (“female privilege”) ideyasını dilə gətirir, kişilərin isə bu imtiyazlılığın zorakı qurbanları olması fikrini bəyan edirdi.

İlk olaraq, məhz, feministik araşdırmalarda qadın müəlliflər tərəfindən səsləndirilən bu məcaz dil elemnetli gender terminologiya zamanla, M.Salamın da vurğuladığı kimi, geniş funksionallıq və yüksək işlənmə tezliyi əldə etdi: *Now we have “toxic masculinity” – an expression once relegated to women’s studies classrooms that suddenly seems to be everywhere* [15].

Terminoloji qradasiyanın ortaya çıxmasını mümkün etdi. Belə ki, toksik maskulnluk kimi səciyyələndirilən cəhətlərin ənənəvi və ya sağlam maskulnluya (*traditional masculinity, healthy masculinity*) qarşı qoyulması yeni gender dixotomiyasının formalaşmasını mümkün etdi [2]. Habelə zəhərli maskulnluk anlayışının neytral maskulnluk anlayışı ilə qarşılaşdırması əsasındakı qradual fərqlilik də ingilisdilli qəzet diskursu üçün işləkdir: *Definitions and Research: Masculinity and ‘Toxic Masculinity’* [6].

Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək ki, bu istilahlər müasir genderologiyada və eləcə də gender dilçiliyində yetərincə yüksək işlənmə tezliyini qoruyub saxlamaqla bərabər, növbəti mərhələdə, daha yeni konnotativ şəxələnmələri ilə semantik inkişafa məruz qalmışlar. Nəticədə **hegemonic maskulnluk** “hegemon maskulnluk” anlayışının münfəridləşməsi (yəni, ümumi semantik sahədən ayrılaraq fərqliləşməsi, fərdiləşməsi) mümkün oldu. (toksik və hegemon maskulnluk arasında fərqlərlə bağlı daha ətraflı bax: [12])

In his photography, he focuses on male ballet dancers from across Latin America who deconstruct a hegemonic idea of masculinity. [11]. Göründüyü kimi, burada da hiperbola mahiyyətli məcaz dil elementi sayəsində formalaşmış terminlə qarşılaşırıq.

Toxic masculinity is a narrow and repressive description of manhood, designating manhood as defined by violence, sex, status and aggression [4]. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək ki, bu nümunədə biz, antimetabolaya yaxın xarakter kəsb edən məcaz dil elementi nümunəsi ilə qarşılaşırıq. Xatırladaq ki, antimetabol ilə elə növ üslubi fiqurdur ki, onun yaranması cümlənin, ifadənin son sözünün, növbəti cümlə və ya ifadənin ilk sözü mövqeyinə keçməsi ilə səciyyələnlir və əksər hallarda bu zaman ikinci cümlə birincini tam və ya qismən inkar edən məna ifadə edə bilir. Təqdim edilən nümunədə biz, ifadə çərçivəsindəki söz ardıcılığının əks məcrada düzöldüyünün şahidi oluruq. Məna fərqləndirməsinə gəlincə bu-

rada qəti oppozisiya ilə deyil, izahedici formatdakı daha peyorativ səciyyələndirmə ilə qarşılaşırıq. Məhz, bu səbəbdən biz, həmin məcaz dil elementinin qismən antimetabola mahiyyətli olması qənaətindən çıxış edirik.

Nəticə. İngilisdilli qəzet diskusu gender dilçiliyində baş verən dəyişimlərin barometri kimi çıxış edir. Eyni zamanda ingilisdilli qəzet diskursunda aparılan müzakirə və dəyərləndirmələr gender dilçiliyinin inkişaf və ideoloji əsaslı dəyişimlərini yönləndirir. Bu əsasda gender mahiyyətli məcaz dil elementləri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Onların yaranma yollarının və üsullarının təhlili butrada toplumun fon biliklərinin ön planda alındığını söyləməyə əsas verir. Qəzet diskursunda məqalə müəllifləri oxucu kütləsinə anlaşılan olan şaquli kontestə itina etmiş məcazlaşmalardan istifadə edirlər.

Ədəbiyyat:

1. Barth, B. The good men: inside the all-male group taking on modern masculinity // The Guardian, 18 June, 2018 <https://www.theguardian.com/world/2018/jun/18/the-good-men-inside-the-all-male-group-taking-on-modern-masculinity>
2. Benjamin, H. Toxic Masculinity: An Exploration of Traditional Masculine Norms in Relation to Mental Health Outcomes and Help-Seeking Behaviors in College-Aged Males // Senior Theses, 2021, №431, 56 pp. https://scholarcommons.sc.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1433&context=senior_theses
3. Bindel, J. My sexual revolution // The Guardian, 30 January, 2009 <https://www.theguardian.com/lifeandstyle/2009/jan/30/women-gayrights>
4. Black, M.I. The Boys Are Not All Right // The New York Times Feb. 21, 2018 <https://www.nytimes.com/2018/02/21/opinion/boys-violence-shootings-guns.html>
5. Burgen, S. Masculine, feminist or neutral? The language battle that has split Spain. // The Guardian, 2020, January 19. <https://www.theguardian.com/world/2020/jan/19/gender-neutral-language-battle-spain>
6. Gilpin, C.C., Proulx, N. Boys to Men: Teaching and Learning About Masculinity in an Age of Change // The New York Times, April 12, 2018 <https://www.nytimes.com/2018/04/12/learning/lesson-plans/boys-to-men-teaching-and-learning-about-masculinity-in-an-age-of-change.html>
7. Jeffreys, Sh. Gender Hurts: A feminist analysis of the politics of transgenderism, London - New York: Routledge, 225 pp
8. Jespersen, O. The Woman, pp.225-241 <http://web.flu.cas.cz/scan/323508467.pdf>
9. Lakoff R. Language and women's Place // Language in Society. 1973. N 2. P. 45-79. https://web.stanford.edu/class/linguist156/Lakoff_1973.pdf
10. Masculin <https://www.etymonline.com/word/masculine>
11. Piñeda, N.L. Ballet v machismo: the male Latin American dancers challenging old-fashioned ideas of manhood // The Guardian, 23 September, 2023 <https://www.theguardian.com/artanddesign/2023/sep/23/ballet-v-machismo-latin-america-photographs-santiago-barreiro>
12. Remsburg, T.E. The Enigmatic Nature of Toxic Masculinity: Utilizing QuasiPhotovoice Methodology to Make Distinctions between e Distinctions between Hegemonic and Toxic Masculinity, West Virginia University, 2023, 95 pp. <https://researchrepository.wvu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12505&context=etd>
13. Rose, J. Damage: the silent forms of violence against women// The Guardian, 30 March, 2021, <https://www.theguardian.com/news/2021/mar/30/damage-the-silent-forms-of-violence-against-women>

14. Rose, J. Women and Power: A Manifesto by Mary Beard review – the poison of patriarchy // The Guardian, 22 November, 2022, <https://www.theguardian.com/books/2017/nov/22/women-and-power-a-manifesto-by-mary-beard-review>
15. Salam, M. What Is Toxic Masculinity? // The New York Times, <https://www.nytimes.com/2019/01/22/us/toxic-masculinity.html>
16. Salter, M. The Problem With a Fight Against Toxic Masculinity // The Atlantic, 27 February, 2019 <https://www.theatlantic.com/health/archive/2019/02/toxic-masculinity-history/583411/>
17. The beating heart of something – idiom // Collins Dictionary <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/beating-heart-of>
18. Thomas, M. Otto Jespersen and 'The Woman', then and now <https://web.stanford.edu/~eckert/Courses/I1562018/Readings/McConnell-Ginet1989>

Melek Mukhtarova

Summary

EXPRESSION OF IDEAS OF TOXIC MASCULINITY AND RADICAL FEMINISM THROUGH FIGURATIVE AND LINGUISTIC ELEMENTS (based on materials from English-language newspaper discourse)

A study conducted on the materials of English-language newspaper discourse suggests that any changes in gender linguistics, any new terminological concepts introduced into this area quickly acquire functionality in media texts. This is due, first of all, to the fact that the press is an institution of public control that most effectively reflects processes in society. In texts related to these new concepts and terms, we see that some authors actively use figurative language elements to indirectly express their ideas or convey their ideas to the reader in an interesting allegorical way. During the analysis, we observe that the gender lects of the authors, that is, a certain symbiosis of their gender and linguistic identity, at one level or another influence the text of the articles they write.

Мелек Мухтарова

Резюме

ВЫРАЖЕНИЕ ИДЕЙ ТОКСИЧНОЙ МАСКУЛИННОСТИ И РАДИКАЛЬНОГО ФЕМИНИЗМА ЧЕРЕЗ ОБРАЗНО-ЯЗЫКОВЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ (на основе материалов англоязычного газетного дискурса)

Исследование, проведенное на материалах англоязычного газетного дискурса, позволяет предположить, что любые изменения в гендерной лингвистике, любые новые терминологические понятия, привнесенные в эту сферу, быстро обретают функциональность в медиатекстах. Это связано, прежде всего, с тем, что пресса является институтом общественного контроля, наиболее эффективно отражающим процессы в обществе. В текстах, связанных с этими новыми понятиями и терминами, мы видим, что некоторые авторы активно используют образные языковые элементы, чтобы косвенно выразить свои идеи или донести свои идеи до читателя интересным иносказательным способом. В ходе анализа мы наблюдаем, что гендер-лекты авторов, то есть некий симбиоз их гендерной и языковой идентичности, на том или ином уровне влияют на текст написанных ими статей.

Rəyçi: prof. A.Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Şöhrət Məmmədova

<https://orcid.org/0009-0006-6553-6385>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.021

TOFIQ MAHMUDUN SÜJETLİ UŞAQ ŞEİRİNDƏ FOLKLORDAN BƏHRƏLƏNMƏNİN ÜSUL VƏ YOLLARI

Açar sözlər: *Tofiq Mahmud, uşaq ədəbiyyatı, poema, süjetli şeir, milli-mənəvi dəyərlər, tərbiyəvi məzmun, yaradıcı üslubu və s.*

Keywords: *Tofiq Mahmud, children's literature, poem, plot poem, national-spiritual values, educational content, creative style, etc.*

Ключевые слова: *Тофик Махмуд, детская литература, стихотворение, сюжетное стихотворение, национально-духовные ценности, воспитательное содержание, творческий стиль и др.*

Giriş. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı on doqquzuncu yüzillikdən üzü bəri ciddi yaradıcı axtarışları və zənginləşmələr ilə diqqət önünə gəlir. İyirminci yüzilliyin əvvəllərindən isə bu proses artan tempdə, ayrı-ayrı istedadlı ədəbiyyat adamlarının yaradıcılıq axtarışları ilə daha nikbin təsəvvür formalaşdırır. Tofiq Mahmudun (1930-1997) zəngin yaradıcılığı tarixi yaddaşı, toplum təsəvvürlərini, eləcə də mühitin ümumi mənzərəsini əks etdirmək baxımından daha çox nəzər-diqqəti cəlb edir. Mövzu və mündəricə ilə əsaslı təsəvvür formalaşdıran sənətkarın lirikası, nəsr, publisistikası süjetli lirik əsərlər yaratmağa gedən yolu üçün əsas olmuşdur.

T.Mahmudun süjetli əsərlərinin folklor qaynağı. Ümumiyyətlə, keçən əsrin əllinci illərindən sonrakı dövr ədəbi mühitin yaradıcılıq axtarışlarında T.Mahmud öz üslubunu, orijinal düşüncəsini ortaya qoymuş istedadlardandır. Ayrı-ayrı zaman kəsiklərində çıxmış kitabları bunun bariz göstəricisidir. “Yollara çıxıram” (1959), “Mənim kürəkənim” (1959), “Dibçək” (1962), “Buzovna qayaları” (1963), “Utancaq oğlan” (1964), “Açıqdır pəncərəm” (1966), “Alpnistlər” (1967), “Meşədə səs” (1969), “Ana qucağı” (1971), “Qızımın sualları” (1973), “Dalğalar” (1976), “Ulduzlar, düşüncələr” (1977), “Pəncərəyə toxunan budaq” (1978), “Kəpənək gözəlliyi” (1980), “Məhəbbətim sirr deyil” (1981), “Yerə dağilan muncuqlar” (1983), “Şən şeirlər” (1983), “Bu işıqla qalacağam” (1985), “Yağış yağır dənizə” (1985), “Gecə qapı döyülür” (1988), “Uzaqda ucalan dağlar” (1991)

və s. kitabları ədibin yaradıcılıq yolunun dinamik mənzərəsini izləmək baxımından əsaslı qaynaq rolunu oynayır.

Uşaq ədəbiyyatının folklordan gələn zənginliyini bir meyar olaraq əsas götürən və ruhu, düşüncəsi ilə ora bağlanan sənətkar süjet, hadisə, motiv səviyyəsində bəhrələnməklə ədəbi-mədəni prosesə töhfələrini vermişdir. Cocuqların, yeniyetmələrin qaynar həyatına və ecazkarlıqla dolu dünyasına sonsuz sevgi onu “Göyərçin” jurnalına gətirib çıxarmış və canlı həyatını ora ilə bağlamasına əsas olmuşdur. Uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin mühüm bir hissəsi kitablaşmadan öncə bu jurnal vasitəsilə geniş auditoriyaya təqdim edilmişdir. “Dibçək” (1962), “Utancaq oğlan” (1964) və s. kitablarına toplanan bədii nümunələr bunun nümunəsidir. “Alpnistlər”, “Süsən gəzir Abşeronu”, “Sehrli meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi”, “Styopa dayı Bakıya gəlib”, “Sehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş” və s. poemaları ədibin uşaqların fantaziyasına, maraq və düşüncələrinə həssaslığının göstəricisi olaraq meydana çıxmışdır.

S.S.Axundov, R.Əfəndiyev, S.M.Qənizadə, A.Səhhət, M.Ə.Sabir, A.Şaiq, Ə.Nəzmi, M.Sidqi [1] və başqalarının yaradıcılıq ənənələrinə köklənən ədib etnokulturoloji dəyərləri bir məqsəd olaraq əsas götürmüşdür. “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında öz nəsr və poeziyası ilə diqqəti çəkən, ömrünün çox hissəsini uşaqların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına sərf edən, onlara vətən sevgisi aşılardan qələm sahiblərindən biri də Tofiq Mahmud olmuşdur” [6, s.332]. Xalq dilinin zənginlikləri, uşaq maraqlarının əsrarəngizliyi və etnik dəyər səviyyəsində onun sənətkar özünəməxsusluqlarına bağlanır. Rəvan təhkiyə ilə yaddaqalan xarakterlər yarada bilmək bacarığı əsərlərinə əlavə ovqat qatmışdır. “Apar məni”, “Ehey, durnalar”, “Şeir sevən qız”, “Hırlənən oğlan”, “Qırov”, “Qışda dağ meşəsi”, “Qar tökülür” və s. şeirlərində özünü göstərən təfəkkür intelleksiyası xronotop olaraq poemalarında da özünün ifadəsini tapır. “Poeziya mənim üçün həmişə möcüzədir” deyən ədibin şeirləri bütün parametrlərdə bunun təbii isbatı olaraq boy göstərir. “Alpnistlər” poeması uşaq maraqları timsalında alpnist olmaq arzusunun sərgiləyir, həm də bu yolda əzmkarlığı, prinsipiallığı, dözümlüyü aşılamaq məqsədi daşıyır.

Təbiətin zəngin flora və faunası xalq poeziyasının, eləcə də ədəbiyyatın yazılı qolunun mühüm bir tərəfini əhatələyir. Bayatılar, nəğmələr, atalar sözü, məsəllər, aşırıq poeziyası, əfsanə və rəvayətlər və s. müxtəlif aspektlərdə əsrarəngizliyi yaratmaqla gənc nəslə bu ruhda tərbiyəyə kökləyir. T.Mahmudun süjetli poetik nümunələrində dağlar, qayalar, sıx ormanlar özünəməxsus şəkildə obrazlaşır. “Sehrli meşəbəyi” poeması meşəbəyinin təbiətə vurğunluğu timsalında orijinal bir təsəvvür sərgiləyir. “Şair “Sehrli meşəbəyi” poemasında yurdumuzun ecazkar gözəlliyindən zövq alan, bu gözəlliyin pozulmaması üçün canını qurban verməyə belə hazır olan, yaşıllığın qoynunda yaşayan canlı varlıqları göz bəbəyi kimi qoruyan meşəbəyi obrazını yaratmaqla bütün bəşər övladını ondan nümunə götürməyə çağırır” [4, s.7]. Tipik hadisə və əhvalat səviyyəsində özünü göstərən bu cür təsvir-tərənnüm öz qaynağını xalq düşüncəsindən götürməklə bədii mətnə əlavə ovqat qatır.

Uşaq şeirlərində mövzu çeşidliliyi və üslub səciyyəsi. “Qərinələr”, “Son nəğmə”, “Usta Dadaş”, “Yaxşılıq və paxıllıq”, “Meşədə səs”, “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Taksi sürücüsü”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Üç qız” və s. poemaları yüksək təfəkkür intelleksiyası ilə uşaq tə-

səvvürlərini əhatələməyə köklənir. Bilgi vermə, konkret təsəvvür formalaşdırma baxımından T.Mahmudun poemaları tipikdir. “Usta Dadaş” poemasında başlanğıc epizodu bu baxımdan tipikdir:

Mərd insandır,
usta Dadaş,
Elə bil ki,
pəhləvandır,
usta Dadaş.
Əfsanəvi
qəhrəmandır,
usta Dadaş. [13, s.91].

Zəhmətkeşlik, əməksevərlik baxımından tipik bir mənzərə sərgiləyən bu epizod tərbiyəvi məzmunu ilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənətkar öz qəhrəmanını yüksək insani keyfiyyətləri, işgüzarlığı, bütün hallarda nümunə olan xüsusiyyəti ilə həssaslıqla təqdim edir. “Əlverişli süjetlət, şirin dil, rəvan təhkiyə, dolğun obrazlar, yaddaqalan xarakterlər, hadisələrdə əlvanlıq, daxili dinamika, gözlənilməz situasiyalar, bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, zəngin fantaziya, nikbin ruh, zərif yumor və s. xalq ədəbiyyatını uşaqlara sevdilir” [14, s.51]. T.Mahmud da hadisə axarında xalq ədəbiyyatından və uşaq təsəvvüründə olanlardan yararlanmaqla ədəbiyyata töhfəsini vermişdir.

Addımını elə atır,
Bu buruqdan
o buruğa
An içində gedib çatır.
Sinəsi var,
bir meydandır,
Onu görən
deyə bilər
bir asandır! [13, s.91].

Xalq yaradıcılığı toplumun həyat təsəvvürlərinə, etnoqrafik zənginliyinə, məişət əsrarəngizliyinə, davranış normativlərinə, arxaik qatda qəlibləşmiş tərbiyə modellərinə həssaslıq nümayiş etdirməklə həm də onu gənc nəsrlə aşılamaq yolunu tutmağa üstünlük vermişdir. Uşaq oyunları, nağıl, yanıltmac, layla, atalar sözü, məsəl, oxşama, nazlama, əfsanə, rəvayət və s. bütünlükdə məzmun xətləri, sintaktik fiqurların əsrarəngizliyi ilə buna köklənir. “Xalqın şifahi şəkildə yaradıb yaşatdığı bu nümunələr uşaqların tərbiyəsində mühüm rol oynamışdır.

Ənənəvi uşaq folkloru poetik və cazibədardır, bədii cəhətdən dolğun və kamildir. Bu nümunələri əsrlərin sınağından çıxarıb yaşadan, itib-batmadan qoruyan məhz onların bədii kamilliyi olmuşdur” [3, s.219]. T.Mahmud da bu zəngin xəzinədən imkanları daxilində lazımı qədər bəhrələnməmişdir. “Sehrli meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi”, “Sehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş”, “Süsən gəzir Abşeronu”, “Yaxşılıq və paxıllıq”, “Meşədə səs”, “Taksi sürücüsü”, “Üç qız”, “Meşədə qalan nəgmə” və s. uşaq təxəyyülündən süzülüb gələn təmsalində mövzuya çevrilir. Xəzər dənizinin füsunkar mənzərəsi, enib-qalxan dalğaların

yaratdığı təəssürat, rəng çalarları və s. təqdim üsullarının özünəməxsusluğu və uşaq maraqlarını əks etdirmə baxımından diqqətçəkicidir.

Dəniz, ada...

Göndəriblər bura onu.

Gecə-gündüz

Usta qazır ilk quyunu.

Bu adada

nə otaq, nə işıq vardır,

Dörd tərəfdə

haray salan dalğalardır [13, s.91].

T.Mahmudun poemalarında Xəzər dənizinin, Abşeronun, Bakının əsrarəngizliklərinin təqdimi müxtəlif səviyyələrdə özünə yer alır. “Süsən gəzir Abşeronu” adlı poemasında coğrafi landşaftın ümumi mənzərəsi haqqında verilən təsvirlər bilgi vermə məqsədi daşıyır. Abşeronun əsrarəngizliklərlə dolu mənzərəsi, füsunkar təbiəti ədibin yaradıcılığını ədəbiyyata qədəm basdığı ilk vaxtlardan izləmişdir. “Süsən gəzir Abşeronu” poeması bunun bir nümunəsidir. Süsən adlı balaca bir qızın elektrik qatarında Abşeronu görməsi timsalında təsvirlərini sərgiləyən bu poema coğrafi landşaftın real mənzərəsini əks etdirmək baxımından tipikdir. Qumlu sahil, axşam üstü dəniz sularının görünüşü, regionun üzüm bağları, tut ağacları, və s. uşaq təsəvvüründə görüb müşahidə etdikləri səviyyəsində özünün ifadəsini tapır.

“Süsən, Toplan və sehirli maşın” poeması da Bakı, Neft daşları, Xəzər dənizi, Abşeron timsalında eyni təsəvvürə bağlanır.

Göydə süzən,

Yerdə gəzən,

suda üzən,

bir maşına mindi Süsən.

Onu sürdü,

Bir də gördü

Arxasınca

Toplan hürdü [13, s.83].

Uşaq dünyasını əks etdirmək, onun ucu-bucağı görünməyən əsrarəngizliklərini müxtəlif formalarda yazıya gətirmək baxımından əvəzsizlik sərgiləyən ədib bütün parametrlərdə nümunəyə çevrilir. “Ənənəni mənimsəmək ona yeni ruh və məzmun aşılamaqla, onu müasir xalq həyatının keyfiyyətə tamamilə yeni materialı ilə zənginləşdirməklə, bir sözlə, həyatın özü ilə yanaşı gedən bir prosesdir. Yalnız bu yolla çoxdan yaranışı təzədən bir də təkrar eləməmək üçün möhkəm bir əsas və zəmin əldə eləmək mümkündür” [5, s.105]. Uşaqların sevimlisi olan ədibin yaradıcılığı ənənə və orijinallıq kontekstində əsaslı mənzərə sərgiləyir. “Bu torpağı tanı sən” adlı silsilə şeirlərində “Süsən gəzir Abşeronu”, “Sehirli meşəbəyi” və digər poemalarında da kiçik qəhrəmanlarına vətənin tarixini, gözəlliklərini sevdirməklə yanaşı, onlarda təbiətə məftunluq, minnətdarlıq hissləri oyadır, duyğuları yaradır, hər bir gözəlliyyənin qədrini bilib onu qorumağı öyrədirdi” [16].

Uşaq fantaziyasını, istək və arzularını və s. bütün tərəfləri ilə əks etdirməyə köklənən sənətkar orijinal yanaşma üsulları ilə nəzər-diqqəti cəlb edir. “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Son nəğmə”, “Əlvida dağlar”, “Bir gənc

haqqında ballada”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Taksi sürücüsü”, “Xeyirxah dələ” və s. poemaları bütün parametrlərdə sənətkar üslubunu, uşaq ədəbiyyatının T.Mahmudun yaradıcılığı timsalında uğurlarını faktlaşdırır.

Nəticə. Xalq yaradıcılığının etnopotensiya olaraq sərgilədiyi məzmun, nağıl, əfsanə, rəvayət, dastan, nəğmə, məsəl, təmsil və s. timsalında janr mükəmməlliyi və formullar zənginliyi bütün səviyyələrdə uşaq ədəbiyyatı üçün qaynaq funksiyasını yerinə yetirmişdir. Burada digər funksional tərəf tərbiyə, davranış, milli-mənəvi dəyərlər, estetik normativlər səviyyəsində kultural əxlaq normativlərinin aşılmasıdır. Uşaq ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan T.Mahmud da poemalarında bu meyar və prinsiplərdən çıxış edərək ədəbiyyata töhfələrini vermişdir. “Alpnistlər”, “Son nəğmə”, “Əlvida dağlar”, “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Bir gənc haqqında ballada”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Taksi sürücüsü”, “Xeyirxah dələ”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Styopa dayı Bakıya gəlir”, “Sehrli məşin, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş” və s. poemaları bunun bariz göstəricisi olaraq nümunəyə çevrilir. Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatının zənginləşmə axarında Tofiq Mahmud yaradıcılığının məqamının və yerinin ucalıq olduğunu göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı antologiyası. Bakı: Elm, 1998, 300 s.
2. Cavid Qədir. Söz dünyamızın Tofiq Mahmud guşəsi. “525-ci qəzet”, 2018, 9 noyabr.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Əsgərli F. Tofiq Mahmud bədii yaradıcılığının sirləri. Tofiq Mahmud (bibliografiya). Bakı: F.Köçərli adına uşaq Kitabxanası, 2018, s. 5-10.
5. Hüseyn M. Ədəbiyyat və həyat. Bakı: Yazıçı, 1989, 512 s.
6. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU, 2011, 498 s.
7. Mahmud T. Buzovna qayaları. Bakı: Azərnəşr, 1963, 52 s.
8. Mahmud T. Alpnistlər. Bakı: Gənclik, 1967, 62 s.
9. Mahmud T. Dağalar. Bakı: Gənclik, 1976, 135 s.
10. Mahmud T. Ulduzlar, düşüncələr. Bakı: Azərnəşr, 1977, 111 s.
11. Mahmud T. Yerə dağılan muncuqlar. Bakı: Gənclik, 1983, 271 s.
12. Mahmud T. Bu işıqla qalacağam (şerlər, poemalar). Bakı: Yazıçı, 1985, 256 s.
13. Mahmud T. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı: Tuna, 2013, 712 s.
14. Məmmədov M., Babayev Y., Cavadov T. Pedaqoji mühit və uşaq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 288 s.
15. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı: BDU, 2007, 444 s.
16. Nəsibova Hicran. Nağılları xatırladan bir aləm: Tofiq Mahmud hekayələrində uşaq dünyası. “525-ci qəzet”, 2017, 2 noyabr

Shohrat Mammadova

Summary

METHODS AND WAYS OF BENEFITING FOLKLORE IN TOFIQ MAHMUD'S PICTURED CHILDREN'S POEM

The creativity of Tofiq Mahmud, one of the bright figures of children's literature of the second half of the 20th century, attracts more attention in terms of the variety of methods and

ways of using folklore. In general, the lines of content defining the main stream of children's literature are characterized by the feature of turning folklore into the basis of the whole. The people's rich lifestyle, ethnographic memory, norms determined by the family institution, ceremonial richness, sacred values sitting in the archaic layer are all specified by their functional role in the formation of children as personalities. T. Mahmud, who entered the great literature in the 50s of the last century, has become a favorite of children with his poetic examples based on this wealth. His multifaceted creativity – poetry, prose, journalism, translations, as an example of this, is the basis for typological analysis. “Alpnistlər”, “Süsən gəzir Abşeronu”, “Sehrli meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi”, “Styopa dayı Bakıya gəlib”, “Sehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş”, “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Son nəğmə”, “Əlvida dağlar”, “Bir gənc haqqında ballada”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Taksi sürücüsü”, “Xeyirxah dələ” etc. in this order, it is characterized by a well-founded imagination.

Children's literature, which has become a thought code of national self-expression, brings to the fore the formation of the young generation in various contexts as the main thing. Tales, narratives, legends, epics, proverbs, proverbs, riddles, riddles, ritual folklore, children's games, etc. become important sources in the written branch of literature. T. Mahmud has focused on presenting children's world in various aspects by benefiting from this rich treasure in his creativity. His plot works, which he wrote in different periods of time, necessitate systematic typological approaches in terms of architectural textuality and paratextuality at the event and story level. He made necessary contributions to children's literature with his poems created by an artist connected to the rich creative tradition of A. Shaig, S.M. Ganizade, M. Mushfig, M. M. Seyidzade, M. Dilbazi, M. Rzaguluzade and others.

Шохрат Мамедова

Резюме

МЕТОДЫ И СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ФОЛЬКЛОРА В РИСУНКАХ ДЕТСКОЙ ПОЭМЫ ТОФИГА МАХМУДА

Творчество Тофика Махмуда, одного из ярких деятелей детской литературы второй половины XX века, привлекает все большее внимание разнообразием методов и способов использования фольклора. В целом содержательные линии, определяющие основное направление детской литературы, характеризуются особенностью превращения фольклора в основу целого. Богатый образ жизни народа, этнографическая память, нормы, определяемые институтом семьи, обрядовое богатство, сакральные ценности, находящиеся в архаическом слое, - все это определяется их функциональной ролью в формировании детей как личности. Т. Махмуд, вошедший в большую литературу в 50-х годах прошлого столетия, стал любимцем детей своими поэтическими примерами, основанными на этом богатстве. Его многогранное творчество - поэзия, проза, публицистика, переводы, как пример этого, положены в основу типологического анализа. “Alpnistlər”, “Süsən gəzir Abşeronu”, “Sehrli meşəbəyi”, “Kəpənək gözəlliyi”, “Styopa dayı Bakıya gəlib”, “Sehrli maşın, Süsən və Toplan”, “Usta Dadaş”, “Dəniz və bir damla göz yaşı”, “Qərinələr”, “Son nəğmə”, “Əlvida dağlar”, “Bir gənc haqqında ballada”, “Meşədə qalan nəğmə”, “Fırtına gözəlliyi”, “Sədaqətli günlər”, “Taksi sürücüsü”, “Xeyirxah dələ” и т. д. в этом порядке отличается развитым воображением.

Детская литература, ставшая мыслительным кодом национального самовыражения, выдвигает на первый план формирование подрастающего поколения в различных контекстах как главное. Сказки, повести, легенды, былины, пословицы,

загадки, обрядовый фольклор, детские игры и т. д. становятся важными источниками в письменной отрасли литературы. Т. Махмуд сосредоточил свое внимание на представлении детского мира в различных аспектах, используя это богатое сокровище в своем творчестве. Его сюжетные произведения, написанные им в разные периоды времени, диктуют необходимость системных типологических подходов с точки зрения архитектурной текстуальности и паратекстуальности на событийно-сюжетном уровне. Он внес необходимый вклад в детскую литературу своими стихами, созданными художником, связанным с богатой творческой традицией А. Шаига, С.М. Ганизаде, М. Мушфига, М. М. Сеидзаде, М. Дилбази, М. Рзагулузаде и других.

Rəyçi: dos. G.Hüseynli

Nərgiz Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.025

DÜNYA ELMİ-FANTASTİK ƏDƏBİYYATINDA İNSAN KONSEPSİYASININ BƏDİİ-ESTETİK DƏRKİ

Açar sözlər: şəxsiyyət, mənəvi aləm, problematika, bədii təhlil, gravitasion translyasiya

Keywords: personality, spiritual world, issues, literary analysis, gravitational translocation

Ключевые слова: личность, духовный мир, проблематика, художественный анализ, гравитационное трансляционное преобразование

Giriş Bəşəriyyət yazı ilə tanış olandan sonra qədim sivilizasiya mərkəzlərində təbiət, ətraf aləm haqqında empirik biliklər yaranmağa və əlyazmalar halında yayılmağa başlamışdır. İnsan və cəmiyyət problemləri qaldırıldığı kimi, məntiq, astronomiya, təbabət kimi sahələrdə də yeni-yeni nəzəriyyələr doğrulurdu. Zaman keçdikcə, elm formalaşır, fəlsəfə və onun bir çox sahələrini ehtiva edirdi. Müasir alimlərin xələfləri – qədim yunan və Roma filosofları elmin təsnifatını verirdilər.

Müasir anlamda elmin tərəqqisi XVI-XVII əsrlərdən başlanır. Tarixi inkişafın gedişatında elm demək olar ki, cəmiyyətin bütün sahələrinə nüfuz edir, mühüm bir sosial və humanitar institut kimi mədəniyyətə də öz təsirini göstərirdi. Bu sahədə fəaliyyətlərin XVII əsrin sonundan etibarən sürətlə artması elmi inqilablara meydan açır, nəzəri və tətbiqi sahələrdə tədqiqatlar genişləndirirdi. Bir-birinə əks olan qütblər – elm və ədəbiyyat vəhdət halında daha cəlbedici və bilgiləndirici xarakter daşıyırdı. Alimlərin həyatı, nailiyyətləri yazıçıları ilhamlandırır, texnikanın inkişafı gələcək haqqında təsəvvürlərə çoxqatlı rəng qatırdı.

Məlum olduğu kimi, ətraf aləm haqqında məlumat toplamaq, yeni ideyalar irəli sürmək, həyatın gedişatını dəyişmək əsrlər boyu bəşər övladını düşündürmüş, nəticə etibarilə çıxış yolu tapmadıqda bütün arzu və ümidlərini gələcəyə kökləmişdir. Və bu mənəvi ehtiyacdən dolayı, istər qədim mif və əfsanələrdə, istər fəlsəfi traktatlarda, istərsə də dini və elmi araşdırmalarda bəşəriyyətin gələcəyi, kosmosun möcüzəli tarixi, yaranışın başlanğıcı və sonu kimi məsələlər dərinədən öyrənilmiş, zaman-zaman “mürəkkəb” suallara cavablar axtarılmışdır.

Məqalənin elmi yeniliyi: Elm və ədəbiyyat vəhdət halında daha cəlbedici və bilgiləndirici xarakter daşıyır. Alimlərin həyatı, nailiyyətləri yazıçıları ilhamlandırır, texnikanın inkişafı gələcək haqqında təsəvvürlərə çoxqatlı rəng qatır. Elmi-texniki tərəqqinin cəmiyyətə və mühitə təsiri haqqında professor Tofiq Hüseynov qeyd edir: “...İnsan elmi-texniki tərəqqinin bu və ya digər dərəcədə iştirakçısıdır. O, elmi-texniki tərəqqi dövrünün həm yaradıcısı, həm də yetişdirməsi-

dir. 70-80-ci illərdə elmi-texniki tərəqqi və dünya, elmi-texniki inqilab və insan, elmi-texniki inqilab və incəsənət kimi problemlər haqqında çox bəhs olunurdu. Heç şübhəsiz, müasir dünyanın və yeni insanın obrazlı dərkə və inikası olan incəsənətin, o cümlədən, ədəbiyyatın inkişafı, əsrimizdə elm və texnikanın sürətli və böyük inkişafı ilə əlaqədardır. Elmi-texniki inqilabın müasir mədəniyyətə təsiri sözsüzdür” [4, s.115].

Elmin rolu artdıqca onun yayılması, öyrənilməsi metodları da zənginləşir. Yaradıcılıq sahəsi kimi, elm təkcə təbiət və texniki istiqamətlərdə deyil, humanitar sferada da təcəssümünü tapırdı. Elmi-texniki tərəqqi ədəbiyyatdan da kənar qalmır. Yeniliklər, onların cəmiyyətdə rolu, insanlara göstərdiyi təsir ədəbiyyatda tərənnüm olunur. İnsan həyatının, onun hiss və həyəcanlarının, daxili münasibətlərinin bir növ carçısı olan ədəbiyyat, artıq təcridcən dəyişən, elmi və texnoloji icadlara can atan, informasiya ilə qidalanan cəmiyyət hadisələrini əks etdirməyə çalışır. “...Düzdür, elmi-texniki inqilab bizim müasir ədəbiyyatımızı yeni insan tipləri ilə zənginləşdirmişdir. Arkadi Struqatskinin də təsdiq etdiyi kimi, “elmi-texniki inqilabın bizim rəngarəng və mürəkkəb aləmimizə” daxil etdiyi yeni inikas obyektə kütləvi elmi işçidir” [4, s.118]

Uzaq keçmişə nəzər salsaq, elmin əksər hallarda məhz poeziya, ədəbi əsərlər vasitəsilə yayıldığıнын şahidi olarıq. Eramızın 51-ci ilində vəfat etmiş görkəmli Roma şairi, filosofu Lukretsi Kar, özünün “Cisimlərin təbiəti haqqında” adlı poemasında Epikürün fizikasını, atomlar nəzəriyyəsini, dünyanın quruluşu haqqında fikirlərini təbliğ etmiş, bu cür elmi sualların cavablandırılmasını da ədəbi-bədii metodlarla çatdırmışdır. Buradan da görünür ki, ədəbi yaradıcılıq və elmi təfəkkürün ahəngi düşüncənin inkişafını daha da sürətləndirir. Bu birlikdən yaranan əsərlərin mədəniyyət və maarifçi xüsusiyyətləri danılmazdır. Bütün zamanlarda bu təməllərin ərsəyə gətirdiyi nümunələr böyük marağa səbəb olmuşdur. Qezond, Empedokl, Ovidi, Vergili, Dante, Jan de Menq bədii yaradıcıqlarında öz dövrlərinin başlıca elmi suallarını qoymuşlar. Kapitalizm dövrü isə ədəbiyyata C.Svift, İ.V.Höte, sonralar Lekont de-Lil, V.Hüqo, Jül Vern, Rene Gil, Verxarn və s. kimi görkəmli yazıçıları bəxş etmişdir. Müxtəlif elm sahələrinin problemlərini əks etdirən əsərlərin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri də bu mövzuda yazıb-yaradan sənətkarların həm də universal biliyə sahib alim olmaları idi. Onlar yalnız ədəbi hadisələrlə deyil, yaşadıkları dövrün elmi nailiyyətləri ilə də yaxından maraqlanırdılar.

F.A.Dostoyevskinin əsərləri psixiatrlar tərəfindən maraqla qarşılır, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı hər b sənətinin özünəməxsus nəzəriyyəsini əks etdirir. Hötenin əsərləri isə müasirlərinin elmi işlərində əvəzedilməz rol oynamışdır. Ədəbiyyat tarixində bu yönümdə maraqlı işlər çoxdur. Bu günün reallığı – maye halında olan hava haqqında Ovidi və Vergilinin əsərlərində maraqlı məlumatlar verilmişdir. Və yaxud Onore de Balzak XIX əsrdə daxili sekresiya vəzləri haqqında yazmışdır. Stinberq isə “Kapitan Kol” adlı romanında havadan azot almağın mümkünlüyünü bildirmişdir. Elm və incəsənətin dahi alimi, öz dövrünün istedadlı mühəndisi, eyni zamanda musiqiçi və rəssam Leonardo da Vinçi elm sahəsində kifayət qədər ilklərə imza atmışdır. Onun əvvəlcədən verdiyi məlumatlar, daha sonralar texniki tərəqqinin genişlənməsində böyük rol oynamışdır.

Məqalənin aktuallığı: Göründüyü kimi, hər dövrün görkəmli qələm ustaları elmin, incəsənətin müxtəlif funksiyalarından istifadə edərək insanlara bədii zövqlə bərabər, maarifləndirici xüsusiyyətlər də aşlamışdır. Dünyagörüşünü genişləndirmək, mədəni-tərbiyəvi cəhətləri çatdırmaq, ideyaları təcrübəyə tətbiq etmək kimi amilləri özündə cəmləyən əsərlər indinin özündə də aktuallıq kəsb edir. ““Elmlə incəsənət arasındakı ümumiliyi, yaxınlığı müəyyən etməyə çalışmaqla yanaşı, onların arasındakı fərqi də unutmamaq və yaxud bu fərqi yox etməyə çalışmaq düz olmazdı. Necə deyərlər, “İncəsənət nə qədər incəsənət olaraq, elm də elm olaraq qalsa, o qədər də hər biri öz mədəni funksiyasında spəsfik olar, o qədər də onların arasındakı dioloq real və səmərəli olar” (Y.Lotman). Çünki elm də, incəsənət də müxtəlif yollarla insana xidmət edir”” [4, s. 118].

Ədəbiyyat – incəsənətin bir növüdür. Hər bir sənət sahəsi kimi ədəbiyyat da konkret və dəqiq “hesablama”lar tələb edir. Elm və ədəbiyyatın vəhdətindən danışırıqsa, qeyd etməliyik ki, yazıçıların bəzən xəotik və mücərrəd coşqusu maraqlı səhnələr yaratdığı halda, elm dəqiqliyə can atır, səbəb və nəticələrə əsaslanır. Hər bir xalqın bədii təfəkkürünü, düşüncə tərzini, dünyaya, insana münasibətini əks etdirən ədəbiyyat bəşəriyyətin üzləşdiyi problemləri, onlardan çıxış yolunu axtarır. Əslində, ədəbiyyatla elmin ortaq nöqtəsi də budur. Hər iki sahə insanlığın gələcəyini düşünərək irəliləyir. “Bütün bunlarla yanaşı, dünya və insan probleminin müasir ədəbi prosesdə bədii aspektdə araşdırılması həm də daha çox fəlsəfi düşüncəyə sövq edir, ədəbi-bədii axtarış və araşdırmaların bir çox nəticələri fəlsəfi məna və məzmun kəsb edir. Bunlarda belə bir fikrin ifadəsinə diqqət yetirilir ki, dünya və insanın taleyi bir-birindən tam asılıdır və hər ikisinin gələcəyi eyni dərəcədə narahatlıq doğurur. Çıxış yolu isə ayrılığa doğru aparan yolda yox, birliyə doğru aparan yoldadır” [4, s. 114].

Artıq qeyd olunduğu kimi insan və dünya haqqında dəqiq və təbiət elmlərinin, psixologiya dilinin və mürəkkəb fəlsəfi anlayışların köməyi ilə danışmaq olar. Ya həyatı anlamağın qarşısında çətinliyə düşmək, yaxud da, həqiqi biliklərə əsaslanaraq gerçəklikdə baş verənlərin şüurlu surətdə izahını vermək olar. Yazıçılar öz əsərlərinin qəhrəmanlarını çətin hallarda, müxtəlif situasiyalarda ictimai motivlərdən bəhrələnərək hərəkət etməyə sövq edir və onları öz şəxsi illüziyalarının qurbanı olmağa məcbur edir. Ədəbiyyat insan mövcudluğunun bütün lazımı şərtlərini aşkar edir, onları oxucunun cəmiyyətdəki təcrübəsinə uyğun ayıraraq qruplaşdırır, onun gələcək haqqında fikirlərini müəyyən model şəklində layihələndirir və bütün bunları bədii metod və janrlar kontekstində təqdim edir.

Elmi təcrübələr faktlara əsaslanaraq onlara uyğun həyata keçirilir. Hər hansı bir alimin fəaliyyəti çox hallarda subyektiv və ixtiyari sayılan hər şeyi özündə ehtiva edir. Eksperimentlərin qeyd-şərtsiz məqsədi obyektiv elmi həqiqətlərin əldə olunmasıdır. Çox vaxt bu elmi həqiqəti əldə etmək üçün qavramanın subyektiv forması – intuisiya böyük rol oynayır. Sonralar bu intuisiya müəyyən şərait daxilində aksioma çevrilir və tədqiqatçılar üçün müşahidə modeli rolunu oynayır. Elmi fəaliyyət nəticəsində kəşf olunan dünya ilə ədəbi yaradıcılığın nəticəsi olan dünya arasında müəyyən fərqlər mövcuddur. Bəzən həqiqət o qədər ziddiyyətli olur ki, onun hər hansı elementini qəbul etmək və ya təkzib etmək çətin olur.

Fantastik əsərlərdən gətirilən çoxsaylı faktlar dünyanı tam şəkildə dərk etmək illüziyası yaradır. Bədii əsərlərdəki həqiqət gerçəklikdəki hadisələr kimi ixti-

yarıdır. İstifadə olunan bütün bədii ifadə vasitələri hər bir müəllifin subyektiv yaradıcılıq məhsuludur. Hər hansı bir bədii yenilik və ya yaradıcılıq fenomeni müəllifin psixologiyası, zövqü, ehtirasları, ideoloji mövqeyi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Bundan əlavə ədəbi nümunə janrın və üslubun qanunları ilə tənzimlənir. Yazıçı tərəfindən mövzu seçiminin bütün hallarında onun son məqsədi oxucunun təbiət hadisələri və insan mövcudluğu haqqında fikirlərinə bir impuls verməkdir.

Bədii ümumiləşdirmənin nəticəsində “həqiqət effekti” alınır və bunun nəticəsində oxucu dünyanı daha yaxşı dərk etməyə köklənir. Çox hallarda bədii yaradıcılıq həqiqətin ifadə edilməsinin təxribat formalarını da istisna etmir. İnsanlar üçün ilk baxışda xaotik görünən hadisələr ədəbiyyatda məntiqi şəkildə ifadə olunur. Qəhrəmanların həyat tərzini oxucunun yaşam haqqında fikirlərinin əsasını təşkil edir. Bu mənada ədəbiyyat insan həyatının bir modelidir. Kitablardan alınmış bütün bilikləri insan özünün yaşamına tətbiq etməyə çalışır. Ədəbiyyat elmin gerçəkliklərini birləşdirən bir mənbə kimi əvvəlki təcrübələrdən bəhrələnərək daim dünyanı dərk etməkdə bələdçidir.

Şübhəsiz ki, təcrübə toplanan biliklərin əsasında durur. Bunun nəticəsində insan gündəlik qərarlar qəbul edərək yaşam istiqamətini müəyyən edir. Bu işdə ona ədəbi əsərlərdəki qəhrəmanların hərəkətləri, onların düşükləri müxtəlif vəziyyətlər və bu vəziyyətlərdən tapdıqları çıxış yolları yardımçı olur.

Əsərlərdə dünya haqqındakı fikirlər ziddiyyətli olsa da, kompozisiya, janr, üslub, konfliktin inkişafı və kulminasiyası bir daha məntiqi şəkildə sübut edir ki, mövcudluqda mütləq olaraq bir nizam hökm sürür.

Elmin ədəbiyyata təsirini çox da şişirtmək olmaz. Ancaq müxtəlif elmi kəşflərin, həqiqətin, hadisələrin bədii həllinə kömək etdiyi də danılmazdır. Klassisizmin, barokkonun, intibahın, maarifçiliyin şair və yazıçıları elmin gücündən vəcdə gələrək öz əsərlərində ölçü alətlərinin obrazlarını yaratmışlar. Məsələn, Lomonosov “Şüşənin faydası haqqında məktub”, Onore de Balzak təbii elmi nəzəriyyəyə əsaslanan “Bəşəri komediya” əsərini yazıb. Lobaçevskinin ideyaları şair D.Venitinovun lirikasının fəlsəfi konsepsiyasına təsir göstərmişdir. Ogüst Kontun pozitivizmi – metafizik ittihamlardan imtina, səbəb və nəticənin açılışı - naturalizm estetikasını formalaşdırdı. Bu naturalizm estetikasının incə detallarla təzahürünü Qustav Floberin, Emil Zolyanın əsərlərində görə bilərik. Elmi ideyalar L.Kerollun bədii eksperimentlərinin, H.Uellsin fantastik layihələrinin, V.Xlebnikovun poetik axtarırlarının çıxış nöqtəsi oldu.

Yazıçıların yaradıcılıq dühasının sonsuz olmasını sübut edən çoxlu sayda nümunələr vardır. Məsələn, L.Boltsmanın C.K.Maksvelin tənlilər nəzəriyyəsinin ilahi məzmunu haqqında İ.V.Hötenin “Faust” əsərində onun öz sözləri ilə belə deyilir ki, “Bütün bu işarələr Allahın işi deyilmi? Onlar təbiətin gücünü açır və qəlbimizi ilahi bir rahatlıqla doldurur”.

Bunlardan əlavə, A.Eynşteyn yazırdı ki, Dostoyevski ona riyaziyyatçı Qaussdan daha çox anamlıdır. Bu etirafın mənası aydındır: dahi yazıçının yaradıcılığı alimin düşüncəsini dərinləşdirərək ona yeni elmi kəşflər etməyə stimül verir. İstənilən elmi ixtira və ya bədii əsər köhnəlmiş fikirlərə yeni bir baxış, əsasən də, illərlə qalıb köhnəlmiş fikirlərdən imtina deməkdir.

İnsanın gerçəkliklə əlaqəsində meydana çıxan problemləri öyrənərkən urbanist şairlər şəhər magistralı və kommunikasiyaları təsvir edir, bununla da bir-birinə bağlı və bir-birinə əks olan ictimai qrupların xaotikliyi nəzərdə tuturlar. Çox hallarda bu cür motivlər elmi-texniki inqilabın dinamikası ilə bağlı olur. Bu inqilab bir tərəfdən insanların həyatındakı böyük dəyişikliklərə ilhamlandırırsa, digər tərəfdən naməlum perspektivlərlə qorxudur.

“Elm və sənətin insan üçün qoşa qanad olması fikri və arzusu müasir dünyamızda gündən-günə güclənməkdədir. Dərin elmi düşüncə humanist məna və məhiyyətdən uzaq düşməməlidir. Bunda ədəbiyyatın, ümumiyyətlə, incəsənətin böyük rolu inkaredilməzdir. İndi insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sferalarında elmlə incəsənətin, o cümlədən ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqə və təsirindən, insanı daha yüksəklərə qaldırmaq üçün onların qoşa qanad kimi vacibliyindən, ancaq bu cür münasibətdən danışmağa və buna çağırışa tez-tez rast gəlirik. Xeyir də, gələcək də bundadır” [4, s. 120].

Müasir dövrdə ədəbiyyatın ən maraqlı qollarından biri fantastikadır. Bu janr xüsusi obrazlılığı, güclü və hüdudsuz təxəyyülün inikası, məkan və zaman azadlığı ilə səciyyələnir. Fantastika nədir? Bu janrın yaranıb inkişaf etməsini şərtləndirən amillər hansılardır? Yunan sözü olub “təxəyyül bacarığı”, “həyatı təsvir etmək” mənalарını verən fantastika yarandığı gündən tarixin müxtəlif dövrlərində yazıçıların əsərlərində ideya və məzmun baxımından zəngin hadisələr və obrazlar şəkilində təzahür etmişdir. Fantastikanın nə olduğunu birmənalı şəkildə izah etməkdə çətinlik çəksək də bu qəbildən əsərləri oxuyanda onu müəyyən səciyyəvi əlamətlərinə görə həmin janra aid edə bilirik. Bu da hər birimizdə hansı elementlərin, xüsusiyyətlərin fantastikaya aid olduğu haqqında müəyyən qənaətlərin olması deməkdir. Bəs fantastika dedikdə nələri nəzərdə tuturuq?

...Uzaq keçmişə, gələcəyə, heç bir cihazla görünməyən ən kiçik və nəhəng aləmlərə səyahət...

Nağıllar dünyası, yaxud hazırkı dünyanın problemlərinin uydurulmuş aləmlər vasitəsilə göstərilməsi...

İnsanın dövrünü qabaqlamaq cəhdləri və imkanları, hələ həyata keçirməyə qadir olmadığı, lakin təxəyyülü vasitəsilə gördüyü, əldə etdiyi nailiyyətlər...

Dövrün əsas tendensiyalarından çıxış edərək gələcəkdə bəşəriyyətin üzlaşa biləcəyi təhlükələr...

Fantastika və sonralar onun əsas qolu kimi formalaşan elmi fantastika janrında yazan müəlliflərin əksəriyyəti XIX əsrin ikinci yarısını və XX əsrini təmsil edirlər. Bu da o deməkdir ki, bu bədii üsul özü ədəbiyyatın ən gənc janrlarından biridir. Lakin onun yaranmasını şərtləndirən və hər dövrün tələblərinə uyğun fikirlər çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Belə fantastik elementlərin ilkin nümunələri isə yalnız müəllif fantaziyasının məhsulu idi və onlar heç bir elmi əsasla malik deyildilər. Beləliklə, fantastikanın keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər salaıq.

Fantastikanın ilk rüşeymlərinə qədim folklor nümunələrində və antik ədəbiyyatda rast gəlinir. İstənilən xalqın nağılları, əfsanələri, rəvayətləri fantastik unsurlarla zəngin olub, onların gələcək arzularını özündə əks etdirir.

Hələ ibtidai icma quruluşunda yaşayan insanlar gerçəkliyi qavramaqda çətinlik çəkdikləri üçün qeyri-adi, qəribə rituallar təşkil edir, gözəgörünməz qüvvələrdən kömək istəyirdilər. Sonrakı dövrlərdə animizm, totemizm, fetişizm, antro-

pomorfizm kimi təsəvvürlər, ibtidai dini inanclar meydana gəlmiş, fəvqəltəbii qüvvələr müxtəlif obrazlarda təsvir olunmuşdur. İstər qədim Şərqdə, istərsə də Qərbdə yaradılış və dünya haqqında əsatir və miflər fantastik ehtimallar şəklində meydana çıxmışdır. İbtidai dünyagörüşü ilə gerçəklik haqqındakı yeni təsəvvürlər toqquşur, mifik və real planlar bir-birinə qarışaraq fantastikanı yaradırdı.

XX əsrin birinci yarısı elmi-fantastika janrının çiçəklənməsi dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu janrın ən tanınmış nümayəndəsi ingilis yazıçısı Herbert Uells-dir. Onun əsərləri (“Zaman maşını”, “Dünyaların müharibəsi”, “Yatan ayılanda”, “Gözəgörünməz adam”) nümunə rolunu oynayaraq, bir çox yazıçılara istiqamət vermişdir. Bu dövrdə elmi-fantastika daha çox gələcəyi əvvəlcədən görüb xəbər verməyə can atırdı, xüsusilə kosmosun öyrənilməsini və yeni texnologiyaları qabaqlamağa çalışırdı. Belə əsərlərdə hadisələr, əsasən, gələcəkdə baş verir, qəhrəmanlar isə yeni ixtiralarla, qeyri-adi, açıqlaması mürəkkəb olan hadisələrlə üzləşirdilər.

Elmi fantastika məfhumunu ilk dəfə Lüksemburq mənşəli amerikalı Hyuqo Hensberq 1926-cı ildə işlətmışdi (Hazırda fantastika sahəsində verilən mükafat onun adını daşıyır). Onun işlətdiyi “scientifiction” məfhumu az sonra “science fiction” şəklini almış və bütün dünyada milyonlarla oxucu üçün anlaşılıqlı olmuşdur. “Science fiction” ifadəsinin rus dilində “научная фантастика”, Azərbaycan dilində “elmi fantastika” kimi verilməsi əslində orijinal dildəki ifadə ilə uyğun gəlmir. “Fiction” sözü fantastika mənasını vermir, bu söz sadəcə olaraq bellitristik (nəsrə yazılan bədii ədəbiyyat) xəyal, xülya, uydurma kimi anlaşılır. Beləliklə, istər rus, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında və ədəbiyyatşünaslığında “elmi fantastika”, yaxud “elmi-fantastik janr” elmi biliklərin öz sərhəddini aşmasının perspektivlərini və insanın öz potensialı ilə təbiəti özünə ram etməsinin imkanlarını özündə ehtiva etmişdir” [7, s. 15].

Müxtəlif fərziyyələr də vardır ki, onlara görə elmi fantastika müasir mifologiyanın bir növüdür. Fantastika texnika erasının mifologiyasından fəal surətdə istifadə edir. Robot ideyası ilk dəfə Karel Çapekin pyesində yaranıb və o dövr üçün demək olar ki, tamamilə fantaziya nümunəsi kimi qəbul olunub. Bu janrı futurologiya ilə birləşdirən cəhət gələcəyin proqnozlaşdırılmasıdır. Yer kürəsinin taleyinə münasibəti, müxtəlif ehtimalları Artur Klarkın, Stanislav Lem-in və b. əsərlərində görə bilərik.

Nəticə

Bir sıra tədqiqatçılar “elmi fantastika”-nı ədəbiyyat aləmində insanlığın gələcəyi naminə yaradılan ədəbi üsul kimi dəyərləndirmişlər. Lakin müasir dövrdə elmi-fantastika beşikdə yırğalanan bir janr kimi inkişaf etməkdədir: bu janrda yazılmış ədəbi nümunələri izlədikcə onun gah qalxan, gah da enən xətlə irəlilədiyini müşahidə etmək olar. Bu fikri bir sıra alim-ədəbiyyatşünaslar təsdiq edir. Onların bir qisminin mülahizəsinə görə, “elmi fantastika dünya ədəbiyyatı tarixində həm böhranlı, həm də renessans dövrünü yaşamışdır” [7, s. 17].

Bu janrın ilkin nümunələri, onların təhlili bizə daha sonra yaranan əsərləri də səciyyələndirməyə imkan yaradır. Elmi-fantastik janr cəmiyyətin sosioloji və psixoloji dərinliklərinə nüfuz etdikcə realist təsvirlərin çərçivəsini dağdır. Janrın bədii funksiyası da bundan ibarətdir ki, aşkara çıxmayan elmi kəşflərə müəlliflik hüququ qazandırır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində nisbilik nəzəriyyəsi, ye-

ni ixtiralar sübut etdi ki, onların əsasında elə texniki vasitələr yaradıla bilər ki, onların nələr bacaracağını hətta ən zəngin təxəyyül belə izah edə bilməz.

Hətta bu gün – elm və texnikanın inkişaf etdiyi bir dövrdə, yetəri məlumat və bilgilərlə yüklü müasir insan qədim dövrlərdə olduğu kimi gələcəyi təxmin etmək, onu proqnozlaşdırmaq, hətta qabaqlamaq istəyi ilə çaba göstərir. Cəmiyyətin sürəkli inkişafı, texniki və elmi yeniliklər müasir insanın həyat tərzinə təzyiq göstərərək gələcək haqqındakı təsəvvürlərini dəyişir. Ən mükəmmələ can atmaqda davam edən ağıllar iqtisadi çətinlikləri, demoqrafik böhranları, səhiyyə sahəsindəki çatışmazlıqları, baş verə biləcək faciələri, insanlığın taleyinə mənfi təsir göstərəcək amilləri də unutmurlar. Bütün bunlar elm adamlarının əsərlərində, fərziyyələrində öz əksini tapır.

Özündən əvvəlki və yeni elmi-mədəni ənənələri birləşdirərək qiymətli ideyalar, maraqlı obrazlar yaradan fantastlar elmi-fantastikanın bəşəriyyətin tarixində böyük əhəmiyyətini vurğulamağa can atırlar. Bu, həqiqətən də belədir. Elmi-fantastika elmin özü kimi mədəni-tarixi bir fenomendir. Ədəbiyyatın bu janrı tək-cə hadisələri deyil, eyni zamanda onların baş vermə ehtimalını da müzakirəyə çıxarır.

XX əsrin ikinci yarısında elmi-fantastika artıq müasirliyin fəlsəfi fenomeninə çevrilir. Bu dövrdə yazılan əsərlərdə elmi ideyaları təsvir etməkdən çox, insan mövcudluğunun çoxölçülülüyünü açmağa çalışırdılar. Dövr dəyişdikcə siyasətin, iqtisadiyyatın, mədəniyyətin təsiri ilə elmi-fantastikada kosmos, başqa sivilizasiyalarla tanışlıq, elmdə yeni kəşflər, insan həyatını əbədləşdirən ixtiralar və s. kimi mövzular zaman-zaman bir-birini üstələyir.

Fantastikanın janrları yazıçılar qarşısında yeni imkanlar açır və futuroloqların, fantastların fərziyyələrini təsvir etmək üçün fürsət yaradır. Nəzərə alsaq ki, elmi-fantastik mövzular tez “köhnəlir”, müasir elmi tədqiqatlar hər zaman fantastika ilə ayaqlaşmağa çalışır, onda yazıçı-fantastların üzərinə böyük və məsuliyyətli iş düşür. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, yazıçı əsərinin təsir gücünü və inandırıcılığını artırmaq üçün ən son elmi tədqiqatlardan xəbərdar olmalı və faktlarla işləməyi bacarmalıdır.

Olduqca geniş oxucu kütləsinə sahib olan elmi-fantastik janr yetərincə tədqiq olunmayıb. Çünki elmi-fantastik əsərlərdə qaldırılan problemlər insanlıq tarixini ən çox narahat edən məsələlərdir. Elə bu səbəbdən də, yaxın gələcəkdə oxucuları düşündürən, dünya ədəbiyyatının ümumi axınına qoşulacaq elmi-fantastik əsərlərin meydana gəlməsi ədəbiyyatımızın qarşısında duran əsas vəzifələrindəndir.

Ədəbiyyat:

1. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası I cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 400 s.
2. Dünya elmi-fantastik ədəbiyyatı antologiyası. II cild, Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 336 s.
3. Dünya fantastik antologiyası. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 464 s.
4. Hüseynoğlu T. Söz-tarixin yuvası. Bakı: Azərneşr, 2000, 166 s.
5. Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri (Respublika elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 5-6 may 2016-cı il). Bakı: Mütərcim, 524 s.
6. Müasir ədəbiyyat məsələləri (elmi məqalələr toplusu), III, Bakı: Elm və təhsil, 2014, 244 s.
7. Ömərov R. XX əsr ABŞ və Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr (Ayzek Əzimov və Emin Mahmudovun yaradıcılığı əsasında). Bakı, 2011, 128 s.
8. Soltanova R. Azərbaycan ədəbiyyatında elmi-fantastik janr. Bakı, 2010, 143 s.

9. <http://www.qkazimov.gen.az/arxiv/m24.htm>
10. <http://www.anl.az/el/262620.pdf>
11. <http://www.bestreferat.ru/referat-163195.html>
12. <https://www.proza.ru/2008/12/19/223>

Nargiz Mammadova

Summary

THE IMPORTANCE OF THE SCIENCE FICTION GENRE IN AZERBAIJANI LITERATURE AND THE ANALYSIS OF CHARACTERS IN A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CONTEXT

After humanity became acquainted with writing, empirical knowledge about nature and the surrounding world began to emerge and spread in ancient civilization centers in the form of manuscripts. While human and societal issues were raised, new theories were also emerging in fields such as logic, astronomy, and medicine. Over time, science developed, encompassing philosophy and many of its branches. The successors of modern scholars – the ancient Greek and Roman philosophers – provided the classification of science.

The progress of science in the modern sense began in the 16th-17th centuries. Throughout the course of historical development, science gradually permeated almost all areas of society and had a significant impact on culture as a major social and humanitarian institution. From the late 17th century, the rapid increase in scientific activities paved the way for scientific revolutions, with research expanding in both theoretical and applied fields. The union of two opposing poles – science and literature – became more attractive and informative in combination. The lives and achievements of scientists inspired writers, and the development of technology added multi-layered colors to the imagination of the future.

As is known, gathering information about the surrounding world, proposing new ideas, and changing the course of life have been concerns for humanity over the centuries. Ultimately, when no solutions could be found, all hopes and desires were focused on the future. Due to this spiritual need, humanity's future, the miraculous history of the cosmos, and the beginning and end of creation were studied in depth in ancient myths and legends, philosophical treatises, and religious and scientific inquiries. Over time, answers were sought to the “complex” questions of existence.

Наргиз Мамедова

Резюме

ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ КОНЦЕПЦИИ ЧЕЛОВЕКА В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

С момента знакомства человечества с письменностью, в древних цивилизационных центрах начали возникать и распространяться эмпирические знания о природе и окружающем мире в виде рукописей. Проблемы человека и общества поднимались наряду с развитием теорий в таких областях, как логика, астрономия и медицина. Со временем наука формировалась, охватывая многие области философии. Современники ученых – древнегреческие и римские философы создавали классификацию наук.

Современное понимание прогресса науки начинается с XVI-XVII веков. В ходе исторического развития наука практически проникала во все сферы общества, оказывая влияние на культуру как важный социальный и гуманитарный институт. Активизация научной деятельности с конца XVII века открывала дорогу научным революциям, а исследования в теоретической и прикладной областях значительно

расширялись. Противоположные полюса – наука и литература – в единстве становились более привлекательными и информативными. Жизни и достижения ученых вдохновляли писателей, а развитие технологий придавало многослойный оттенок представлениям о будущем.

Как известно, сбор информации о окружающем мире, выдвижение новых идей, изменение хода жизни долгое время волновали человечество, и, не найдя выхода, люди в итоге связывали все свои надежды и мечты с будущим. Поэтому, в мифах и легендах, философских трактатах, а также религиозных и научных исследованиях, будущее человечества, чудеса космоса, начало и конец сотворения мира были глубоко изучены, и время от времени искали ответы на «сложные» вопросы.

Rəyçi: f.f.d., dos. Y.A.Abdullayeva

METODİKA

Namiq Ağaməmmədov

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

10.30546/2518-752X.4.981.028

COĞRAFIYANIN TƏDRİSİ METODİKASI VƏ FƏNLƏRARASI İNTEQRASIYA SİSTEMİNDƏ MƏZMUN XƏTLƏRİNİN UYĞUNLUĞUNUN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: ümumtəhsil məktəbləri, metodika, məzmun xətləri, fənlərarası integrasiya, təhsilalanlar

Key words: secondary schools, methodology, content lines, interdisciplinary integration, students

Ключевые слова: общеобразовательная школа, методика, содержательные направления, межпредметная интеграция, учащиеся

Məqalə ümumtəhsil məktəblərində coğrafiya fənninin tədrisi metodikasının integrativlik prinsipinə və onun fənlərin məzmun xətlərinə uyğunluğu məsələlərinə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan sistemli və tədqiqat obyektinə geniş olan fənlərdən biri kimi coğrafiyanın fənlərarası integrasiya potensialı böyükdür. Təhsilalanların coğrafiyanı daha yaxşı mənimsəmələri üçün müasir təlim texnologiyaları ilə yanaşı, fənlərarası integrativ tədrisi imkanlarından istifadə olunması ortaya çıxan çətinlikləri həll etməyə kömək edir. Məqalədə coğrafiya, fizika, kimya, biologiya və riyaziyyat fənlərinin məzmun xətləri üzrə integrasiya imkanları və bu metodun təhsilalanların öyrənmə prosesinə fəal cəlb olunmasına təsirləri təhlil olunmuşdur.

Aktuallıq

Cəmiyyətdə və təbiətdə davamlı integrasiya baş verir. Coğrafiya fənni təhsilalanlarda təbiətlə cəmiyyətin qarşılıqlı dərk olunmasını tarixi reallıqlar kontekstində təmin edir. Coğrafiya məkan anlayışı ilə əlaqəli olduğu üçün onun tədrisində integrasiya zərurəti özünü qabarıq şəkildə göstərir. Coğrafiyanın integrativ tədrisində texniki, təbiət ictimai fənlərin kombinasiyası coğrafiyanın ümumtəhsil məktəblərində tədrisi əhəmiyyətini artırır, onu mərkəzi fənn mövqeyinə gətirir. Integrativlik tədris prosesində coğrafiyanın didaktik əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı fərqli təlim metodlarının tətbiqinə imkan verir, müxtəlif fənn birləşmələrinin formalaşmasını zəruri edir. Integrativ elm sahələrinə ən parlaq misallardan biri biocoğrafiya elmidir. Biocoğrafiya coğrafiya, biologiya və ekologiya elmlərinin nailiyyətlərini özündə cəmləşdirməklə, canlıların yayılması, inkişafı və ətraf mühit

amillərini qarşılıqlı əlaqədə öyrənir [2, s.5]. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın fənlərarası integrasiya çərçivəsində aparılması aktualıq kəsb edir.

Təhlil

Coğrafiyanın tədrisində fənlərarası integrasiya üçün tətbiq olunan iş formaları müəllimin istifadə edəcəyi metodikanı əvvəlcədən müəyyən etməyi tələb edir. Təlim zamanı əsas istifadəsi tövsiyə olunan iş formaları-kollektiv, qruplarla, cütlərlə və fərdi işdir. İnteqrativ tədris prosesi zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə fəal şəkildə nail olmaq üçün şagirdlərin fəallığı, kreativ düşünmə bacarığı, coğrafiyanı öyrənməyin nəzəri və praktiki əhəmiyyətini anlama vərdislərinin formalaşdırılmasını, qazanılan biliklərin dərk olunmasını və təcrübədə sınaqdan keçirilməsini qeyd edə bilərik. İnteqrativ tədrisdə coğrafiya müəlliminin metodiki hazırlığı yüksək səviyyədə olmalıdır. Ona görə ki, prosesdə bir neçə sintetik fənin əlaqələndirilməsi baş verir. İnteqrativ tədris modelində fənn müəlliminə şagirdləri integrasiya prosesinə cəlb edə bilən metod, texnika, üsul və vasitələr, pedaqoji proses zamanı ortaya çıxacaq problemlər və onların həlli yolları aydın olmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə proqramda (kurikulum) qeyd olunur ki, inteqrativ təlim zamanı şagirdlərdə sərbəst düşünmək, qruplarda işləmək, müzakirələrdə öz mövqeyini bildirmək, layihələr hazırlamaq, mövzunun aktuallığını əsaslandırmaq bacarıqları formalaşır, mövzunun əhəmiyyətini, digər sahələrə tətbiq edilməsi və s. kimi xüsusiyyətləri ilə tanış olmaq imkanı verir [3, s.21].

Fəal təlimdən istifadə edən müəllimlər təşkilatçılıq bacarıqlarını, coğrafiya və integrasiya olunan fənlərə aid bilikləri yüksək səviyyədə mənimsəməlidir ki, pedaqoji işi düzgün qura bilsinlər. Fəal təlim zamanı şagirdlər tədqiqatçı, müəllimlər isə istiqamətləndirici rolunda çıxış edir. Burada müsbət cəhət şagirdlərin tədqiqat fəaliyyətidir, çünki tədqiqat zamanı şagirdlər sərbəst formada mövzuların fənlərarası integrasiyada mövqeyini müəyyən edir və dərsi analitik metodla dərk edir. Proses zamanı şagirdin bərabərhüquqlu subyekt kimi qəbul olunması, nəzəri biliklərə məntiqi yanaşa bilməsi, yeni ideya və fikirləri təhlildən keçirərək sərbəst qərarlar verməsi bələdçi rolunda olan müəllimin istiqamət göstəricisi ilə baş verməlidir. Şagird və tələbələrin öyrənmə motivləri tədris metodlarından asılıdır [6, s.105]. İnteqrativ təlimdə şagirdlərin tədqiqatçı rolunda çıxış etməsi, fasilitatorun işinin mahiyyətinə fərqli yanaşma tələb edir:

İnteqrativ proses zamanı fasilitator mövqeyində müəllimin funksiyalarını aşağıdakı formada vermək olar:

1. Dərsin mövzusuna uyğun integrasiya cədvəlini təqdim edir;
2. Ayrı-ayrı fənlərdən biliklərin araşdırma nəticəsində əldə olunmasına yön verir;
3. Şagirdlərin integrasiya zamanı müəyyən etdiyi problemləli situasiyanı idarə edir, müvafiq səmtə yönləndirir;
4. Tədris prosesində integrasiya elementlərinin kəsişmə nöqtələrini birlikdə üzə çıxarır, onlardan səmərəli istifadə üsullarını açıqlayır;
5. Sintetikliyin təmini üçün lazım olduqda digər fənn müəllimlərinin bilik və bacarıqlarından məqsədəuyğun istifadə metodlarını önə çıxarır, bəzən isə məktəb rəhbərliyinə dərs cədvəlinə uyğun olaraq fənlərin integrasiya kontekstində paralel şəkildə keçirilməsini təklif edir;

Şagirdlərin coğrafiyanı vacib, aktual, maraqlı fənn və elm kimi öyrənməsi, onların konkret təlim məqsədlərinə çatmasına kömək etmək üçün müəyyən pedaqoji strategiyalar və tədris-pedaqoji fəaliyyətlər paketi müəyyən olunmuşdur. Coğrafiya dərslərində geniş istifadə olunan tədris-pedaqoji fəaliyyətlər:

1. Birbaşa təlim-izahat, video nümayişlər;
2. İnteraktiv təlim-müəllim sorğu-sualı, sinif və ya qrup müzakirəsi, İKT və multimediyadan istifadə, ekskursiyalar;
3. Fərdiləşdirmə-anlayış xəritələrinin tərtib olunması, öyrənmək üçün oxuma, məlumatın axtarılması; öyrənmə qeydlərinin aparılması;
4. Araşdırma-problem həlletmə, elmi araşdırma, çöl tədqiqatı və ya praktik iş, simulyasiya və modelləşdirmə;
5. Müştərək öyrənmə-müzakirə, rollu oyunlar, debatlar, yazı işləri.

Əgər fənlərarası integrasiyanı bütöv aparmaq istəyiriksə, tədris-pedaqoji fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsində qeyd olunan metodlar nəzərə alınmalıdır. Coğrafiyanın integrativ tədris prosesində rolu dəyişir və yeni məna kəsb edir. Çox vaxt coğrafiya elminin adı qeyri-dəqiq, humanitar elmlərin siyahısında hallansa da, əslində coğrafiya fənni çox dəqiq riyazi əsaslara söykənən elm sahəsidir [1, s.3].

Fənn müəllimi integrativ prosesdə məsələlərin həllinə hərtərəfli yanaşma, təhsilçilərdə fənninə aid bacarıq və vərdişlər formalaşdırmaq, mövzulararası əlaqə qurma, təlim-tərbiyə prosesini qiymətləndirmək, pedaqoji proses zamanı şagirdlərə ötürülən biliklərin sadəcə mürəkkəbə doğru inkişafını müşahidə etmək kimi didaktik və metodiki keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Fukrimizcə, müasir təlim-tərbiyə prosesində fənlərin maksimum əlaqəsi nəzərə alınmalı, prosesin məhiyyətində təcrübə və integrativ meyillər dayanmalıdır. Metodiki olaraq coğrafiyanın integrativləşməsi şagirdlərin canlı-cansız təbiət, təbiət-cəmiyyət əlaqələrini səmərəli və konseptual əsaslarla başa düşməsinə səbəb olur.

Coğrafiyanın integrativ tədrisi müəllimlər tərəfindən fənn üzrə illik perspektiv planlaşdırmanın hazırlanması zamanı diqqətə alınmalıdır. İntegrativlik amilinin getdikcə aktual meyara çevrilməsi ali təhsil müəssisələrində yetişən gələcək təhsilçilərə paralel fənlər üzrə bilik və bacarıqların səriştə əsaslı verilməsini önə çıxarır. Fənlər üzrə təhsil proqramları dərslər və tədris vəsaitlərinin tərtib olunması, tədris materiallarının planlaşdırılması, təlim üsullarının müəyyən olunması və təhsilçilərin pedaqoji hazırlığının həyata keçirilməsinin müvafiq təlimatlara uyğun hazırlanması qaydalarının əsasını təşkil edir. Fənlərin təlimində məzmun xətləri ilə yanaşı fəaliyyət xətləri də iştirak edir, məzmun standartları və xətlərini tamamlayaraq onların tərtibində istifadə olunur. İntegrasiyanın elmi-metodiki tamlığına nail olmaq üçün assosiasiya zamanı məzmun və fəaliyyət xətləri birlikdə nəzərə alınmalıdır. Müəllimlərin fənlər üzrə metodiki biliyi onların peşəkarlığının və səriştəliliyinin yüksəldilməsində mərkəz rolunu oynamaqla məktəbdə metodiki işlərin təşkilatçısı və aparıcısı kimi özünü göstərir [5, s.11].

Ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın tədrisi prosesində 8 fəaliyyət xətlindən istifadə olunur:

- Problemin həlli;
- Mühakimə yürütmə;
- Əməkdaşlıq-ictimaiyyətlə əlaqə;
- Müqayisə və təhlil etmə;

- Tətbiqetmə;
- Proqnozlaşdırma;
- Sistemləşdirmə və təsnifetmə;
- Təqdimetmə.

Coğrafiyanın fənlərarası inteqrasiyası zamanı aşağıdakı didaktik tələblərin nəzərə alınması təmin olunmalıdır:

1. Paralel xətlərə uyğun bölmələrin kəsişməsinin təmin olunması;
2. Hər mövzunun (təlim nəticəsinin) təqvim tematik planında yeri;
3. Şagirdlərin bilik, bacarıq və dünyagörüşünün inkişafının təmin edilməsi.

Coğrafiyanın məzmun xətləri üzrə inteqrativ fənlərin əlaqə istiqamətlərini müəyyən etmək üçün onların qarşılaşdırılması və qruplaşdırılması lazımdır. Riyaziyyat üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) ümumtəhsil məktəblərində bu fənnin əsas məqsədlərini özündə cəmləşdirən, təhsilalanların imkan və ehtiyacları nəzərə alan, ümumi təlim nəticələrinə nail olmaq üçün fəaliyyətləri əhatə edən sənəddir. Hər hansı bir prosesin müxtəlif elmlər tərəfindən tədqiqi onların daha dərinlən öyrənilməsinə səbəb olur [4, s.96].

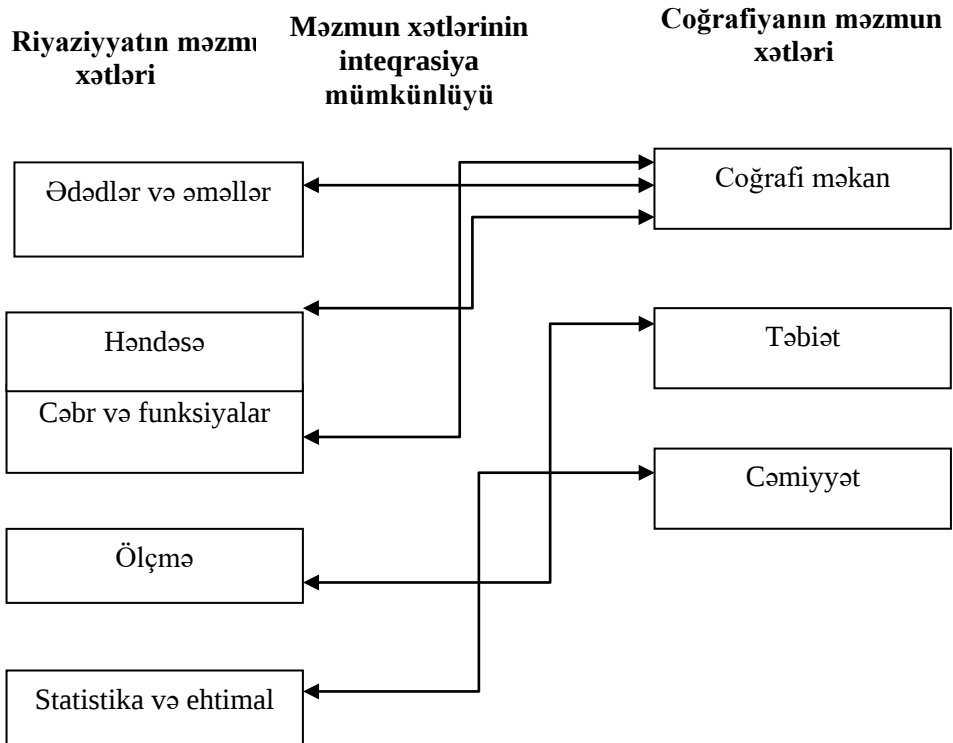
Riyaziyyatın məzmun standartlarının hazırlanmasında-hesablama prosedur bacarıqları, idraki dərk etmə və problemlərin həlli əsas təlim nəticələri kimi diqqətdə saxlanılmışdır. Coğrafiya fənninin inkişaf tendensiyasında riyaziyyatın tətbiqi müasir yanaşmanın əsasını təşkil edir. Yanaşmanın nəticəsi kimi fiziki coğrafiyanın yeni sahəsi-riyazi coğrafiya müstəqil formada ortaya çıxmışdır. İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil sistemində riyaziyyatın öyrənilməsi vacib və əhəmiyyətli hesab olunur. Çünki riyaziyyat şəxsiyyətin formalaşmasında birbaşa iştirak edir. Coğrafiyanın dərk edilməsinə şagirdlərin mühakimə və dərk etmə funksiyalarının səviyyəsi təsir edir.

Şagirdlərin riyazi məşğələlərdə fəaliyyəti onların məntiqi mühakimə qabiliyyətini, intuisiyasını, fəza təsəvvürlərini inkişaf etdirir ki, sonradan həmin parametrlər mənimsəmə prosesində coğrafiya fənninin mövzularını da əhatə edir. Coğrafiyanın fənlərarası inteqrasiyasını siniflər və alt standartlar əsasında aşağıdakı cədvələ uyğun nəzərdən keçirək:

Riyaziyyatın tədrisi prosesində-induksiya və deduksiya, ümumiləşdirmə və konkretləşdirmə, analiz və sintez, təsnifetmə və sistemləşdirmə, mücərrədləşdirmə və analogiya qurma formasında əqli mühakimə vasitələrindən istifadə olunması şagirdlərdə məntiqi təfəkkür, diqqət, hafizə, səmərəli düşünmə vərdişlərini sistemləşdirir və konkretlik, dəqiqlik, tamlıq, aydınlıq kimi fikri ifadə etmə bacarıqlarını stimullaşdırır.

İKT savadlılığına aid olan səriştələr coğrafiya fənninin məzmununda üstünlük təşkil edir. Riyazi bilikləri gündəlik həyata tətbiq etmək, məlumatları riyazi dildə ifadə etmək, problemin optimal həlli yollarını müəyyən etmək və s. təhsil alanlardan riyazi savadlılıq tələb edir [10, s.166].

Coğrafiyanın məzmun xətlərinin riyaziyyatla qarşılaşdırılmasını aparaq və uyğun məqamları oxlarla birləşdirək (Şəkil 2.1.1.):

Coğrafiya və riyaziyyat fənlərinin məzmun xətlərinin integrativlik imkanları sxemi

Problemin daha müfəssəl anlaşılması üçün fənn kurikulumlarının ümumtəhsil məktəblərinin ümumi orta təhsil və tam orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrini nəzərdən keçirək və qarşılaşdırma aparaq:

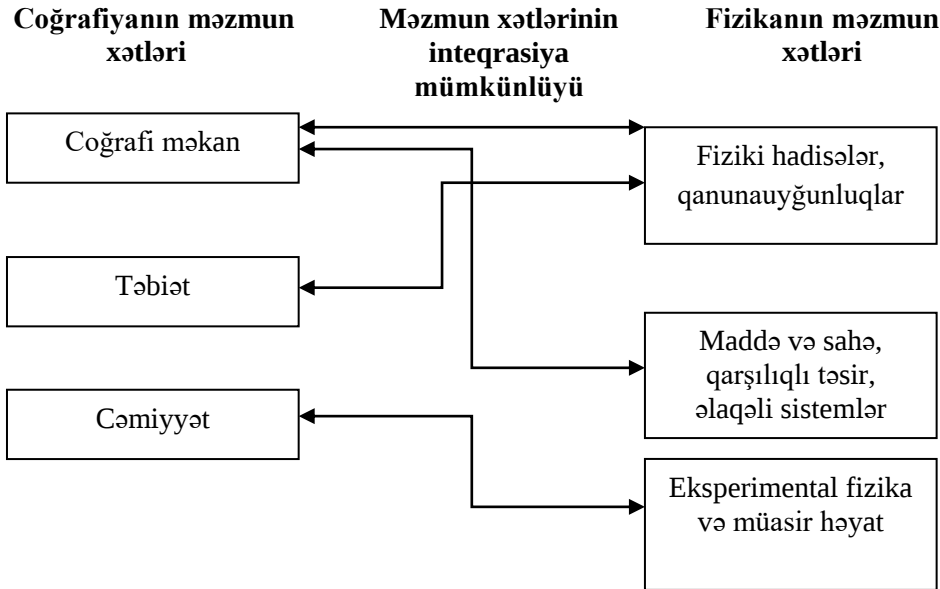
Coğrafiya və riyaziyyat fənlərinin məzmun xətləri təlim nəticələrinin təhlili:

Coğrafiyanın coğrafi məkan məzmun xətti səma cisimlərini müqayisə edir, onların hərəkətlərinin qarşılıqlı təsirini əsaslandırır və həyatın inkişafındakı rolunu müəyyən edir.

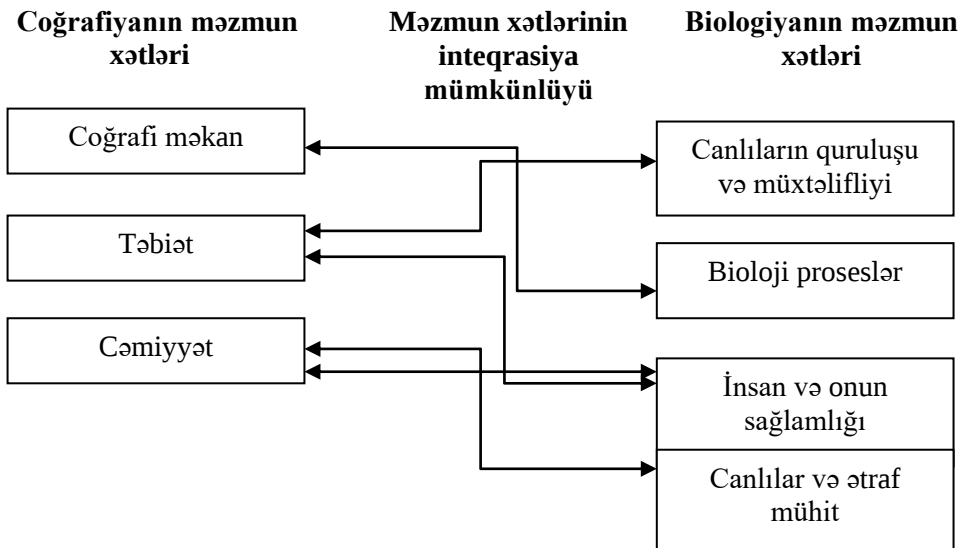
Təlim nəticəsi ilə riyaziyyatın həndəsə məzmun xəttinin müşahidələrdən və fəza təsəvvürlərindən istifadə etməklə həndəsi fiqurların əlamətlərini və xassələrini təhlil edir. Təlimin nəticəsi: coğrafiyanın yaşanılan ərazidə müşahidələr, hesablamalar apararaq nəticələrini müqayisə edir, məhəllin kartoqrafik təsvirini verir, ondan istifadə bacarıqlarını nümayiş etdirir, riyaziyyatın ölçmə məzmun xəttinin müvafiq üsullardan və düsturlardan istifadə ilə nələrin və necə ölçülə bilən olmasını müəyyənləşdirir. Müəllimin riyaziyyat dərslərini integrasiya əsasında qurması pedaqoji təxəyyül və riyazi təfəkkürün məhsuludur [7, s.124]. Məzmun xətlərinin reallaşması üçün vacib elementlərdən biri də fəaliyyət xətləridir. Riyaziyyatın 5 fəaliyyət xətti müəyyən olunmuşdur-problemlərin həlli, mühakiməyürütmə və isbatetmə, ünsiyyətqurma, əlaqələndirmə, təqdimetmə. Riyaziyyatın fəaliyyət xətləri məzmun üzrə biliklərin əldə olunması, istifadəsi üsullarını müəyyən və təsvir edir, təhsilalanların riyaziyyat fənninin elmi dərinliyini, ona kompleks bacarıqlar toplusu kimi yanaşmasına xidmət edir. Coğrafiya və fizika fənlərinin məzmun xətləri üzrə təlim nəticələrinin uyğunluq təhlili:

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, VI sinifdə təbiət fənninin tədrisi ilə əlaqədar fizikanın həmin sinifdə öyrənilməsi dayandırılmışdır. VI sinif təbiət kursunda isə fizika, kimya, biologiya və coğrafiya fənləri seçmə mövzular əsasında ayrı-ayrı bölmələr kimi təqdim olunmuşdur. Məktəbdə öyrənilən fənlərin əlaqəli tədrisi üçün şagirdlərin fizikadan VII-VIII siniflərdə zəruri anlayışlar əldə etmələri lazımdır [8, s.33].

Coğrafiya ilə fizika fənlərinin məzmun xətlərində oxşarlıq və integrasiyanı aşağıdakı şəkildə izləyək (Şəkil 2.1.2).

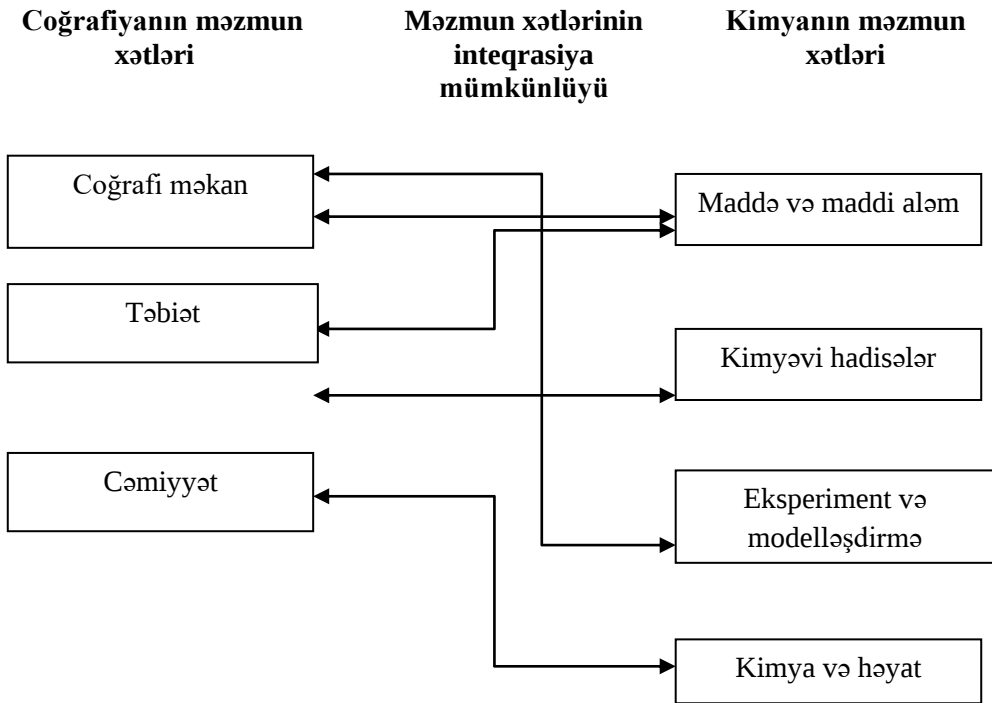
Coğrafiya ilə fizikanın məzmun xətlərinin integrativlik imkanları sxemi

Coğrafiya və biologiya fənlərinin məzmun xətlərinin integrativlik imkanları sxemi

Coğrafiya bir çox mövzularda biologiya fənni ilə paralellik əmələ gətirir. Xüsusi ilə coğrafi təbəqənin tərkib hissəsi olan biosfer canlılar aləmini öyrənir. Eyni zamanda coğrafi zonallıq qanununa uyğun olaraq əmələ gələn zonal, azonal və intrazonal landşaftlar coğrafiyanı biologiya fənni ilə əməkdaşlıq etməyə təşviq edir (Şəkil 2.3.1.).

Biologiya müəllimi dərsə hazırlaşarkən müxtəlif metodiki yanaşmaları analiz etməklə seçim aparır [9, s.204]. Kimya fənni coğrafiya ilə fiziki və iqtisadi coğrafiya istiqamətləri üzrə fənlərarası əlaqələr qura bilir. Fiziki coğrafiyada süxurlar, faydalı qazıntılar, hidrosferin tərkibi, atmosferin tərkibi, iqtisadi coğrafiyada üzvi və qeyri üzvi-kimya sahələri üzrə ortaq məsələlər fənlərarası inteqrasiya ilə həll oluna bilər [Şəkil 2.1.4.].

***Coğrafiya və kimya fənlərinin məzmun xətlərinin
inteqrativlik imkanları sxemi***

Araşdırmamız sübut edir ki, coğrafiyanın fənlərarası inteqrativ təlimi həm məzmun ətləri üzrə, həm də birbaşa mövzular üzrə aparıla bilər. Gələcəkdə müxtəlif inteqrativ fənnləri birləşdirəcək layihələrin artacağını indidən proqnozlaşdırmaq mümkündür. Hazırda ümumtəhsil məktəblərinin bəzilərinə tətbiq olunan “STEAM” (Science, Technology, Engineering, Art & Math) layihəsini, 6-cı və 7-ci siniflərdə tədris olunan təbiət fənnini (fizika, kimya, biologiya, coğrafiyanın sintezi) inteqrativ meyillərə nümunə təşkil edir.

Nəticə

Aparılan tədqiqatlardan bu qənaətə gəlirik ki, ümumtəhsil məktəblərində coğrafiyanın inteqrativ təliminin məzmun xətləri üzrə uzlaşdırılması aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Fəal təlimdən istifadə edən müəllimlər təşkilatçılıq bacarıqlarını, coğrafiya və integrasiya olunan fənlərə aid bilikləri yüksək səviyyədə bilməlidir ki, pedaqoji işi düzgün qura bilsinlər.

2. Fənn kurikulumlarının ümumtəhsil məktəblərinin ümumi orta təhsil və tam orta təhsil səviyyəsində məzmun xətləri üzrə təlim nəticələri nəzərdən keçirilməsi metodiki yanaşmanı istiqamətləndirir.

3. Coğrafiyanın məzmun xətləri üzrə integrativ fənlərin əlaqə istiqamətlərini müəyyən etmək üçün onların qarşılaşdırılması və qruplaşdırılması lazımdır.

4. Coğrafiyanın integrativ tədris prosesində rolu dəyişir və yeni mənə kəsb edir.

5. Integrativ tədris modelində fənn müəlliminə şagirdləri integrasiya prosesinə cəlb edə bilən metod, texnika, üsul və vasitələr, pedaqoji proses zamanı ortaya çıxan biləcək problemlər və onların həlli yolları aydın olmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova, F.Ə. Çətin coğrafi məsələlərin asan həlləri.-Bakı, "Zərdabi LTD" MMC.-2018.-112 səh.
2. Abduyev, M.A. Biocoğrafiya.-Bakı, 2019.-240 səh.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün coğrafiya fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulumu) (VI-XI siniflər), Bakı, 2013, 75 səh.
4. Əliyeva, L.Z. Coğrafiyanın tədrisində integrasiyanın təşkili yolları//Pedaqoji Universitetin Xəbərləri. Riyaziyyat və təbiət elmləri seriyası.-2020.-C.-68, №3.-S.92-98.
5. Əliyev, V.H. Məktəbdə metodik işlər müəllimlərin peşəkarlığının yüksəldilməsi amili kimi// Naxçıvan Dövlət Universiteti/Elmi Əsərlər. -2024., №4 (129), s.9-14.
6. Haqverdiyev, K.N. Kimyanın tədrisi prosesində şagirdlərin interaktiv fəallığının artırılması //Elmi əsərlər/ Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu.-2021.-C.88, №1.-S.104-106
7. Həsənova, L.K. Riyaziyyat müəlliminin pedaqoji fəaliyyətində integrativ məsələlər//Elmi əsərlər/ Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu. -2018. -C.85, №08.-S.122-125
8. İmanov, S.Ş. Orta məktəbdə fizika tədrisi metodikası/Bakı-2004. ADPU nəşriyyatı, 500 səh.
9. Nəcəfov, C.Ə. Orta məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası. -Bakı, 2004. -328 səh.
10. Seyfullayeva, N.S. Şagirdlərdə dəyər və səriştələrin formalaşdırılmasında coğrafiya fənninin imkanları// Bakı Universiteti Xəbərləri. Təbiət elmləri seriyası.-2020., №4 -s.163-168.

Namig Agamammadov

Summary

THE IMPORTANCE OF CONSISTENCY OF CONTENT LINES IN THE SYSTEM OF GEOGRAPHY TEACHING METHODOLOGY AND INTERDISCIPLINARY INTEGRATION

The article is devoted to the principle of integrativeness of the methodology of teaching geography in secondary schools and the issues of its compliance with the content lines of the subjects. It is known that geography, as one of the systematic and research-intensive subjects taught in secondary schools, has a great potential for interdisciplinary

integration. In order for students to better master geography, the use of interdisciplinary integrative teaching opportunities, along with modern learning technologies, helps to solve the emerging difficulties. The article analyzes the possibilities of integration of geography, physics, chemistry, biology and mathematics along content lines and the effects of this method on the active involvement of students in the learning process.

Намиг Агамаммадов

Резюме

**ЗНАЧЕНИЕ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТИ СОДЕРЖАТЕЛЬНЫХ ЛИНИЙ
В СИСТЕМЕ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ГЕОГРАФИИ
И МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ИНТЕГРАЦИИ**

Статья посвящена принципу интегративности методики преподавания географии в средней школе и вопросам ее соответствия содержательным направлениям учебных предметов. Известно, что география, как один из системных предметов, преподаваемых в средних школах и имеющий широкий объект исследования, имеет большой потенциал для междисциплинарной интеграции. Использование возможностей междисциплинарного интегративного обучения, а также современных технологий обучения помогает решать возникающие трудности для более качественного усвоения учащимися географии. В статье анализируются возможности интеграции географии, физики, химии, биологии и математики по содержательному признаку и влияние этого метода на активность включения учащихся в процесс обучения.

Rəyçi: dos. A.Nacıyev

Deng Zhaozhen
Azerbaijan State Pedagogical University

10.30546/2518-752X.4.981.030

RESEARCH ON OPTIMIZATION STRATEGIES OF THE MODERN DISTANCE EDUCATION LEARNING SUPPORT SYSTEM

Açar sözlər: *Məsafədən təhsil; Təhsil dəstək sistemi; Fərdi təhsil; Resursların optimallaşdırılması*

Keywords: *Distance education; Learning support system; Personalized learning; Resource optimization*

Ключевые слова: *Дистанционное образование; Система поддержки обучения; Персонализированное обучение; Оптимизация ресурсов*

With the rapid development of information technology, distance education has become an essential part of modern education. The learning support system in distance education breaks through the limitations of time and space, providing learners with a more flexible and efficient learning experience. However, the current learning support system in distance education still faces challenges such as insufficient interaction, uneven quality of learning resources, and limited personalized support, which affect learners' experience and learning outcomes. This paper analyzes the core characteristics of the modern distance education learning support system and explores optimization strategies, including enhancing interactive platforms, improving the quality of learning resources, strengthening personalized learning support, and refining hardware infrastructure, to provide theoretical support and practical guidance for the further development of distance education.

1. Characteristics of the Modern Distance Education Learning Support System

The modern distance education learning support system relies on information technology to provide learners with a flexible and convenient learning environment, exhibiting the following four key characteristics.

1.1 Convenience and Flexibility

The primary advantage of distance education is its ability to overcome the constraints of traditional classrooms in terms of time and space, allowing learners to study anytime and anywhere. For example, professionals can enhance their skills through online platforms outside of work hours, while individuals with mobility impairments can access equitable learning opportunities through distance education. This flexibility not only improves access to education but also establishes a foundation for lifelong learning.

Furthermore, the development of mobile internet has further enhanced the accessibility of distance education. According to the China Distance Education

Development Report (2023), over 70% of learners access distance education platforms via mobile devices, indicating that this learning mode has adapted to the fast-paced nature of modern life.

1.2 Personalized Learning Experience

Distance education systems extensively apply big data and artificial intelligence (AI) technology to offer personalized learning pathways based on learners' progress, interests, and cognitive levels. For example, international online education platforms such as Coursera and edX utilize intelligent recommendation algorithms to tailor learning content for users, dynamically adjusting the course pace according to their test performance. This personalized learning model enhances efficiency, allowing learners to master knowledge in the most effective way.

Additionally, the well-known Chinese distance education platform XuetangX has introduced an adaptive learning system that adjusts subsequent learning paths based on learners' responses, helping them focus on their weaknesses and improving their learning outcomes. This big data-driven intelligent learning approach has gained widespread recognition globally.

1.3 Openness and Sharing of Resources

Distance education platforms integrate high-quality educational resources from around the world, enabling learners to access a wide range of content beyond geographical limitations. For example, world-renowned universities such as Harvard and MIT provide free high-quality courses through Massive Open Online Course (MOOC) platforms, promoting educational equity. Furthermore, distance education platforms encourage knowledge sharing among learners, allowing individuals from different backgrounds to engage in online discussions, collaborative projects, and mutual learning, thereby fostering a productive learning ecosystem.

According to the Global Distance Education Development Report published by UNESCO, over 60% of universities worldwide have adopted a blended learning model, which combines traditional teaching with distance education technology, further driving the openness and sharing of educational resources.

1.4 Diverse Learning Methods

The distance education learning support system integrates various learning methods, including video courses, virtual experiments, online assessments, and interactive discussions. For instance, medical distance education courses can use VR technology to simulate surgical procedures, while engineering courses can leverage simulation software for virtual experiments[1]. This diverse learning model not only enhances learning engagement but also improves learners' practical skills.

Moreover, some universities have begun exploring Mixed Reality (MR) teaching models. For example, Stanford University's online medical lab courses use MR technology to provide immersive experimental experiences, allowing distance learners to gain hands-on experience comparable to that of a physical laboratory.

2. Challenges in the Distance Education Learning Support System

Despite its many advantages, the current distance education learning support system still faces several key challenges.

2.1 Insufficient Interaction

One of the major challenges in distance education is the lack of real-time, face-to-face interaction between learners and instructors, which significantly

affects learning engagement and effectiveness. Unlike traditional classroom environments, where students can raise questions, engage in discussions, and receive immediate feedback from teachers, distance education often relies on asynchronous communication methods such as email, discussion boards, or recorded lectures. These methods, while useful, fail to fully replicate the interactive and dynamic nature of traditional in-person learning.

In a conventional classroom, teachers can observe students' body language, facial expressions, and engagement levels, allowing them to adjust their teaching pace and methods accordingly. For instance, if a teacher notices that students appear confused during a lecture, they can immediately re-explain the concept, provide additional examples, or engage students in a discussion to clarify misunderstandings. However, in a distance learning environment, these real-time adjustments are difficult to achieve. Students may struggle with complex concepts but hesitate to seek clarification due to a lack of immediate communication channels. This delay in response time can lead to frustration and decreased motivation, ultimately impacting their overall learning progress.

Furthermore, while many distance education platforms incorporate discussion forums to encourage peer interaction and knowledge exchange, these forums often suffer from **low engagement levels, delayed responses, and lack of structured guidance**. Unlike in-class discussions where students can actively debate and share perspectives in real time, online forums frequently experience long response times, reducing the effectiveness of the dialogue. Additionally, without direct instructor involvement to moderate and guide discussions, learners may struggle to receive meaningful feedback or may disengage from discussions altogether.

Another issue related to insufficient interaction is the **lack of collaborative learning opportunities** in many distance education programs. In traditional classrooms, students often work together on group projects, case studies, or problem-solving activities, which help develop teamwork, critical thinking, and communication skills. However, many online courses are designed primarily for individual study, offering limited collaborative activities. The absence of teamwork-oriented assignments can reduce students' ability to develop practical skills needed in real-world professional environments[2].

2.2 Uneven Quality of Learning Resources

One of the significant challenges in distance education is the **inconsistency in the quality of learning resources**. While online platforms provide learners with a vast array of educational materials, including video lectures, digital textbooks, quizzes, and interactive exercises, the **accuracy, relevance, and depth** of these resources vary considerably. The absence of standardized quality control mechanisms means that some courses offer well-structured, up-to-date content, while others present outdated or superficial materials that fail to meet modern learning needs.

A critical issue is that some courses, especially those on rapidly evolving disciplines such as **artificial intelligence, biotechnology, and digital marketing**, do not update their content frequently enough to reflect the latest advancements. For example, in the field of artificial intelligence, breakthroughs in machine learning and neural networks occur at an unprecedented pace. However, many online courses still rely on textbooks and instructional materials from five or more

years ago. Since AI models, programming frameworks, and data processing techniques are constantly evolving, learners who rely solely on outdated resources may struggle to grasp industry trends and acquire the **cutting-edge knowledge** required for professional development.

Furthermore, some distance education platforms, particularly **unofficial or non-accredited** ones, lack strict content review and validation procedures. Unlike traditional universities, where curricula undergo **peer review and expert evaluation**, many online courses are developed by individual instructors or small educational organizations without proper oversight. This results in a lack of **content standardization**, where inaccuracies, misinformation, or overly simplified explanations can mislead learners. In some cases, courses may claim to be "comprehensive" but only provide **surface-level overviews** without in-depth theoretical foundations or practical applications. This discrepancy is especially concerning in **STEM fields**, where precise, updated, and well-researched materials are crucial for academic and professional growth[3].

3. Optimization Strategies for the Modern Distance Education Learning Support System

3.1. Building Interactive Platforms

As technology continues to evolve, providing high-quality interactive platforms is crucial for improving distance education. These platforms should effectively connect students and teachers, facilitating real-time learning exchanges, resource sharing, and problem-solving. Essential features include online classrooms, discussion forums, assignment submission and grading tools, and online assessments[4].

A well-designed interactive platform should have a user-friendly interface and intuitive navigation, ensuring smooth interaction between students and instructors. Additionally, stable and reliable network connections are necessary to prevent disruptions in the learning experience. Offering multiple learning modes, such as live-streamed classes, recorded lectures, and interactive study sessions, can further accommodate diverse learning preferences.

3.2. Providing Rich Learning Resources

The availability of high-quality learning materials is a critical factor in valuating an educational platform's effectiveness. To optimize distance education, institutions must establish comprehensive resource libraries containing textbooks, lecture notes, practice exercises, video explanations, and other multimedia content. These resources should cover a broad range of subjects to meet learners' diverse academic needs.

Additionally, content accuracy and frequent updates must be prioritized. Ensuring that educational materials are reviewed by experts enhances credibility, while regular updates keep learners informed of the latest developments in their fields[5]. Implementing interactive learning methods, such as gamification, hands-on activities, and discussion-based exercises, can also enhance engagement.

3.3. Improving the Hardware Subsystem

The efficiency of distance education heavily depends on the quality of the supporting hardware infrastructure. If the hardware subsystem is inadequate, it negatively impacts service quality and information exchange. Improving this

system requires optimizing device performance, ensuring sufficient processing power, storage capacity, and network speed to support various educational functionalities like video conferencing and online collaboration.

Additionally, enhancing classroom and laboratory facilities is essential. Classrooms should be equipped with high-definition projectors and audio systems, while laboratories should provide appropriate experimental equipment for practical learning. Smart technology integration, such as sensors for adjusting environmental conditions (temperature, lighting, humidity), can further enhance system efficiency.

3.4. Providing Learning Evaluation and Guidance

Learning evaluation and guidance play a key role in optimizing distance education services. Unlike traditional classroom settings, where instructors can directly monitor students' progress, online learners require alternative evaluation methods. Automated assessment tools can track learning progress, analyze student performance, and generate personalized feedback reports.

Distance education platforms can also incorporate online mentors who provide professional guidance through discussions and Q&A sessions. Personalized learning evaluations help students identify areas for improvement and adjust their study strategies accordingly. Additionally, online learning communities can foster peer-to-peer collaboration, enabling students to exchange experiences and support each other in their learning journeys.

4. Conclusion

Learning support services are dynamic and require continuous optimization. To enhance the effectiveness of modern distance education, it is essential to integrate advanced technological models, adopt scientifically sound strategies, and offer diverse learning support services. By addressing existing challenges and refining educational approaches, modern distance education learning support services can be significantly improved, providing learners with a more effective and enriching educational experience.

References

1. Sun, Z., & Chen, D. (2021). A review of research on learning support services in modern distance education. *Vocational Education Forum*, 37(10), 113-120.
2. Jiang, D. (2021). Research on the construction of modern distance education learning support service system in the era of "Internet +". *China Management Informatization*, 24(1), 234-236.
3. Huang, Y., & Li, Y. (2019). Analysis of problems and strategies in modern distance education learning support services. *Software Guide: Educational Technology*, 18(11), 92-93.
4. Luo, C., & Wei, B. (2020). Study on the current status of learning support services in modern distance education. *Education and Teaching Forum*, (08), 179-180.
5. Yu, B. (2021). Optimization of distance education learning support services in the context of "Internet + education". *Journal of Anhui Radio & TV University*, (01), 26-29.

Deng Zhaozhen

Резюме

ИССЛЕДОВАНИЕ СТРАТЕГИЙ ОПТИМИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ ОБУЧЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ ДИСТАНЦИОННОМ ОБРАЗОВАНИИ

В условиях стремительного развития информационных технологий дистанционное образование стало неотъемлемой частью современного образования. Система поддержки обучения в дистанционном образовании преодолевает ограничения времени и пространства, предоставляя учащимся более гибкий и эффективный опыт обучения. Однако нынешняя система поддержки обучения в дистанционном образовании по-прежнему сталкивается с такими проблемами, как недостаточное взаимодействие, неравномерное качество учебных ресурсов и ограниченная персонализированная поддержка, которые влияют на опыт учащихся и результаты обучения. В этом документе анализируются основные характеристики современной системы поддержки дистанционного обучения и исследуются стратегии оптимизации, включая совершенствование интерактивных платформ, улучшение качества учебных ресурсов, усиление персонализированной поддержки обучения и совершенствование аппаратной инфраструктуры, чтобы обеспечить теоретическую поддержку и практическое руководство для дальнейшего развития дистанционного образования.

Deng Zhaozhen

Xülasə

MÜASİR MƏSAFƏDƏN TƏHSİLİN ÖYRƏNMƏ DƏSTƏK SİSTEMİNİN OPTİMALLAŞDIRILMA STRATEGİYALARININ TƏDQİQİ

Məlumat texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə məsafədən təhsil müasir təhsilin mühüm hissəsinə çevrilmişdir. Məsafədən təhsildə öyrənmə dəstəyi sistemi zaman və məkan məhdudiyyətlərini aradan qaldıraraq, öyrənənlərə daha çevik və səmərəli bir tədris təcrübəsi təqdim edir. Bununla belə, hazırkı məsafədən təhsil öyrənmə dəstəyi sistemi çatışmayan interaktivlik, öyrənmə resurslarının keyfiyyətindəki uyğunsuzluqlar və fərdiləşdirilmiş dəstəyin məhdudluğu kimi problemlərlə üzləşir ki, bu da öyrənənlərin təcrübəsinə və öyrənmə nəticələrinə mənfi təsir göstərir. Bu məqalədə müasir məsafədən təhsil öyrənmə dəstəyi sisteminin əsas xüsusiyyətləri təhlil edilir və onun optimallaşdırılması üçün interaktiv platformaların təkmilləşdirilməsi, öyrənmə resurslarının keyfiyyətinin artırılması, fərdiləşdirilmiş dəstəyin gücləndirilməsi və infrastrukturun modernləşdirilməsi kimi strategiyalar araşdırılır. Bu yanaşmalar, məsafədən təhsilin gələcək inkişafı üçün nəzəri dəstək və praktik tövsiyələr təqdim etməyi hədəfləyir.

Tahirə Axundova

<https://orcid.org/0009-0005-1482-7097>

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.036

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ TƏLİM MATERIALLARININ ROLU

Açar sözlər: *öyrənmə prosesi, xüsusi öyrədici üsul və formalar, ümumi metodika, metod və yanaşma*

Key words: *learning process, special education, methods and forms, general methodology, method and approach*

Ключевые слова: *процесс обучения, специальные образовательные методы и формы, общая методология, метод и подход*

Giriş.

Müasir cəmiyyətdə xarici dillərin öyrənilməsi müxtəlif peşə sahələrində çalışan mütəxəssislərin xarici tərəfdaşlarla əlaqələrinin genişlənməsində mühüm rol oynayır.

Buna görə də, ali təhsil müəssisələri xarici dilin öyrənilməsində müəyyən bir səviyyəni təmin etməlidir ki, bu da tələbələrə universitet və sonrakı təhsil dövründə xarici dili öyrənməyə davam etməyə, həmçinin müstəqil şəkildə öyrənməyə imkan versin. Təhsil prosesinin uğuru, əksər hallarda, xarici dil müəlliminin metodikası və müxtəlif müasir metodlardan istifadə etmə bacarığına bağlıdır. Bu, konkret təhsil məsələlərinin həllində vacibdir.

Məqalənin məqsədi tələbələrə müasir xarici dil tədrisi metodikasının əsas prinsipləri ilə tanış etmək; metodikanın digər elmlərlə, onun təməlini təşkil edən və çox hallarda onun müasir məzmununu və statusunu müəyyənləşdirən elmlərlə əlaqəsini göstərmək; tələbələrdə xarici dil tədrisinin mövcud konsepsiyalarını qiymətləndirmə bacarığını inkişaf etdirmək; tələbələrə tədris metodları, üsulları, tədris vasitələri ilə tanış etmək və onları praktiki olaraq təsirli şəkildə tətbiq etmə bacarığını formalaşdırmaq; xarici dil müəlliminin peşə fəaliyyətinin xarakteri və xüsusiyyətləri barədə ümumi təsəvvür yaratmaqdır.

Kursu öyrənmə nəticəsində tələbələr aşağıdakıları bilməlidirlər:

- metodikanın inkişafında müasir tendensiya;lar;
- xarici dillərin tədrisi sisteminin məzmunu və strukturu;
- metodikanın təməl elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi;
- xarici dil kommunikativ bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişafı üçün müxtəlif üsullar;
- xarici dil müəlliminə olan kvalifikasiya tələbləri.
- xarici dil öyrənmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə etmək;

- xarici dil öyrənmə üsullarını praktiki şəkildə tətbiq etmək;
- tədris mərhələsi və istiqamətini nəzərə alaraq dərs materialları hazırlamaq;
- tələbələrin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini və onların xarici dil bilik səviyyəsini analiz və qiymətləndirmək;
- öz pedaqoji fəaliyyətini və həmkarlarının fəaliyyətini təhlil etmək;
- müxtəlif özünüinkışaf üsullarından istifadə edərək müstəqil iş təşkil etmək;

Xarici dilin öyrədilməsi metodikası, dili öyrənmə prosesinin qanunauyğunluqları və bu prosesə təsir etmə yolları haqqında biliklər sistemini təqdim edir. Xarici dil öyrətmə metodikası (XDM) dili öyrənmə qanunauyğunluqlarını aşkar edir və əsaslandırır.

Tarixən iki funksional fərqli metodika formalaşmış: ümumi və xüsusi metodikalar. Ümumi metodika, adətən, xarici dilin mənimsənilməsinin qanunauyğunluqlarını və xüsusiyyətlərini öyrənməyə həsr olunur. Məsələn, tədris materialının seçilməsi, dərstdə şifahi və yazılı nitqin nisbəti və s. məsələlər, hər hansı bir Qərbi Avropa dilinin tədrisi üçün ümumilikdə eyni olacaqdır. Lakin, ümumi öyrənmə qanunauyğunluqları yalnız bir xarici dilin öyrədilməsində istifadə olunan spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmadıqda kifayət etmir. Məsələn, ingilis dilində Continuous feillərinin mənimsənilməsi xüsusi bir yanaşma tələb edir, alman dilində isə mürəkkəb söz quruluşları, isimlərin, sifətlərin deklinasiya formaları, fransız dilində isə sayların formalaşması, diakritik işarələrin istifadəsi, artikulun qısaldılması və ya partitiv artikulun olması kimi xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Fonetika da böyük fərqlər mövcuddur: İngilis dilində üçlü və ikili saitlər, fransız dilində isə burunla tələffüz olunan saitlər vardır. [21, s.91]

Təcrübə göstərir ki, müəllim, xarici dilin müvafiq spesifik fenomenlərini sürətlə mənimsəmək üçün xüsusi öyrədici üsul və formaları inkişaf etdirməli və tətbiq etməlidir. Beləliklə, xüsusi metodika konkret bir xarici dilin mənimsənilməsi üçün xarakterik olan dil və nitq fenomenlərini öyrənir [22, s.110].

Ümumi və xüsusi metodikalar qarşılıqlı əlaqədədir. Ümumi metodika, xüsusi metodikalardan əldə olunan təcrübə ilə zənginləşir və əksinə, ümumi metodikanın qanunauyğunluqları xüsusi metodikalarda öz əksini tapır. Xarici dilin öyrədilməsi metodikasının obyektı [18, s.26] ,bu sahədə toplanmış biliklərdən və dil öyrənmə prosesini modelləşdirən nəzəriyyədən ibarətdir. O, xarici dili öyrənməyin qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirir.

Metodikaya əsas anlayışlar arasında aşağıdakılar yer alır: proses, məqsəd, məzmun, prinsiplər, metodlar, üsullar, vasitələr və təşkilati formalar.

Metodikada əsas kateqoriyalar olaraq:

• **Metod** – müəllimin məqsədyönlü fəaliyyətlərinin sistemi, bir tərəfdən, və şagirdin tədris fəaliyyəti, digər tərəfdən.

• **Üsul** – konkret tapşırıqları həll etmək üçün dərs mərhələsində tətbiq olunan elementar metodik hərəkət. Metod, üsulların bir sistemində həyata keçirilir.

Xarici dilin öyrədilməsinin kommunikativ yönümlü metodu aşağıdakı üsulları əhatə edir:

- Rol oynama
- Şagirdlərin oriyentasiya bacarığını inkişaf etdirmə
- Nitq əlaqəsini öyrənmə
- Nitq biliklərini sistemləşdirmə

- Məzmunun dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi
- Şagirdin müstəqil işinin intensivliyini artırma
- Nitq-düşüncə fəaliyyətini stimullaşdıran
- Standartlaşdırılmış yoxlama [13, s.56]

Yanaşma – tədqiqatçının bütün digər mövqelərini nəzərdən keçirərkən əsaslandığı ümumi başlanğıc mövqeyidir. Metod və yanaşmanın əlaqəsi müzakirə mövzusu olaraq qalır. Yerli metodistlər və çoxsaylı xarici tədqiqatçılar hesab edir ki, öyrətmə prosesində yanaşma əsas rol oynayır və yeni metodun qurulmasında dominant ideya kimi özünü göstərir. Metod və yanaşma qarşılıqlı əlaqəli və asılıdır, onlara xarakterik olan daimi qarşılıqlı təsirdir [12, s.33].

Tədqiqatçılar yekdilliklə qeyd edirlər ki, bütün şərtlər üçün mükəmməl və effektiv bir metod yoxdur. Nəticə budur ki, müxtəlif yanaşmaların, prinsiplərin və metod elementlərinin birləşdirilməsi vacibdir. Çünki bir şəraitdə effektiv olan metod digər şəraitdə tamamilə əks nəticələr verə bilər [19, s.48].

Prinsip – rəhbər ideya olaraq qəbul edilir. Ümumi-pedaqoji, ümumi-metodik, xüsusi-metodik prinsiplər ayırd edilir. Benit M.J öz tədqiqatlarında aşağıdakı tədris prinsiplərini müəyyən edir [7, s.77]:

- **Differensial yanaşma;**
- **Öyrənmə prosesinə nəzarət;**
- **Konkret hədəflərin müəyyənləşdirilməsi;**
- **Xarici dil öyrənməsində motivasiyaya kompleks yanaşma prinsipi;**

Tədrisin məqsədi – xarici dilin öyrədilməsi prosesində çatmaq istədiyimiz nəticədir, bu idealdır və əvvəlcədən planlaşdırılır. İlk növbədə tədrisin məqsədi müəyyənləşdirilir, sonra metodika hazırlanır. Tədrisin məqsədi tədris şəraiti ilə sıx bağlıdır, çünki bu şərait olmadan məqsədin həyata keçirilməsi mümkün deyil. **Tədris şəraiti** isə tədrisin keçirildiyi mühit və şəraitlərdir.

Tədris vasitələri – tədris prosesində məqsədlərə daha qısa müddətdə və daha səmərəli şəkildə çatmağa kömək edən alətlərdir. Tədris vasitələrinə aşağıdakılar daxildir: dərslik, iş dəftəri, maqnitofon, kartlar və s. Bu vasitələr tədris sistemini təşkil edir. Ümumi tədris prosesinin modeli, müəyyən metodik konsepsiyaya uyğun olan bir modeldir. **Tədris sistemi** – müəyyən metodik konsepsiyaya uyğun tam bir komponentlər toplusudur; bu, məqsədləri, məzmunu, prinsipləri, metodları, üsulları, təlim formalarını, vasitələri və təşkilati üsulları müəyyənləşdirir [24, s.118].

Xarici dil öyrətmə sistemi – gerçəklik hadisələrinin ümumi əlaqə və qarşılıqlı asılılığı, davamlı inkişaf edən dünyanın bütövlüyü və onun haqqında biliklərimizin sistematik əks olunması haqqında olan fikirlərə əsaslanır. Sisteminin bütövlüyü onun elementləri arasındakı çoxsaylı əlaqələr və qarşılıqlı təsirlər vasitəsilə təmin edilir. Xarici dilin öyrənilməsi üçün bu anlayışın iki səviyyədə nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğundur [4, s.113]:

1. **Ən mühüm hadisələr və proseslər səviyyəsində**, hansı ki, xarici dil öyrətmə metodikasının ilkin mövqelərini müəyyən edir;

2. **Pedaqoji proses səviyyəsində**, yəni müəllimin və şagirdin fəaliyyətinin tədris kompleksi ilə vasitələndirildiyi səviyyə, bu isə yekunda müəyyən bir öyrənmə səviyyəsinə gətirib çıxarır.

Xarici dil öyrətmə metodikası bir sıra digər elmlərlə, əsas və köməkçi elmlərlə sıx əlaqəlidir. Əsas elmlərə fəlsəfə, pedaqogika, psixologiya, psixolinqvistika, dilçilik, kommunikasiya nəzəriyyəsi və s. daxildir. Bu elmlərin məlumatları metodikada öz tədqiqatlarının effektivliyini və etibarlılığını təmin etmək üçün istifadə olunur.

Dilçiliklə əlaqə metodika üçün vacib və zəruridir. [10.303] Predmet dilin materialı əsasında danışığ fəaliyyətini tədris etməkdir. Dilçilik isə konkret bir dilin əsas sistemli xüsusiyyətlərini təsvir edir, onları qaydalarda formalaşdırır, bu qaydalar metodika tərəfindən konkret tədris modellərinin hazırlanmasında fəal şəkildə istifadə olunur.

Metodika psixologiya ilə də sıx əlaqədardır. Metodika psixologiya elminin xarici dil öyrənilməsi zamanı qavrayışın xüsusiyyətləri, düşüncənin rolu və onun dil ilə əlaqəsi, şüurlu və qeyri-şüurlu əlaqə (ixtiyari və qeyri-ixtiyari diqqət, şüurluluq və təqlid), bacarıq və vərdislərin formalaşması, tədris fəaliyyəti üçün motivasiya və s. barədə olan məlumatları istifadə edir. Metodika öz mövqelərində Braun G., Kəndlin K., Kristal D. kimi alimlərin nəzəriyyəsini, xüsusilə də düşüncə fəaliyyətini, yaddaş problemləri, danışığ vərdislərinin formalaşması və danışığ mexanizmləri barədə olan tədqiqatlara əsaslanır.

Metodikaya böyük töhfə verən alimlər arasında fəaliyyəti xarici dil öyrətmə məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatçıları da qeyd etmək lazımdır. Harmer C., Lidikot və digər psixoloqların bu sahədə xidmətləri böyükdür, çünki onlar yalnız danışığı tədrisin obyektini kimi təsdiqləməmiş, həm də danışığın bütün formalarında xarici dil öyrədilməsinin psixoloji əsaslarını təqdim etmişlər. Ümumi psixologiya, pedaqoji psixologiya və xarici dil öyrənməyin psixologiyasına əsaslanaraq, metodika bu elmlərdən danışığla bağlı psixoloji xarakteristikaları, şifahi və yazılı danışığ, xarici və daxili danışığ barədə məlumatları alır.

Ayındır ki, ümumpsixoloji konsepsiyalardan istifadə edərək metodika, onların öz sahəsində dəqiqləşdirilməsini həyata keçirir və danışığ vərdisi, danışığ bacarığı kimi xüsusi kateqoriyalarla ümumpsixoloji fəaliyyət nəzəriyyəsini zənginləşdirir. Beləliklə, metodika ilə psixologiya arasındakı əlaqə sadəcə metodikanın psixoloji nəzəriyyəni istifadə etməsi deyil, həm də qarşılıqlı zənginləşmə, dəqiqləşmə və tamamlanmaya səbəb olan dialektik münasibət kimi başa düşülməlidir. [24, s. 98]

Psixolinqvistika ilə metodikanın əlaqəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki psixolinqvistika psixologiya və dilçilik sahələrinin kəsişməsində yaranmış və danışığ fəaliyyətinin (fikir ifadə etmənin) və danışığın tanınmasının (danışığın başa düşülməsi) mexanizmlərini öyrənir. Danışığ fəaliyyətinin həyata keçirilmə mexanizmlərinin öyrənilməsi düzgün tədris prosesinin qurulması üçün vacibdir, çünki dil öyrənmək – danışığ fəaliyyətini mənimsəmək deməkdir. Psixolinqvistikanın metodika sahəsinə verdiyi töhfələr aşağıdakı prinsiplərdən ibarətdir: dil öyrənmək – danışığ fəaliyyətinin inkişafını nəzərdə tutur; xarici dillərin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyan ünsiyyət funksiyasına görə, danışığın situasiyalı olması və uyğun situasiyaların mövcudluğu nəzərə alınır; tapşırıqlar şagirdin bacarıqlarını inkişaf etdirən, eyni zamanda onun düşüncə fəaliyyətini aktivləşdirən məsələlər olmalıdır; danışığ fəaliyyətini şagirdlərə maraqlı etmək üçün motivasiya vacibdir.

Nəticə

Beləliklə, xarici dil təhsilinin bütün məqsədləri bir-biri ilə əlaqəlidir və bir-birini şərtləndirir. Təhsil həm biliklərə, həm də bacarıqlara əsaslanmalı, bu sahədəki biliklər çoxkomponentli və inkişaf edən yanaşmalarla tətbiq olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

İngilis dilində

1. Aijmer, K. Conversational Routines in English Conversation and Creativity/K.Aijmer-London and New York: Longman-1996.
2. Allen,V.F.Trends in the Teaching of English// TESL, Reporter 6, Summer 1973, №4, -p.17.
3. Arundale, R.B. Face as relational and interactional: a communication framework for research on face, facework, and politeness//Journal of Politeness Research , -2006.2/2,-p.193-216.
4. Behrnd,V.Intercultural competence and training outcomes of students with experiences abroad//Intercultural Journal of Intercultural Relations. -2012.- Vol.36.-Issue 2, -p.213-223.
5. Bejarano, G. A cooperative small-group methodology in the language classroom//TESOL Quarterly, -1987.21, 3, -p.483-504.
6. Bennett, C. Developing Intercultural Competence for International education faculty and staff//USA.-p.3.
7. Bennett, M.J. A Development Approach to Training for Intercultural Sensitivity//International Journal of Intercultural Relations. -1986. №10, -p.179-196.
8. Besse, H.The Pedagogic Authenticity of a Text// The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. -London: The British Council, -1981. -p.20-29.
9. Brown, G. Investigating listening comprehension in context // Applied Linguistics-1986.7/3:-p.84-302.
10. Brown, H.D. Principles of language learning and teaching/ H.D. Brown. Longman Publication, -2000.-352 p.
11. Brumfit, C. From to desinng: Communicative specification versus communicative methodology in foreign language teaching//K.Muller (ed.) The foreihn language syllabus and communicative approaches to teaching: Proceedings of European-American seminar. Special Issue of Studies in Second Language Acqusition,-1980.-Vol. 3(1),-p.1-9.
12. Bygate, M.Effects of task repetiotion on the structure and control of language in Bygate M., Skehan P. and Swain M. (eds), Task-based Learning : Language Teaching, Learning and Assesment, -London: Longmon, -2001. -p.23-48
13. Candlin, C. The Communicative Teaching of English/ C.Candlin. -London: Longman, -1981. -229p.
14. Carter,R., McCarthy M. Grammar and the spoken language // Applied Linguistics, -1995. № 16(2),-p.141-158.
15. Cooper, A. Reciprocal Questioning: teaching students to predict and ask high level questions //TESOL Newsletter, -Vol. XX.October 1986. №5, -p.9-10
16. Crystal, D. English as a Global Language/ D.Crystal 2nd edition. CUP, -2003. -212p.
17. Fox, K. Watching the English.The Hidden Rules of English Behaviour/ K.Fox.-London: Hodder. -2005. - 424p.
18. Gardner, R.C., McIntyre, P.D. A Student's contribution to second language learning// Part II: Affective Variables, Language Teaching,-1993.26,-p.1-11.

19. Gee, J.P. Types of communication in the foreign and second language classroom with special reference to EFL/ESL// Journal of Applied Linguistics (Greek Applied Linguistics Association), -1992. №1, p.46-53.
20. Green, C.F., Christopher E.R., Lam J. Developing Discussion skills in the Classroom// ELT Journal, -1997. № 51/2, -p.135-143.
21. Harmer, J. How to teach English. An introduction to the practice of English language teaching/J.Harmer. - Edinburgh: Gate Longman, -2000. -198p.//Retrieved from file:///C:/Users/User/Downloads/How_to_Teach_English_2nd_Edition_Jeremy.pdf.
22. Ismailova, D.A. Teaching English as a Foreign Language. Textbook/ D.A. Ismailova. -Baku: Mutarjim, -2011. -320p.
23. Liddicoat, Anthony. (2004). Intercultural language teaching: principles for practice. New Zealand Language Teacher. https://www.researchgate.net/publication/281571069_Intercultural_language_teaching_principles_for_practice.
24. Ismailova, D.A. English teaching methodology. Teaching Manual/D.A. Ismailova. -Baku: Murtajim, -2021. -320p.
25. Jenkins, J. Native Speaker, Non-Native Speaker and English as a foreign language: time for a change// IATEFL Newsletter, -1996. №13, -p.10-11.
26. Littlewood, W. Communicative language teaching: an introduction /W. Littlewood, -Cambridge: Cambridge University Press, -1981. -108p.

Tahira Akhundova

Summary

THE ROLE OF TEACHING MATERIALS IN THE STUDY OF ORAL SPEECH IN THE LOWER COURSES OF LANGUAGE FACULTIES

The article deals with the ways of learning oral speech. Methodological principles describe the features of foreign language learning in more detail and concretely. This group of principles includes: the principle of communicative orientation, consideration of the characteristics of the native language, the principle of mutual learning of all types of speaking activities, etc. The application of these principles requires that the teaching is carried out at the level of students' capabilities, students shouldn't show any resistance. Accessibility is ensured both by the material, its organization, and the methodology of working at the lesson.

Тахира Ахундова

Резюме

РОЛЬ УЧЕБНО-МЕТОДИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА МЛАДШИХ КУРСАХ ЯЗЫКОВЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ

Статья называется способы обучения устной речи. Методические принципы более подробно и конкретно описывают особенности изучения иностранного языка. В эту группу принципов входят: принцип коммуникативной направленности, учет особенностей родного языка, принцип взаимного обучения всем видам речевой деятельности и т.д. Применение этих принципов требует, чтобы обучение осуществлялось на уровне возможностей учащихся, учащиеся не должны оказывать никакого сопротивления. Доступность обеспечивается как материалом, его организацией, так и методикой работы на уроке.

Rəyçi: prof. D.İsmaylova

Leyla Babayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.045

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ƏN SON METOD VƏ ÜSULLAR

Açar sözlər: dil siyasəti, dil bacarıqları, kommunikativ səriştə, kommunikativ bacarıq

Keywords: language policy, language skills, communicative competence, communicative ability

Ключевые слова: языковая политика, языковые навыки, коммуникативная компетентность, коммуникативная способность

Giriş. Orta məktəblərdə ingilis dilinin təşkili və tədrisi məsələlərinə gəldikdə, əsas məqsəd şagirdlərdə kommunikativ səriştənin inkişaf etdirilməsidir. Bu səriştə yalnız dilin qrammatik qaydalarının öyrədilməsi ilə məhdudlaşmır, həm də şagirdlərin dil vasitəsilə təsvir etmə, sual vermə, fikir bildirmə və qarşılıqlı əlaqədə olma bacarıqlarının inkişafını nəzərdə tutur.

Bu cür bacarıqların formalaşdırılması üçün müxtəlif fəaliyyətlərdən istifadə olunur. Məsələn, out of school activities (məktəb xaricindəki fəaliyyətlər) şagirdlərə dil bacarıqlarını real həyatda tətbiq etməyə imkan verir. Bu fəaliyyətlərdə şagirdlər yalnız sinif otağından kənarda, lakin məktəb daxilində müxtəlif oyunlar, idman növləri ilə məşğul olurlar. Futbol və kriket komandaları təşkil olunur, digər məktəblərlə yarışlar keçirilir. Bu cür tədbirlər həm əyləncəli, həm də şagirdlərin sosial və dil bacarıqlarını inkişaf etdirən bir mühit yaradır.

İşin elmi yeniliyi, ingilis dilinin tədrisində kommunikativ bacarıqların inkişafına yeni yanaşma təqdim etməsidir. Məktəb xaricindəki fəaliyyətlər və müzakirələr vasitəsilə şagirdlərin dil bacarıqları real həyatda tətbiq olunur. Azərbaycan və ingilis dilinin fonetik fərqləri nəzərə alınaraq, şagirdlərin tələffüz və intonasiya səhvlərinin qarşısını almağa yönəlmiş metodlar təklif edilir. Bu yanaşma, həmçinin, şagirdlərin analitik düşünmə qabiliyyətlərini və dil istifadəsindəki çevikliyi artırır. Bu metod, dil öyrənmənin yalnız nəzəri deyil, həm də praktik yönlerini gücləndirir.

Məktəbdə müxtəlif maraq dairələrinə uyğun dərnəklər təşkil edilir. Bu dərnəklərə şagirdlər öz maraq və bacarıqlarına uyğun olaraq qatılırlar, məsələn, drama, ədəbiyyat, musiqi və ya rəssamlıq dərnəkləri. Beləliklə, şagirdlər dil bacarıqlarını həm məktəbdə, həm də məktəbdən kənarda inkişaf etdirə bilirlər.

Bu fəaliyyətlər zamanı şagirdlər yalnız dərstdə öyrəndikləri mövzularla bağlı deyil, həm də gündəlik həyatla əlaqəli fikirlərini ifadə edirlər. Məsələn, "Out of school activities" mövzusu üzərində işləyərkən, şagirdlər məktəb xaricindəki fəaliyyətlər barədə düşünərək, öz fikirlərini bildirir, yeni sözləri öyrənir və onları cümlələrdə düzgün istifadə etməyi öyrənirlər.

Naməlum sözlərin seçimi, dilin müxtəlif aspektlərinin müzakirəsi, mövzu ilə bağlı diskussiya və debatlar təşkil edilməsi də çox faydalıdır. Bu, şagirdlərə yalnız dil biliklərini yox, həm də analitik düşünmə qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Şagirdlər müxtəlif mövzularda fikir mübadiləsi apararaq, öz nöqteyi-nəzərlərini bildirmək və başqalarının fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər.

Məsələn, şagirdlərə "Out of school activities" mövzusunda suallar verə bilərik:

Məktəb xaricində hansı fəaliyyətlərə qatılırsınız və niyə?

Sizcə, məktəb xaricindəki fəaliyyətlər şagirdlərin inkişafına necə kömək edir?

Hər hansı bir idman növü ilə məşğul olursunuzmu? Həmin fəaliyyətlər haqqında nə düşünürsünüz?

Bu cür suallar şagirdləri düşünməyə və öz mövqelərini daha aydın şəkildə ifadə etməyə təşviq edir. Ayrıca, bu tip müzakirələrdə iştirak etməklə, onlar həmçinin ingilis dilində sərbəst danışma və yazılı ifadə bacarıqlarını da inkişaf etdirirlər.

İngilis dili tədrisi yalnız nəzəri biliklərin ötürülməsi ilə məhdudlaşmamalıdır. Şagirdlərə real həyatda bu bilikləri tətbiq etməyə imkan yaradacaq fəaliyyətlər vasitəsilə kommunikativ bacarıqlarının inkişafı təmin edilməlidir. Bu cür yanaşma, şagirdlərin yalnız dil bacarıqlarını deyil, həm də ümumi sosial bacarıqlarını gücləndirir, onları daha inamlı və kommunikativ edir.

Azərbaycan dilində bəzi sözlərin vurğusu və intonasiyası, ingilis dilinə nisbətən daha fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu fərqlər, tədris prosesində şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər. Xüsusən, ingilis dilində vurğunun yalnız müəyyən mövqedə olması və intonasiyanın fərqli tətbiqi, şagirdlərin Azərbaycan dilindəki təsirlərlə təhrif olunmasına yol açır.

İntonasiya və vurğunun rolunun aydınlaşdırılması

İngilis dilində, sözlərin vurğusu yalnız müəyyən mövqedə yerləşir və bu, cümlənin mənasını dəyişdirə bilər. Hətta intonasiya dəyişiklikləri, cümlənin hansı məqsədlə ifadə olunduğunu göstərə bilər. Məsələn, sual cümləsində vurğu və intonasiya, cümlənin sual olduğunu müəyyən edir:

Does anyone know him? – Bu cümlə sadəcə bir sualdır və intonasiya ilə bu aydın olur.

Does anyone know him?! – Bu cümlə isə şübhə və ya kinayə ilə verilir, intonasiya təhrif olunduğu üçün mənası da dəyişir.

Eyni şəkildə, sadə əmrin və xahişin fərqi də yalnız intonasiya ilə müəyyənləşir. Məsələn:

Read! – Bu cümlə bir əmri ifadə edir və vurğu ilə müəyyən edilir.

Read. – Burada isə sadəcə bir ifadə kimi, bəlkə də təklif və ya xahiş olaraq qəbul edilə bilər.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, intonasiya çox vacibdir və cümlənin mənasını dəyişə bilər. Bu səbəbdən, dilin düzgün anlaşılması və istifadəsi üçün intonasiyanın düzgün qurulması əhəmiyyətlidir.

Fonetik çətinliklər və təhriflər

Azərbaycan dilinə məxsus zəif aksentuasiya və ritm tempi, ingilis dilində tədris zamanı səhvlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Məsələn, şagirdlər bəzən tələffüz edərkən, Azərbaycan dilindəki səsləri ingilis dilinə uyğun şəkildə təhrif edə

bilərlər. Bu tip səhvlər fonetik qaydalara riayət edilmədikdə, şagirdlərin tələffüzündə anlaşıqlı olmayan və ya səhv səslər meydana çıxır. Məsələn:

[steiSən] – [isteiSən].

[slipəd] – [silipəd].

Bu kimi səhvlər fonetik olaraq uyğun deyil və dil öyrənilənlərinin doğru tələffüzə nail olmasında maneə törədə bilər. Bu fonetik səhvlər, həm də ünsiyyət zamanı anlaşıqlıq problemlərinə yol açır və nəticədə dil bacarıqları zəifləyir. Əgər bu səhvlər vaxtında düzəldilməzsə, onlar tədrisin irəliləyən mərhələlərində daha ciddi problemə çevrilir.

İnterferensiyanın qarşısını alma yolları

İnterferensiya, bir dilin strukturu ilə digər dilin strukturu arasındakı fərqlərdən irəli gələrək, öyrəniçi tərəfindən yaranan səhvləri ifadə edir. Xarici dilin tədrisində interferensiyanın qarşısını almaq üçün bir neçə əsas prinsipi nəzərə almaq lazımdır:

Şüurlu dil sistemləri: Hər bir fərdin şüurunda iki dil sistemi mövcud ola bilər, və bu sistemlər arasında interferensiya yaranır. Bu, dil öyrənilənlərinin təbii olaraq öz ana dillərindəki quralları başqa dildə tətbiq etməyə meyli olmaları ilə əlaqədardır. Məsələn, ingilis dilindəki vurğunun və intonasiyanın Azərbaycan dilindəki vurğudan fərqli olduğunu nəzərə alaraq, şagirdlər doğru intonasiya istifadə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər.

Optimal metodların seçilməsi: Düzgün metod və yanaşma seçmək, dilin düzgün öyrədilməsi üçün əsas şərtədir. Dərs zamanı ingilis dilinin fonetik xüsusiyyətlərini başa düşmək və bu xüsusiyyətləri düzgün təqdim etmək vacibdir. Həmçinin, şagirdlərə dilin melodiya və intonasiyasını düzgün mənimsətmək üçün düzgün tədris üsullarından istifadə edilməlidir.

Təkrarlama və intensiv tədris: İntonasiya və vurğunun düzgün öyrədilməsi üçün təkrarlama üsulundan istifadə edilə bilər. Həmçinin, şagirdlərin dilin melodiya və ritmini anlamaq üçün intensiv tədris metodları tətbiq olunmalıdır. Bu, şagirdlərin təbii olaraq düzgün intonasiyanı və vurğuları öyrənmələrinə kömək edə bilər.

Dil xatalarının vaxtında düzəldilməsi: Fonetik səhvlərin vaxtında düzəldilməsi, gələcəkdə ciddi tələffüz problemlərinin qarşısını alacaqdır. Düzgün tələffüz, ingilis dilində kommunikasiya bacarıqlarının inkişafında mühüm rol oynayır.

Müəllimin rolu və şagirdlərin kommunikativ bacarıqları

İngilis dili tədrisində müəllimin rolu çox böyükdür. Müəllim, şagirdlərin dil bacarıqlarını inkişaf etdirərkən onların tələffüzünü və intonasiyasını düzgün şəkildə yönləndirməli, səhvləri vaxtında düzəltməli və şagirdlərin düzgün dil istifadəsi üçün müvafiq metodlar tətbiq etməlidir. Bu, yalnız şagirdlərin dil bacarıqlarını deyil, həm də onların kommunikativ kompetensiyalarını inkişaf etdirəcəkdir. Müəllim həm də şagirdlərin motivasiyasını artırmalı və dil öyrənmənin əhəmiyyətini vurğulamalıdır.

Nəticə. Xarici dilin öyrənilməsində fonetik səhvlərin qarşısını almaq və düzgün intonasiya ilə ünsiyyət qurmaq çox vacibdir. Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu ilə ingilis dilinin fərqləri, tədris prosesində əngəl yarada bilsə də, bu fərqlərin düzgün idarə olunması şagirdlərin dil bacarıqlarının inkişafına böyük töhfə verə bilər. Bu məqsədlə, müvafiq metodlar və yanaşmaların tətbiqi, şagirdlərin tələffüz səhvlərini düzəltmək və onların ingilis dilində düzgün kommunikasiya bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün əsas şərtlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Babayeva, Leyla. İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan ən son metod və üsullar. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2023.
2. Harmer, Jeremy. The Practice of English Language Teaching. 5th ed., Pearson Education, 2015.
3. Jones, Emily. "Latest Trends in Teaching English Language." Teaching English Online, Pearson Education, 10 Mar. 2023, www.teachingenglishonline.com/latest-trends. Accessed 5 May 2025.
4. Smith, John. "Teaching English: New Trends and Approaches." Journal of Language Education, vol. 15, no. 2, 2022, pp. 34-45.
5. The Importance of Communicative Language Teaching. English Teaching Resources, 15 Apr. 2024, www.englishresources.com/communicative-method. Accessed 7 May 2025.
6. Thornbury, Scott. How to Teach Speaking. Longman, 2005.
7. Williams, Sarah, and Michael Brown. "Innovative Methods in English Language Teaching." Language Teaching Research, vol. 28, no. 4, 2021, pp. 300-320.

Leyla Babayeva

Summary

THE LATEST METHODS AND APPROACHES USED IN TEACHING ENGLISH

This study is dedicated to the issue of organizing and teaching English in secondary schools, with an emphasis on developing students' communicative skills. The primary focus is on forming students' abilities to describe, ask questions, express opinions, and interact in a foreign language.

The study suggests using various types of activities, such as extracurricular events, to allow students to apply their language skills in real-life situations. An important aspect is working with the phonetic features of the English language, particularly with accents and intonation, which can be distorted under the influence of the native language.

The role of the teacher in the learning process is also considered, as they must guide students in correctly mastering pronunciation and intonation, as well as promptly correcting mistakes. The use of modern teaching methods and the consideration of phonetic and intonational differences between English and Azerbaijani contributes to more effective language acquisition and overcoming potential difficulties in learning.

Лейла Бабаева

Резюме

ПОСЛЕДНИЕ МЕТОДЫ И ПОДХОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Данное исследование посвящено вопросу организации и преподавания английского языка в средних школах, с акцентом на развитие коммуникативных навыков учащихся. Основное внимание уделяется формированию у учеников способностей к описанию, задаванию вопросов, выражению мнений и взаимодействию на иностранном языке.

В исследовании предлагается использовать различные виды деятельности, такие как внеклассные мероприятия, чтобы учащиеся могли применить свои языковые навыки в реальных жизненных ситуациях. Важным элементом является работа с фонетическими особенностями английского языка, особенно с акцентами и интонацией, которые могут быть искажены под влиянием родного языка.

Также рассматривается роль учителя в процессе обучения, который должен направлять учеников в правильном освоении произношения и интонации, а также вовремя исправлять ошибки. Использование современных методов обучения и учет фонетических и интонационных различий между английским и азербайджанским языками способствует более эффективному овладению языковыми навыками и преодолению возможных трудностей в обучении.

Rəyçi: dos. S.Hüseynova

Türkan Əliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.017

QLOBAL İNGİLİS DİLİNİN CƏMİYYƏTDƏ ÇOXDİLLİLİYİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Açar sözlər: *global ingilis dili, çoxdilli cəmiyyət, sosial integrasiya, mədəni müxtəliflik*

Keywords: *global English language, multilingual society, social integration, cultural diversity*

Ключевые слова: *глобальный английский язык, многоязычное общество, социальная интеграция, культурное разнообразие*

Giriş. Bir dilin qlobal dil kimi qəbul edilməsi üçün, onun bir çox ölkələrdə xüsusi rol oynaması lazımdır. Bu rol, həmin dilin çox sayda insan tərəfindən ana dili kimi danışıldığı ölkələrdə açıq şəkildə müşahidə oluna bilər. Hal-hazırda ingilis dili qlobal şəbəkələr, yeni iqtisadiyyat və İnternet dövrünün ümumi dili (lingua franca) kimi qəbul olunur. Genişlənən dairə ölkələrində isə ingilis dili artıq bir çox sahədə əsas ünsiyyət vasitəsi kimi qəbul edilir və burada dil öyrənmə prosesi sürətlə inkişaf edir. Bu bölgələrdə ingilis dili, həm də qlobal biznes, elm və texnologiya sahələrində uğur qazanmaq üçün əsas vasitəyə çevrilmişdir. Devid Kristal bu fenomeni xüsusilə vurğulayır və qeyd edir ki, indiyə qədər heç vaxt bir dilin istifadəçiləri arasında, həmin dilin daşıyıcılarının sayı qeyri-daşıyıcılardan üç dəfə az olmamışdır. Bu vəziyyətin fonunda, dil tədrisi sahəsində bəzi mütəxəssislər hesab edirlər ki, tələbələrin dilin daşıyıcılarının danışdığı nümunələrini təqlid etməyə yönəlməsi yerinə, daha çox kommunikasiya məqsədinə uyğun dil istifadəsinə üstünlük verilməlidir. Bu yanaşma, həm də ingilis dilinin tədrisi prosesində kommunikativ və funksional yanaşmaların əhəmiyyətini artırır.

Qlobal ingilis dilinin çoxdilliliyin formalaşmasındakı rolu müasir cəmiyyətlərdə sosial və mədəni əlaqələrin güclənməsi ilə bağlı **aktualdır**, çünki ingilis dili beynəlxalq kommunikasiya vasitəsi kimi müxtəlif dillər arasında əlaqə qurulmasına və dil mübadiləsinə imkan yaradır.

Bu mövzu, ingilis dilinin cəmiyyətlərarası birləşdirici rolunu və çoxdilliliyi təşviq edən mühitin yaranmasında dilin yerini müasir dövrün integrasiya edilmiş təhsil sistemlərində geniş şəkildə araşdırır.

Qlobal ingilis dilinin müxtəlif dillərin birgə varlığını təşviq etməsi və müxtəlif mədəniyyətlərə açıq olması çoxdilliliyin tək cəhətində deyil, həm də sosial və iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli bir güc mənbəyi yaratdığını göstərir.

1980-ci illərin ortalarında Braj Kachru, İngilis dilinin yayılma modelini üç əsas dairə üzrə təsnif etmişdir: daxili dairə (inner circle), xarici dairə (outer circle) və genişlənən dairə (expanding circle). Lakin, bu modelin təhlili göstərir ki, dünya üzrə dil vəziyyəti sürətlə dəyişir və hər bir ölkə bu modelə tam uyğun gəlmir.

Məşhur britaniyalı dilçi Devid Kristal, 1997-ci ildə qeyd etmişdir ki, B. Kaçrunun təqdim etdiyi təsnifat sistemi, İngilis dilinin yayılma səviyyəsini və onun müxtəlif coğrafi ərazilərdəki rolunu anlamaq üçün faydalı olsa da, bütün dövlətlər bu kateqoriyalar çərçivəsində dəqiq yerləşmir [7, s. 212]. Daxili dairə ölkələri, xüsusən İngiltərə və ABŞ, İngilis dilinin həm dövlət dili, həm də əksər əhali üçün ana dili olduğu regionlardır. Lakin, bu ölkələrdə son dövrlərdə immiqrasiya sayının artması nəticəsində ingilis dilinin ana dil kimi statusu dəyişməkdədir. Belə ki, bu gün immiqrantların sayı artmaqla yanaşı, onların əksəriyyəti ingilis dilini ikinci dil kimi istifadə edir, yəni dilin normativ təyin edicisi olurlar. Xarici dairə ölkələri, əvvəlki Britaniya koloniyalarında isə ingilis dili ikinci rəsmi dil olaraq qalır və burada da əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verir. 30-40 il əvvəl bu ölkələrdə orta təbəqə nümayəndələri arasında iki dilli olmaq çox yaygın idisə, bu gün bu vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir.

XX əsrin 90-cı illərində və indiki dövrdə bu dil siyasət, iqtisadiyyat, mətbuat, reklam, radio, kino və əyləncə musiqisi, səyahət, təhlükəsizlik, rabitə, elm və təhsil sahələrində hökmranlıq edir. Dünyada aparılan kommersiya danışıqlarının təxminən 80%-i ingilis dilində baş tutur. On beş il öncə ingilis dili əsasən ən yüksək korporativ vəzifə sahibləri üçün zəruri idisə, bu gün o, artıq aşağı səviyyəli inkişaf üçün də vacibdir. Mütəxəssislərin lazımı dil təhsili almaları üçün müəyyən şərtlər və bu şərtlərin yaranmasına təsir edən amillər mövcuddur. İngilis dilinin tədrisi, sosial-iqtisadi inkişafın və fərdi mobililiyin təşviqinə xidmət etdiyi kimi, eyni zamanda çoxdilli mühitlərdə dil müxtəlifliyinin qorunmasına da töhfə verir. Bu, həm qlobal integrasiya, həm də yerli mədəniyyətlərin saxlanılmasına yönəlmiş yanaşmaların vacibliyini vurğulayır.

Çoxdilli cəmiyyətlərdə ingilis dilinin tədrisi qlobal ünsiyyətin qurulması, təhsil imkanlarının genişlənməsi və sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. İngilis dilinin tədrisinin yerli dillərlə integrasiya edilməsi, qlobal rəqabət qabiliyyətinin qorunması ilə yanaşı, milli mədəni kimliyin saxlanılmasına yönəlmiş siyasətləri tələb edir. İngilis dili qlobal dil kimi inkişaf etdikcə, onun çoxdilli cəmiyyətlərdə rolu da daha əhəmiyyətli hala gəlir. Bu, həm sosial integrasiyanı təmin edir, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin qorunmasına kömək edir [3, s.118-133]. Bu prosesin təhlili göstərir ki, ingilis dilinin tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinliklər və həll yolları, innovativ pedaqoji yanaşmalar və texnologiyanın istifadəsi kimi müxtəlif aspektləri əhatə edir. İngilis dilinə mükəmməl yiyələnmə qlobal imkanlara çıxışı asanlaşdırmaqla bərabər, fərdlərin sosial mobilliyini də gücləndirir. Dil təhsili vasitəsilə bu dəyişikliklərin mahiyyətini dərk etmək, qlobal vətəndaşlığa hazırlıq prosesində hərtərəfli yanaşmaları dəstəkləyir və dil müxtəlifliyinin qorunmasına töhfə verir. Bu yanaşma, ingilis dilinin çoxdilli cəmiyyətlərdə tədrisində həm təhsil, həm də sosial-iqtisadi inkişaf sahəsindəki rolunun dərin təhlilinə imkan yaradır və integrasiya proseslərinin əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Çoxdillilik – insanların təbii vəziyyətidir. “İki və ya daha çox dildə danışmaq, bəşəriyyətin böyük əksəriyyəti üçün təbii həyat tərzidir. Lakin bu prinsip Avropanın bəzi hissələrində müstəmləkə tarixinin təsiri ilə qismən unudulmuşdur. Bu gün biz bu prinsipi yenidən təsdiqləməli və praktik şəkildə həyata keçirməliyik, çünki müasir dövrdə təkdillilik artıq bir güc deyil, əksinə bir zəiflikdir.” [6, s. 405]. Bir mənada, dil müxtəlifliyinin azalması ehtimal edilə bilər. Bəzi dillər yox

olur, bəziləri isə daha az sayda insan tərəfindən danışılır və bəzi dilçilər İngilis dilinin artan təsirinin bu meyli sürətləndirdiyini düşünürlər. Lakin buna baxmayaraq, bir təxminə görə, dünyada hələ də 7,000-dən çox fərqli dil danışılır və bu dillər əsas və ya ana dil kimi geniş əhali tərəfindən istifadə olunur. Bundan əlavə, bir çox ölkə müxtəlif dillərdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətindədir. Eyni zamanda, dünya üzrə kimlik siyasətinin güclənməsi yerli, regional və milli dillərin qorunmasına olan marağı və inamı artırmağa davam edir.

Çoxdilli cəmiyyətlərdə ingilis dilinin tədrisi kommunikasiya, təhsil və qlobal qarşılıqlı təsir üçün mühüm vasitə rolunu oynayır. Getdikcə daha çox bir-birinə bağlı olan dünyada, ingilis dilinə yüksək səviyyədə yiyələnmə, qlobal iqtisadiyyatda tam iştirak etmək və bilik mübadiləsi aparmaq istəyən fərdlər və cəmiyyətlər üçün zəruri hala gəlib. Bu mövzu, müxtəlif dil mühitlərində ingilis dilinin tədrisinin çoxşaxəli təsirini, onun təhsil siyasətinə, mədəni kimliyə və sosial-iqtisadi inkişafa təsirini vurğulamaq məqsədi daşıyır. İngilis dilinin çoxdilli cəmiyyətlərin təhsil sistemlərinə integrasiyası daha geniş cəmiyyətin qlobal rəqabət qabiliyyəti və beynəlxalq şəbəkələrə integrasiya olunmaq istəyini əks etdirir [10, s. 167-181]. Bu dil tədrisi beynəlxalq resurslara çıxışı asanlaşdırır, təhsil imkanlarını artırır və dillərarası peşəkar mobilliyi dəstəkləyir. Bundan əlavə, ingilis dilinə yiyələnmə yüksək gəlir potensialı və karyera inkişafı ilə əlaqələndirilir, sosial mobilliyi və iqtisadi inkişafı artıran dəyərli bir aktiv hesab olunur. Çoxdilli cəmiyyətlərdə ingilis dilinin tədrisinin rolunu anlamaq, ingilis dili ilə yerli dillər arasındakı mürəkkəb qarşılıqlı təsirləri nəzərə almağı tələb edir. İkili təhsili və ya çoxdilliliyi dəstəkləyən siyasətlər ingilis dilini qoruyaraq, mədəni irsin saxlanılmasını və qlobal ünsiyyət bacarıqları ilə fərdlərin təchiz olunmasını təmin edir. Bu dinamikaları araşdırmaq, inklüziv cəmiyyətlərin formalaşmasında və fərdlərin qlobal vətəndaşlığa hazırlanmasında ingilis dilinin transformativ təsirini önə çıxarmağı məqsəd qoyur.

Bir çox ölkə, yerli dillərlə yanaşı İngilis dilinin də tədrisini təşviq edən çoxdillilik siyasətləri tətbiq edir. Bu siyasətlər müxtəlif yollarla həyata keçirilir, bəzilərində dilin tədrisi məzmun əsaslı şəkildə təşkil olunur, bəzilərində isə xüsusi proqramlar ilə şagirdlərə həm İngilis dilində, həm də yerli dildə sərbəst danışmaq bacarığı qazandırılır [5, s.167]. İngilis dili yalnız dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün deyil, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirən bir vasitə olaraq müasir dünyada sosial integrasiya və mədəni müxtəlifliyin təşviqinə xidmət edir.

“İngilis dilinin tədrisi, cəmiyyətdəki çoxdilliliyin inkişafını stimullaşdıraraq, fərqli dillərin və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini artırır, nəticədə sosial harmoniya və inklüzivlik təmin edilir” [1, s. 109]. İngilis dilinin yerli dillərlə integrasiyası, tələbələrin ana dillərindəki bacarıqlarını qoruyarkən İngilis dilində də peşəkarlıq əldə etmələrini təmin edərək mədəni kimliyin qorunmasına dəstək verir. Bu yanaşma, mədəni irsə sahib çıxmaq və müxtəlif icmalar arasında sosial birliyi təşviq etmək baxımından olduqca vacibdir [11, s. 321]. İngilis dilinin yerli dillərlə birləşdirilməsi, cəmiyyətin təhsil proseslərinə cəlb olunmasını və iştirakını təşviq edir. Bu yanaşma, valideynləri və icmaları dil öyrənmə təşəbbüslərini fəal şəkildə dəstəkləməyə həvəsləndirir və daha geniş cəmiyyət faydalarına, məsələn, oxuma-yazma səviyyələrinin artması və sosial-iqtisadi inkişafın dəstəklənməsinə töhfə verir. Bu aspektləri nəzərdən keçirərkən, İngilis dilinin yerli dillərlə təhsil mühitlərində integrasiyasının yalnız dil öyrənilməsi məsələsi deyil, həm də inklüziv təh-

silin təşviqi, mədəni müxtəlifliyin qorunması və fərdlərin qlobal kontekstlərdə iştirak etməyə hazırlığı ilə yanaşı, onların dil köklərinə güclü bağlarını qorumağa yönəlmiş bir yanaşma olduğu aydın olur.

Çoxdilli cəmiyyətlərdə, sosial-iqtisadi bərabərliyin təmin edilməsi və hər kəsin keyfiyyətli İngilis dili təhsilinə bərabər çıxışının olması üçün uyğun siyasət islahatları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İngilis dili, yalnız qlobal ünsiyyət və əmək bazarında iştirak üçün deyil, həm də müxtəlif dil və mədəniyyətlər arasında körpü qurmaq üçün vacibdir. Bu səbəbdən, çoxdilliliyin təşviq edilməsi və İngilis dilinin cəmiyyətdə inklüziv şəkildə öyrədilməsi, eyni zamanda yerli dillərin qorunması məsələsi də diqqətə alınmalıdır. Təhsil proqramlarının və kurikulumların inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi təbəqələr arasındakı uçurumu aradan qaldırmaqla yanaşı, hər iki dili öyrənmək və tətbiq etmək imkanlarını genişləndirərək, çoxdilliliyi təşviq edir. İstər qlobal, istərsə də yerli səviyyədə çoxdilliliyin təşviqi, cəmiyyətin həm fərdi, həm də kollektiv inkişafını dəstəkləyir. İngilis dilinin bu prosesdəki rolu, müxtəlif sosial təbəqələrdən olan tələbələrə yalnız öz dillərini qorumağa deyil, həm də qlobal mühitə inteqrasiya olmağa imkan verir, beləliklə, həm fərdi inkişafı, həm də sosial-iqtisadi bərabərliyi təmin edən təhsil sisteminin qurulmasına təkan verir. Bu, çoxdilli və mədəniyyətlərarası əlaqələri gücləndirən, inklüziv təhsil siyasətinin əsas prinsiplərindən biridir. İngilis dilinin cəmiyyətlərarası əlaqə vasitəsi kimi qəbul edilməsi, çoxdilliliyi təşviq edən mühitin yaranmasına səbəb olur və bu da cəmiyyətin mədəniyyətlərarası zənginliyini artırır. Qlobal ingilis dilinin inkişafı ilə əlaqəli olaraq, çoxdilliliyin formalaşması həm yerli, həm də beynəlxalq səviyyədə kommunikasiya bacarıqlarını artırır və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı anlaşmanı dəstəkləyir [2, s. 82]. İngilis dili sosial-iqtisadi inkişafın mühüm vasitəsi kimi cəmiyyətin müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli təsir göstərir. Bu dil, yalnız qlobal iqtisadi imkanlara çıxışın açarı olmaqla kifayətlənmir, həm də çoxdilliliyin formalaşmasında mühüm rol oynayır. İngilis dili biliyi, beynəlxalq ticarət, turizm və çoxmillətli şirkətlərdə iş imkanlarına daxil olmaq üçün əsas vasitədir, beləliklə, fərdlərin və müəssisələrin qlobal bazarda daha effektiv iştirak etmələrini təmin edir. Bu isə iqtisadi böyümə və inkişafın sürətlənməsinə kömək edir. Həmçinin, ingilis dilinə sahib olmaq, fərdlərə beynəlxalq ticarət və turizm kimi qlobal iqtisadi imkanlara qoşulmağa imkan verir, bu da çoxdilliliyin formalaşmasına müsbət təsir göstərir [8, s. 137].

Bundan əlavə, ingilis dili təhsilini və ixtisaslaşmış bacarıqları əldə etmək istəyən fərdlər üçün çox mühüm bir təhsil vasitəsidir. Ali təhsilə və ixtisaslaşdırılmış təlim proqramlarına, eləcə də beynəlxalq bilik şəbəkələrinə qoşulmaq istəyən şəxslər üçün İngilis dili, çoxdilliliyin formalaşmasında əsas əlaqələndirici amil rolunu oynayır. Bu, həm də qlobal miqyasda əməkdaşlıq edən tədqiqat və tədris təşəbbüslərində iştirak etmə imkanları yaradır, bu isə müxtəlif sahələrdə yenilik və inkişaf üçün əsasdır. Tələbələrin çoxdilli təhsillə təmin edilməsi, həm yerli, həm də beynəlxalq bazarda uğur qazanma şanslarını artıraraq sosial mobilitetin inkişafına səbəb olur [9, s. 187]. Ancaq ingilis dilinin sosial-iqtisadi faydalarını nəzərə alarkən, onun bərabər şəkildə bütün cəmiyyətlərə yayılmasını təmin etmək də vacibdir. İngilis dili bilikləri, xüsusilə kənarlaşmış və az gəlirli təbəqələrdən olan fərdlər üçün sosial hərəkətiliyi təmin edir, onlara daha yüksək maaşlı işlərə daxil olmaq və həyat şəraitlərini yaxşılaşdırmaq imkanı verir. Lakin bu imkandan yalnız

bərabər şəkildə yararlanmaq üçün İngilis dili təhsilində bərabərlik məsələlərinin həlli vacibdir. Təhsil siyasətləri, həmçinin bu biliklərin sosial-iqtisadi fərqlilikləri azaltmaq və çoxdilliliyin formalaşmasını təmin etmək məqsədini güdməlidir. Beləliklə, İngilis dili, yalnız dil bacarığı deyil, eyni zamanda sosial və iqtisadi inkişafın təməllərini qoyan bir amil olaraq, qlobal və lokal səviyyədə bərabər imkanlar yaratmaqla yanaşı, çoxdilliliyin formalaşmasına da töhfə verir.

Qlobal ingilis dilinin çoxdilliliyin formalaşmasında rolu müasir dövrün ən mühüm aspektlərindən biridir. İngilis dili, bir çox fərqli mədəniyyətləri və dilləri bir araya gətirərək, qlobal miqyasda əlaqələri asanlaşdırır və çoxdilliliyi təşviq edir. Bu, həm beynəlxalq əmək bazarında, həm də təhsil sahəsində fərqlərin qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirir. Həmçinin, ingilis dilinin geniş yayılması, fərdlərə müxtəlif dillərdə və mədəniyyətlərdə səlis ünsiyyət qurmağa imkan verərək, sosial inteqrasiyanı təşviq edir və çoxdilliliyi təşviq edir. İngilis dilinin geniş yayılması və onun çoxdilliliyi dəstəkləməsi, həm də cəmiyyətdə inklüzivliyi və mədəni müxtəlifliyi gücləndirir [4, s. 95-120]. Çoxdilliliyi dəstəkləyən təhsil proqramları, mədəni müxtəlifliyi qorumaqla yanaşı, eyni zamanda tələbələrə qlobal mədəniyyətlərlə tanış olma imkanını təqdim edir. Bu təhsil yanaşması, cəmiyyətlərin dil müxtəlifliyinə qarşı daha tolerant olmasına və daha yaxşı inteqrasiya olmasına şərait yaradır. İngilis dilinin qlobal dil olaraq genişləndirilməsi, digər dillərin inkişafını ləngitmədən, onlara yer verməyə və hər iki dilin tədrisini balanslaşdırmağa kömək edir [6, s. 409]. İngilis dilinin tədrisi çoxdillilik baxımından həm də sosial bərabərlik məsələlərini gündəmə gətirir. Bu, yalnız dil öyrənmə imkanlarını artırmaqla kifayətlənmir, həm də sosial-iqtisadi fərqlilikləri aradan qaldırmaq məqsədi güdür. İngilis dili, iqtisadi imkanlar yaratmaqla yanaşı, sosial mobiliteti dəstəkləyərək fərdlərə daha yaxşı iş imkanları və daha yüksək sosial status qazandırır [8, s. 94]. Lakin, bu təhsil yanaşmalarının müvəffəqiyyətlə tətbiqi üçün təhsil siyasətinin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Çoxdilliliyi inkişaf etdirmək məqsədi ilə ingilis dilinin tədrisi, həmçinin dil siyasətinin təkmilləşdirilməsini və təhsil sistemində müvafiq islahatların həyata keçirilməsini tələb edir. Bu islahatlar sosial-iqtisadi fərqlilikləri aradan qaldırmağa və təhsildə bərabərliyi təmin etməyə yönəlməlidir [9, s. 210].

Bir çoxdilliliyi inkişaf etdirmək üçün ingilis dilinin güclü şəkildə tədrisi, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələri artıraraq cəmiyyətin sosial strukturlarını yaxşılaşdırır. Bu yanaşma, müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn insanların bir arada yaşama və işləmə qabiliyyətini gücləndirir, eyni zamanda onların hər birinin dilinə və mədəniyyətinə hörmət göstərməyə əsaslanır.

Bu cür yanaşmaların cəmiyyətlərə müsbət təsir göstərməsi üçün, eyni zamanda, yerli dillərin qorunması və təşviqi də nəzərə alınmalıdır. İngilis dili, qlobal səviyyədə mühüm bir dil olaraq genişlənməklə yanaşı, bu dilin tədrisi, yerli dillərin inkişafına və onların mədəni irsinin qorunmasına da kömək edə bilər. Bu proses, yalnız iqtisadi inkişafı ilə bağlı deyil, həm də çoxdilliliyin təşviqi ilə bağlı cəmiyyətin gələcəyinə müsbət təsir göstərir.

Qlobal ingilis dilinin çoxdilliliyi dəstəkləyən funksiyası, gələcəkdə daha inklüziv və əlaqəli qlobal cəmiyyətin formalaşmasına yardımçı olacaq. Bu, həm yerli icmaların mədəniyyətlərini qoruyub saxlamağa, həm də qlobal əlaqələri genişləndirməyə imkan verən bir təhsil siyasətinin əsasını təşkil edir.

Ədəbiyyat:

1. İsmayılova, S. Çoxdilliliyin cəmiyyətdəki rolu və ingilis dilinin təsiri. Bakı: "Azərbaycan Universiteti" nəşriyyatı, 2020
2. Mustafayev, M. Qlobal ingilis dili və çoxdillilik: Nəzəri və praktik yanaşmalar. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2018
3. Карасик, В. И. Язык и межкультурная коммуникация (Language and Intercultural Communication). Санкт-Петербург: Издательство "Речь", 2002. С. 118-133.
4. Тер-Минасова, С. Г. Культура речи и межкультурная коммуникация (Culture of Speech and Intercultural Communication). Москва: Издательство "Логос", 2000. С. 95-120.
5. Benson, C. Language Policy and Planning in the Mediterranean World. Bloomsbury Publishing, 2019
6. Crystal, D How Language Works. New York: The Overlook Press, 2006. 409 p
7. Crystal, David. English as a Global Language. Second Edition. – Cambridge University Press, 2009. 212 p.
8. Graddol, D. English Next: Why Global English May Mean the End of 'English as a Foreign Language'. British Council, 2006
9. Kachru, B. B. The Other Tongue: English Across Cultures. University of Illinois Press, 1992
10. Lo Bianco, J. Multilingual Education, Language Policy, and Globalization. In A. J. Kunnan (Ed.), The Routledge Handbook of Language Education Policy in Asia Routledge, 2018. pp. 167-181
11. Tollefson, J. W. (Ed.). Language Policies in Education: Critical Issues. Routledge, 2013

Turkan Aliyeva

Summary

**THE ROLE OF GLOBAL ENGLISH IN THE FORMATION
OF MULTILINGUALISM IN SOCIETY**

In multilingual societies, the teaching of English plays a pivotal role in accelerating global connections, advancing educational progress, and driving socio-economic development. The integration of English with local languages provides an opportunity to preserve culture while fostering the development of global communication skills among students. This integration not only enhances cognitive abilities and academic outcomes but also strengthens community involvement and societal unity. However, challenges arise in the implementation process, such as linguistic diversity, disparities in teaching quality, and socio-economic inequalities. Addressing these challenges requires innovative pedagogical approaches, continuous teacher development, and strategic policy reforms. Ultimately, proficiency in English expands access to international opportunities, promotes social mobility, and supports inclusive development. As societies manage these complex processes, recognizing multilingualism and ensuring equitable access to quality English education are crucial for individuals' success in the global world and for the preservation of their linguistic heritage. This approach also helps eliminate social inequalities, creating broader and fairer opportunities on both local and international levels. Teaching English is important not only in terms of economic development and integration into the labor market but also in preserving cultural diversity, enriching languages, and enhancing dialogue between different communities. Moreover, this process promotes multilingualism, supporting the mutual influence of various languages and cultures, and ensuring the dynamic and comprehensive development of society.

The teaching of global English accelerates the formation of multilingualism by encouraging mutual understanding and cooperation between different languages and cultures. This language facilitates the preservation of local languages while enriching linguistic and cultural exchanges between societies. As a result, English's role as a key factor in the development of multilingualism fosters the creation of an environment conducive to social integration and global collaboration.

Тюркан Алиева

Резюме

РОЛЬ ГЛОБАЛЬНОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ФОРМИРОВАНИИ МНОГОЯЗЫЧИЯ В ОБЩЕСТВЕ

В обществах с многоязычием преподавание английского языка играет важную роль в ускорении глобальных связей, прогрессе в образовании и социально-экономическом развитии. Слияние английского языка с местными языками предоставляет возможность для сохранения культуры и развития глобальных коммуникативных навыков у студентов. Эта интеграция не только улучшает когнитивные способности и академические результаты, но и укрепляет участие в общине и единство общества. Однако в процессе реализации возникают сложности, такие как языковое разнообразие, различия в качестве преподавания и социально-экономическое неравенство. Для преодоления этих трудностей необходимы инновационные педагогические подходы, непрерывное развитие учителей и стратегические реформы в политике. В конечном итоге знание английского языка увеличивает доступ к международным возможностям, способствует социальной мобильности и поддерживает инклюзивное развитие. Управляя этими сложными процессами, общества должны признать многоязычие и обеспечить равный доступ к качественному обучению английскому языку, что имеет жизненно важное значение для успешного существования людей в глобальном мире и сохранения их языкового наследия. Этот подход также помогает устранить социальное неравенство, создавая более широкие и справедливые возможности как на местном, так и на международном уровнях. Преподавание английского языка важно не только с точки зрения экономического развития и интеграции на рынке труда, но и в контексте сохранения культурного разнообразия, обогащения языков и усиления диалога между различными общинами. В то же время этот процесс способствует продвижению многоязычия, поддерживая взаимное влияние различных языков и культур и обеспечивая более динамичное и всестороннее развитие общества.

Преподавание глобального английского языка ускоряет процесс формирования многоязычия, способствуя взаимопониманию и сотрудничеству между различными языками и культурами. Этот язык обеспечивает сохранение местных языков и способствует обогащению языкового и культурного обмена между обществами. В результате роль английского языка как важного фактора в развитии многоязычия способствует созданию благоприятной среды для социальной интеграции и глобального сотрудничества.

Rəyçi: b/m. A.Kazımova

PEDAQOGİKA

Vidadi Orucov

<https://orcid.org/0000-0002-8589-2364>

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nəzrin Miriyeva

<https://orcid.org/0009-0002-2020-3000>

Lənkəran Dövlət Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.048

QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİ ARASINDA TOLERANT MƏDƏNİYYƏTİN SOSIAL-PEDAQOJİ DİZAYNI

Açar sözlər: qloballaşma, humanizm, tolerantlıq, multikulturalizm, mədəniyyət

Key words: globalization, humanism, tolerance, multiculturalism, culture

Ключевые слова: глобализация, гуманизм, толерантность, мультикультурализм, культура

Giriş. Müasir dövrdə tolerantlıq kommunikasiya və ünsiyyət prinsipi kimi eyni zamanda cəmiyyətin davamlılığı üçün həyati bir məsələ kimi dəyərləndirilir. Tolerantlığın əsaslandırılması və gücləndirilməsi, insanların bir-birinə hörmətlə yanaşmasını, fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşamasını və sosial barışın bərqərar olmasını zəruri edir. Əks halda, cəmiyyətlər arasında artan gərginlik, qarşıdurmalar gələcək üçün ciddi təhlükə yarada bilər. Tolerant bir mühitin yaradılması insanları birləşdirərək bəşəriyyətin daha harmonik yaşamasına gətirib çıxarır. Bu getdikcə daha sürətlə qloballaşan dünyada böyük zərurətə çevrilir.

Qloballaşma bütün ölkələr üçün qaçılmaz prosesidir. Gənclərin qloballaşan dünyaya hazırlanması müasir cəmiyyətlər üçün ən vacib məsələlərindən biridir. Çünki qloballaşma prosesinin ana xətti gənclərin beynəlxalq aləmlə əlaqələrinin inkişafına, fərqli mədəniyyətlərlə tanışlığına, müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə birlikdə yaşamalarına və qlobal çağırışlara qarşı birgə hazır olmalarına yönəlmişdir. Belə yanaşma onların gələcəkdə daha müvəffəqiyyətli, sosial cəhətdən güvənli, məsuliyyətli olmalarını və qloballaşan dünya vətəndaşları kimi yetişmələrini tam təmin edəcəkdir. Eyni zamanda, bu, yalnız fərdi inkişafı deyil, həm də cəmiyyətin davamlı dinamikasını, sosial ədaləti və beynəlxalq əməkdaşlığı da gücləndirir.

rəcəkdir. Bu kontekstdə tolerantlıq qloballaşan dünyada insanlar üçün bir arada yaşamağın, əməkdaşlığın və inkişafın ən etibarlı təminatçısıdır.

Qloballaşma prosesinin uğurlu və məqsədyönlü yönləndirilməsi üçün, tolerantlıq və humanizm prinsipləri cəmiyyətin idarə olunmasının fəlsəfi əsaslarında öz yerini düzgün tapmalıdır. Bu iki mühüm anlayışın bir-biri ilə əlaqəsi aşağıdakı kimi izah edilə bilər:

1. Tolerantlıq müxtəlifliyin qəbul edilməsi, fərqli düşüncələri, mədəniyyətləri, inanc sistemlərini anlamaq, onlara hörmət etmək deməkdir. Tolerantlığın hökm sürdüyü cəmiyyətlərdə insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma və sosial harmoniya mövcud olur.

2. Humanizm hər bir kəsin dəyərini, potensialını, fərdi hüquqlarını önə çıxarır, insanların bir-birinə qarşı empatiya ilə yanaşmasını təşviq edir. Burada əsas fiqur insandır və bütün problemlərdən asılı olmayaraq xoşbəxtlik, inkişaf, sosiallaşma əsas məqsəd kimi diqqət mərkəzində olur.

3. Tolerantlıq və humanizm arasındakı qarşılıqlı əlaqələr həmişə bir-birini tamamlayır. Tolerantlıq humanizmin həyata keçirilməsinə kömək edir, humanizm isə tolerantlığın dərinləşməsinə təmin etməyə xidmət göstərir. Hər iki anlayış sosial ədalət və bərabərlik üçün əsas olan insan hüquqlarını və azadlıqlarını dəstəkləyir.

Son dövrlərdə Avropada və Yaxın Şərqdə baş verən bir sıra hadisələr, müasir dövrün inkişaf etmiş cəmiyyətlərində belə qarşılıqlı hörmət prinsiplərinin azalmasına öz təsirini göstərmişdir. Dövrümüz bir tərəfdən mədəni və sosial müxtəlifliliyin artması, digər tərəfdən isə intoleransiyanın və qarşıdurmaların yüksəlməsi ilə müşayiət olunur.

Qərbdə global mənada (millətlərarası) tolerantlığın ruhunun zəif olduğunu Azərbaycan vətəndaşları öz həyatlarında hiss edib. Müstəqilliyimizin bərpasından sonra Avropa Birliyinin Azərbaycana qarşı münasibəti birmənalı olmadı. Azərbaycan Respublikasında baş verən hadisələrlə bağlı fikir bildirməkdən və tərəfkeşlik etməkdən çəkinən qərb Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna və s. ölkələrdə baş verən anoloji hadisələrə fəal tərəfkeşlik göstərdilər. ATƏT-in Minsk qrupu Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə danışıqlar üçün yaradılmış qurumu 28 il ərzində məqsədyönlü şəkildə zamanı uzatmaqla heç bir iş görmədi. Dağıdılmış, talan olmuş Azərbaycan torpaqlarına-şəhərlərə, kəndlərə, mədəniyyət abidələrinə, dini ocaqlara, təhsil müəssisələrinə və digərlərinə heç bir insani acıma göstərilmədi və bununla bağlı heç bir beynəlxalq tədbirdə müzakirə açılmadı. Bu ayrı-seçkiliyi seyr edən Azərbaycan vətəndaşları hələ də beynəlxalq aləmdə formalaşan bütün siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni münasibətlərin kökündə dini ayrışdırıcılığın durduğuna tam əmin oldular. Amerikalı siyasətçi Samuel Hantinqton 1993-cü il "Xarici İşlər" ("Foreign Affairs") jurnalında "Mədəniyyətlərin toqquşması" ("The Clash of Civilizations") məqaləsində yazırdı: "Gələcəkdə müharibələr ölkələr arasında deyil, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında baş verəcək və İslam bütün dünya üçün böyük təhlükə yaradacaq"(7). Əslində onun bu fikri müsəlman dünyasına qarşı müharibə səpgiləməkdən başqa bir şey deyildi. Bununla bağlı fəlsəfə elmləri doktoru Füzuli Qurbanovun fikirləri diqqətə layiqdir: "Keçmiş sovet respublikaları müstəqilliklərini əldə edəndən sonra Vaşinqtonun postsovet məkanı ölkələri istiqamətində yeritdiyi siyasətin əsl üzü aydınlaşdı. Onun ən ziddiyyətli tərəfi Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə bağlı siyasətdə

özünü göstərdi. Xüsusilə, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaranmış vəziyyətə reaksiyası sözdə demokratik və liberal olan ABŞ xarici siyasətinin real mahiyyətinə işıq saldı. Nə qədər məntiqsiz, antidemokratik, antireal olsa da rəsmi Vaşinqton Azərbaycanı günahlandırırdı və bədnam “907-ci düzəliş” kimi vandalist sənədi ölkəmizə qarşı qəbul etdi.” [1]

Ermənilərin aramsız hücumlarına cavab olaraq 27 sentyabr 2020-ci il tarixində İkinci Qarabağ müharibəsi başladı. Ordumuz Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük müharibə ərzində 30 ilə yaxın işğal altında olan ərazilərini, Dağlıq Qarabağın bir hissəsini azad edib, Şuşaya Qələbə bayrağını sancdı. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2020-ci il dekabrın 3-də “Azərbaycan Respublikasında Zəfər Gününün təsis edilməsi haqqında” sərəncam imzaladı. Noyabrın 8-də 28 illik həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı Zəfər Gününü el bayramı kimi qeyd etdi. Çünki, bu müqəddəs döyüşdə Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların nümayəndələri dünyaya əsl qardaşlıq, ən yüksək tolerantlıq nümunəsi göstərdilər.

Qarabağ zəfərinin davamı olaraq 2023-cü il 19 və 20 sentyabrda Azərbaycan Ordusunun 24 saatdan az müddətdə həyata keçirdiyi antiterror tədbirləri nəticəsində ölkəmiz həm ərazi bütövlüyünü, həm də suverenliyini tam bərpa etdi. Azərbaycan ərazisində qanunsuz yerləşən Ermənistan ordusu isə tam şəkildə tərkisilah edildi. Qarabağda qeyri-qanuni rejim ləğv edildi, separatçıların əsas rəhbərləri həbs edildi. 2023-cü il noyabrın 8-də Xankəndi şəhərində Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfərin üçüncü ildönümünə həsr olunan təntənəli hərbi parad keçirildi.

Ölkəmizin parlaq qələbəsini həzm etməyən bir sıra Qərb ölkələri, o cümlədən Fransa və onu dəstəkləyən əlaltıları Azərbaycana qarşı qarayaxma kompaniyasına başladılar. Bu ölkələrin sərgilədikləri mövqedə diqqəti daha çox cəlb edən məsələ tolerantlıq elementlərinin çatışmamasıdır: “Qərbdə tolerantlıq XVI əsrdən bəri diqqət mərkəzindədir. 1648-ci ildə imzalanmış Vestfal sülhü dini dözümlülükə bağlı ilk sənəddir. İndi elmi-texniki tərəqqi dövründə bu məsələyə hüquq müstəvisində baxılır. Başqa cür desək, Qərbdə global mənada (millətlərarası) tolerantlığın ruhu zəif olduğundan, ona hüquq müstəvisində geniş yer ayrılır” [14].

Maraqlı fakt odur ki, bir sıra Avropa alimlərinin özləri Avropa təhsil modellərinin tamlığını qəbul etmirlər. Bu modellərin əsas çatışmayan cəhəti kimi onun insan yönümlü deyil, daha çox iqtisadi yönümlü olmasını qeyd edirlər. Fransa Milli Məclisinin sədr müavini, Milli Təhsil Komissiyasının üzvü və senatoru olmuş Roger Garaudy “Mədəniyyətlər dialoqu” əsərində yazır: “Qərb bir qəzadır. İnsanlığın gələcəyini yenidən inşa edərkən bu ilk təməl gerçəkliyini, yəni Qərbin bir qəza olması reallığını ağılımızdan çıxarmamağımız gərkdir... İndiki Qərb cəmiyyətlərimizin adlandırdıqları “inkışaf”, çox dar birtərəfli, sırf iqtisadiyyata dayanan kriteriyalara görə tərif edilir. İnkişafın bu tərif, iqtisadi inkişafın sosial həyatın bütün tərəflərinin dəyərləndirilməsinin tək ölçüsü olması postulatına dayanır. Üstəlik, bu böyümə hər cür insani düşüncəni rədd edərək sadəcə miqdar baxımından maraqlıdır, yəni texnologiyalar istər dağıdıcı, istər zülmedici olsa da, sırf sosial yönümlü kimi tərif edilir” [2].

Qloballaşma ilə bağlı Nyu-York şəhər universitetin məşhur professoru Branko Milanoviçin fikri çox maraqlıdır: “Qlobalaşmanın ilkin dövrü insanlar ara-

sında əmtəə mübadiləsinə əsaslanırdı, müasir qloballaşma biliklərin və informasiyaların mübadiləsinə əsaslanır, gələcəyin qloballaşması isə insanların yerdəyişmələrinə əsaslanacaqdır.” [5] Bu baxımdan inkişaf etmiş ölkələrin təhsil proqramlarında tolerantlıq məsələsi gənc nəslin tərbiyə komplekslərində ən vacib komponentlərindən biri kimi aktuallığını saxlamaqdadır. Tolerantlıq həm fərdi münasibətlərdə, həm də dövlətlərarası əlaqələrdə sülh və əməkdaşlığın vacib aspektidir. BMT-nin Nizamnaməsi və UNESCO-nun Bəyannaməsində tolerantlığın təşviqi, mədəni müxtəlifliyin qorunması üçün onun əhəmiyyətinin vacibliyi vurğulanır. UNESCO-nun Baş Məclisinin 16 noyabr 1995-ci ildə qəbul etdiyi “Dözümlülük (Tolerantlıq) Prinsipləri haqqında Bəyannamə”sində, tolerantlığın təşviqi və mədəni müxtəlifliyin qorunması əsas sənəd kimi qəbul edilir. Bu bəyannamənin əsas prinsipləri belədir: mədəni müxtəlifliyin qorunması, insan hüquqları və azadlıqları, təhsil və maarifçilik, dialoq və qarşılıqlı anlayış, sosial ədalət və bərabərlik. Bu prinsiplər bəşəriyyətin daha harmonik bir şəkildə yaşamasını təmin etmək və müasir cəmiyyətlərdə tolerantlıq mühitinin yaradılması üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Multikulturalizm müasir Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə özünə məxsus bir cəhətdir. Bu, cəmiyyətin müxtəlif etnik və mədəni qruplar arasında harmoniyanı təmin etməsi ilə yanaşı, ölkənin beynəlxalq aləmdə müsbət imicini də gücləndirir. Bizim multikulturalizm modelinin əsas üstünlükləri mədəni müxtəlifliyin qorunması, etnik qruplar arasında harmoniyanın təmin edilməsi, sosial sabitliyin gücləndirilməsi, qarşılıqlı hörmət və anlaşma mühitinin yaradılmasıdır. Bu da milli birlik və vətənpərvərlik hissini artırır. Azərbaycanda multikultural dəyərlərin geniş yayılması mükəmməl bir cəmiyyətin formalaşmasına səbəb olub.

Tarixi kontekstdə baxdıqda, Azərbaycanın multikulturalizm ənənələrinin kökləri çox qədim zamanlara gedib çıxır. Tarixən Azərbaycanda formalaşmış bütün dövlətlər ərazilərində müxtəlif etnik və dini qrupların bir arada yaşaması üçün zəmin yaradılmışdır. Bunları bir çox şairlərin, Nizami, Xəqani, Fizuli və b. əsərlərində də izləmək mümkündür. Onlar insanlara din, dil, məzhəb fərqi ilə görə deyil, sevgi, inam, qayğı, qarşılıqlı hörmət, məhəbbət kimi insani hisslərinə görə dəyər vermişlər.

Azərbaycanda İslam dini qəbul edildikdən sonra bu məsələ daha da sürətləndi. Ona görə ki, İslamda tolerantlıq əsas prinsiplərdən biridir. Bu dinə inam gətirənlər üçün hansı xalqın, irqin nümayəndəsi olması önəmli deyil. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə “Dində məcburiyyət (zorakılıq) yoxdur” [8] ifadəsi hər kəsin seçiminə hörmətlə yanaşma tələbini irəli sürür. Bununla yanaşı Quranda bütün münasibətlərdə ədalətli olmaq təqdir olunur: “Söz söylədiyiniz zaman, qohumunuz olsa belə, ədalətli olun...” [8]

Müasir Azərbaycanın multikulturalizm siyasəti tarixi ənənələr üzərində inşa olunmuş zəngin mirasın davamıdır. Respublikamızda XIX əsrdən başlayan maarifçilik hərəkatı tolerantlıq ənənələrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli kimliyin formalaşması prosesi, eyni zamanda, tolerantlıq anlayışı ilə sıx bağlı idi. Müxtəlif xalqların mədəniyyətlərinin tanınması və təşviqi, cəmiyyətin müxtəlifliliyi ilə birlikdə birləşmə prinsiplərini gücləndirirdi. “Azərbaycan Milli Şurasının “Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsis haqqında qanun”una (1918, 19 noyabr) müvafiq olaraq, Azərbaycanda sayca azlıq

təşkil edən gürcü, yəhudi, alman və polyakların hərəsindən Azərbaycan Parlamentinə bir nəfər nümayəndə göndərilməsi qərara alındı. Həmin qanuna əsasən, Parlamentdə təmsil olunan bu millətlərin nümayəndələri parlament nizamnaməsinin fraksiyalar yaratmaq barədə tələblərinə uyğun olaraq, birləşib Milli azlıqlar fraksiyasını təşkil etdilər” [9]. Tolerantlıq, etnik və dini müxtəlifliyin qəbul edilməsi, fərqli mədəniyyətlərin bir arada yaşaması üçün zəruri bir amil idi.

Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlində Sovetlər Birliyinin dağılması ilə əlaqədar Azərbaycanda hər bir sahədə xaos baş alıb gedirdi. Bu xaosda milli münasibətlərin baş qaldırması təhlükəli idi. Torpaqlarmıza göz dikən mənfur düşmənimiz bu fürsətdən istifadə edərək fəallıq göstərdi, milli azlıqlara aid olan insanları dövlətçilik əleyhinə qaldırmağa çağırdılar. “1990-cı ildə Dərbənddə Rusiyanın əli ilə yaradılmış Sadval təşkilatının əsas məqsədi Rusiyanın cənub və Azərbaycanın şimal bölgələrinin hesabına Ləzgistan adlı dövlət yaratmaq idi. Ermənistan dövləti tərəfindən ələ alınan Sadval təşkilatı üzvünün 1994-cü ildə Bakı metrosunda partlayış törətməsi nəticəsində 27 nəfər həlak olmuşdur” [10]. 1993-cü ilin iyununda ölkənin cənubundakı beş rayonun ərazisində qondarma Talış-Muğan Muxtar Respublikası yaradıldı. Faktiki olaraq, 1993-cü ilin avqustunda süqut etdi [11].

15 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı yeni bir dövrün, inkişaf və tərəqqinin əsasını qoydu. Bütün sahələrdə islahatlar apararaq dövlətçilik ənənələri yenidən bərpa olunmağa başladı. XX əsrin sonlarında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin: “Yüksək tolerantlıq ilk növbədə yüksək mədəniyyətin təzahürüdür” [3] fikri qısa bir zamanda dövlətçilik ideologiyasına çevrildi. Bu Azərbaycanın unikal cəmiyyət modelinin formalaşmasında həlledici oldu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin “Hər bir xalqın milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm və yenə də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam” ifadəsi, tolerantlığın və mədəni müxtəlifliyin əhəmiyyətini dərin bir şəkildə açıqlayır. Bu sözlər yalnız azərbaycanlıların deyil, Azərbaycanda yaşayan bütün etnik və dini qrupların milli kimliyinə, dəyərlərinə və fərqliliklərinə verilən dəyərin simvoludur. Bu yanaşma cəmiyyətdə milli birlik və qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılmasına xidmət edir. Heydər Əliyevin bu fikirləri müasir Azərbaycan cəmiyyətinin dəyərlərinin təməlini təşkil edir. Bu, dövlətin milli azlıqlara göstərdiyi diqqət və dəstəyin, eləcə də onların mədəniyyətlərini qorumaq üçün yaratdığı şəraitin əhəmiyyətini ortaya qoyur.

Prezident İlham Əliyevin 2003-cü il oktyabrın 31-də andiçmə mərasimində dediyi “Mən hər bir azərbaycanlının Prezidenti olacağam” ifadəsi, ölkədəki bütün vətəndaşlara, müstəqil siyasi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, eyni dərəcədə xidmət etməyə yönəlmiş bir yanaşmanın ifadəsidir. Bu, cəmiyyətin müxtəlif qatlarını, o cümlədən müxtəlif etnik və dini qrupları bir araya gətirən tolerantlıq mühitinin yaradılmasına xidmət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 48-ci maddəsinin birinci bəndinə görə: “Hər kəsin vicdan azadlığı vardır” və ya: “Hər kəsin dini münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək, hər hansı dinə təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə etiqad etmək, yaxud heç bir dinə etiqad etməmək, dinə münasibəti ilə bağlı əqidəsini ifadə etmək və yaymaq hüququ vardır” [15]. Konstitusiyanın 48-ci maddəsi, vicdan azadlığını və dini etiqadın sərbəst ifadəsini təmin edir. Hər bir insanın

öz dini inancını seçmək, onu ifadə etmək və dini mərasimlərdə iştirak etmək hüququnu qoruyur. Bu maddə Azərbaycanın multikultural və tolerant bir cəmiyyət olmasının əsasını təşkil edir.

Respublikamızda multikulturalizm və tolerantlığın inkişafını təmin etmək və beynəlxalq səviyyədə dəstəklənməsi üçün zaman-zaman müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, 20 avqust 1992-ci ildə “Dini etiqad azadlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi, 9 dekabr 1998-ci il tarixində “Qafqazda İslam Sivilizasiyası” beynəlxalq simpoziumu keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin 3-4 aprel 2007-ci ildə “Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq konfrans keçirdi. 6 noyabr 2009-cu ildə “Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktik konfrans baş tutdu. 26-27 aprel 2010-cu ildə dini liderlərin ümumdünya “Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər” mövzusunda Bakı sammiti keçirildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 may 2014-cü il, 167 №-li Sərəncamı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi yaradıldı, 11 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı ilə isə 2016-cı il Azərbaycan Respublikasında “Multikulturalizm ili” elan edildi.

BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumuna Bakının ev sahibliyi etməsi təsadüfi deyildi. Çünki tolerantlığın məkanı, multikultural dəyərlərə sadıq olan müstəqil Azərbaycan mədəniyyətlərin dialoqunun inkişafına, mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanmasına və sivilizasiyalar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsinə yönələn mühüm layihələrin reallaşdırılması, mötəbər forumların keçirilməsi sahəsində zəngin təcrübəyə malik idi. 26 aprel 2016-cı ildə Bakıda BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumu keçirildi. Qlobal forumda dünyanın 140 ölkəsindən nümayəndə iştirak etdi. Prezident İlham Əliyev BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının VII Qlobal Forumunun rəsmi açılışında çıxış edib: “Tarixi İpək Yolu üzərində yerləşən Azərbaycan müxtəlif sivilizasiyaların qovuşduğu məkan olaraq əsrlər boyu milli-mədəni rəngarənglik mühitinin formalaşdığı, ayrı-ayrı millətlərin və konfessiyaların nümayəndələrinin sülh, əmin-amanlıq, qarşılıqlı anlaşma və dialoq şəraitində yaşadıkları diyar kimi tanınıb. Ölkəmizdə multikulturalizm artıq alternativli olmayan həyat tərzinə çevrilib. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması isə müasir dövrdə ölkəmizdə gerçəkləşdirilən siyasətin tolerantlıq prinsiplərinə bu gün də sadıq qalmasının bariz nümunəsidir.” [18]

2009-cu ildə Bakının, 2018-ci ildə isə Naxçıvanın İslam mədəniyyətinin paytaxtı seçilməsi, Azərbaycanın tolerantlıq və multikulturalizm prinsiplərinə sadıqlığını bir daha təsdiqləyir və Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlərin mərkəzi olduğunu nümayiş etdirir, fərqli xalqların dəyərlərinə hörmətin əhəmiyyətini vurğulayır.

“Hesablamalara görə, Azərbaycan əhalisinin təxminən 96 faizini müsəlmanlar, 4 faizini xristianlar, yəhudilər, bəhailər, krişnalər və digər dinlərin mənsubları təşkil edirlər. Ölkə müsəlmanlarının təxminən 60-65 %-i şiə, 35-40 %-i sünni məzhəb müsəlmanlardan ibarətdir” [17]. “Hazırda Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində 941 dini icma dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Onlardan 906-sı İslam, 24-ü xristian, 8-i yəhudi, 2-si bəhai və 1-i krişna şüuru dini icmasıdır (2020)” [12].

Multikulturalizm dövlət siyasəti olmaqla yanaşı, müasir Azərbaycan cəmiyyətində üstün həyat tərzini kimi təzahür edir, həmçinin ali təhsil müəssisələrinin tələbələrini tolerant cəmiyyətə hazırlanması ilə bağlı sistemli olaraq işlər davam edir: “Hazırda dünyanın 13, Azərbaycanın 28 nüfuzlu ali təhsil ocağında Azərbaycan multikulturalizmi tədris edilir” [16].

Tolerantlıq ənənəsi əsrlər boyu xalqımızın həyat tərzinin ayrılmaz bir hissəsi olmuşdur və qloballaşma dövründə daha da inkişaf edir. Azərbaycan Respublikasının apardığı multikulturalizm və tolerantlıq siyasəti, xüsusilə ali təhsil müəssisələrində özünü daha açıq şəkildə göstərir. Burada müəllim və tələbələr arasında yaranan multikultural mədəniyyət, insan hüquqları və demokratiya prinsiplərinin, həqiqi tolerantlığın yüksək nümunəsidir. Maraqlı haldır ki, ali təhsil müəssisələrində milli mənsubiyyət və dini etiqad səbəbindən heç bir ayrışdırıcılıq faktı qeydə alınmamışdır. Lənkəran Dövlət Universiteti də belə ali təhsil müəssisələrindən biridir.

Cənub bölgəsində yerləşən Lənkəran şəhəri milli tərkibə görə zəngin olması ilə seçilir. 2023-cü ilin 1 yanvar tarixindəki məlumata görə, Lənkəran əhalisi 226,6 min nəfərdir [13]. Bu rayonda yaşayan müxtəlif millətlər-azərbaycanlılar, talışlar, ləzgilər, avarlar, saxurlar, tatarlar, gürcülər, ruslar, ukraynalılar və digər etnik qrupların varlığı universitet həyatına və təlim-tərbiyə prosesinə müsbət təsir göstərir. Mədəni kütləvi tədbirlərin təşkilində və təlim-tərbiyə prosesində multikultural və tolerant dəyərlərin əhəmiyyəti göz önündədir. Vətəndən, torpaqdan və dövlətdən söhbət düşdükdə, universitet tələbələri istər birinci Qarabağ müharibəsində, istərsə də 44 gün sürən Vətən Müharibəsində öz sözlərini Azərbaycan xalqı ilə birlikdə şəhidləri və qaziləri ilə demişlər. Bu, həm də tolerantlıq və birlik ruhunun gücünü nümayiş etdirir.

Araşdırmalarımıza görə, qloballaşma şəraitində ölkəmizdə həyata keçirilən multikulturalizm modelinə uyğun olaraq, universitet tələbələri arasında tolerant mədəniyyətin sosial-pedaqoji dizaynını aşağıdakı aspektlərdə cəmləşdirmək olar:

- Təhsilin keyfiyyətinin artırılması üçün təlim prosesində tələbələrin aktiv iştirakını, onların motivasiyasını artıran, öyrənmə prosesini daha maraqlı edən interaktiv təlim metodlarının seçilməsi və onların tətbiqinin təmin edilməsi;
- Tələbələrin fərdi ehtiyaclarını, maraqlarını və bacarıqlarını nəzərə alaraq, hər birinə uyğun fərdi yanaşma proqramlarının hazırlanması;
- Tələbələr arasında sosial əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədilə fərqli mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlayışı artırmaq, tolerant və empatiya hisslərinin gücləndirilməsi;
- Tələbələrin və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bir araya gəlməsi üçün qarşılıqlı anlayışın təşviqi platformalarının yaradılması;
- Empatiya və sosial məsuliyyətin inkişafı üçün tələbələrə başqalarını anlamaq və onların perspektivlərini qəbul etməyi öyrətməklə yanaşı, daha müsbət sosial münasibətlərin formalaşdırılması;
- Sosial məsuliyyətin təşviqi üçün tələbələri cəmiyyətin problemlərinə həssas yanaşmağa və aktiv iştirak etməyə təşviq edən layihələrin təşkili;
- Tələbələrin üzləşdiyi çətinliklərin, məsələn, ədalətsizlik və digər sosial problemlərin araşdırılması;

- Sosial problemləri həll etmək üçün yeni innovativ yanaşmaların tətbiqi və təcrübənin paylaşılması;
- Səmərəli nəticələrin əldə olunmasını təmin edən təhsil və sosial layihələr üçün resursların tətbiqi;
- Müxtəlif təşkilatlarla, cəmiyyətlə və akademik mühitlə əməkdaşlıq təmin edən işbirliyi və şəbəkələşmə resurslarının paylaşılması;
- Proseslərin və nəticələrin mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi, nailiyyətlərin izlənməsi və təkmilləşdirilməsi;
- İştirakçılardan alınan sorğular əsasında sosial-pedaqoji yanaşmaları dizayn etmək.

Sosial-pedaqoji dizayn, təhsil sistemləri və sosial proqramların daha inklüzivliyini, effektivliyini təmin etməklə onların insanların ehtiyaclarına uyğun olmasını təmin edir. Sosial-pedaqoji dizayn yalnız təhsil deyil, eyni zamanda bütöv cəmiyyətin inkişafına yönəlmiş bir strategiyadır. "Gələcəyin toplumu, təhsil sistemlərinin yetişdirdiyi insan tipinə görə şəkil alacaqlar" [6]. Belə sosial-pedaqoji yanaşma zamanı tələbələrin, müəllimlərin və cəmiyyətin bütün təbəqələrinin bir araya gəlməsi üçün daha harmonik, ədalətli və inklüziv bir mühit formalaşmasına geniş imkanlar yaranır. Sosial-pedaqoji dizayn gənclərin daha uğurlu bir gələcək üçün hazırlığı prosesini istiqamətləndirməklə yanaşı özünə inamı da gücləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Xalq qəzeti, № 231 (30635) 20 oktyabr 2024-cü il
2. Roger Garaudy, Mədəniyyətler Diyalogu, (çeviren Cemal Aydın), Topkapı-İstanbul, 2012, 254 s.s.9., 6, s. 313
3. Tolerantlıq. Respublika Uşaq Kitabxanaları üçün tövsiyə biblioqrafiyası. Bakı, 2015, 32 s.
4. Zahid Qaralov, "İdeologiya və mədəniyyət", Bakı, 2013, səh 484, s.442
5. Ричард Болдуин."Великая конвергенция. Информационные технологии и новая глобализация" Москва, 2018, с.414. с.379
6. Egetim bilimine giriş, Pegem Akademi, 2012, səh349. s.239
7. <https://adu.edu.az/az/xeberler/xeberler/>
8. <https://quran.az/2/256?t=4>
9. https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Xalq_Cümhuriyyəti_Parlamentinin_Mill_i_azlıqlar_fraksiyası
10. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sadval>
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Talış-Muğan_Muxtar_Respublikası
12. <https://azerbaijan.az/related-information/87>
13. <https://cebheinfo.az/sosial/lenkeran-ehalisinin-milli-terkibi--azerbaycanli-talis-rus-turk-ermeni--siyahi>
14. <https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://clb.az/arxiv2021/dosyalar/3015.pdf>
15. <https://e-qanun.az/framework/897>
16. https://multiculturalism.preslib.az/az_a1.html
17. https://multiculturalism.preslib.az/az_a4.html
18. <https://president.az/az/articles/view/19563>

Vidadi Orujov, Nazrin Miriyeva

Summary

**SOCIO-PEDAGOGICAL DESIGN OF TOLERANT CULTURE AMONG
UNIVERSITY STUDENTS IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION**

The article examines the possibilities of social and pedagogical design of tolerant culture of student youth in the context of globalization. The process of globalization once again demonstrates the importance of tolerance and tolerance education in solving the problems faced by countries around the world. The achievements of the Republic of Azerbaijan, where tolerance has become a real and highest way of life, and the care it shows for the development of the state, are considered an example for the whole world. A systematic study of the problems of social and pedagogical design of tolerant culture among university students requires the identification of strategic approaches to overcoming these problems. The article summarizes and deepens the proposals aimed at the formation of tolerance, social relations, unification of people and the creation of positive social dynamics.

Видади Оруджов, Назрин Мириева

Резюме

**СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРОЕКТИРОВАНИЕ ТОЛЕРАНТНОЙ
КУЛЬТУРЫ СРЕДИ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

В статье рассматриваются возможности социального и педагогического проектирования толерантной культуры студенческой молодежи в условиях глобализации. Процесс глобализации в очередной раз демонстрирует важность толерантности и воспитания толерантности в решении проблем, с которыми сталкиваются страны по всему миру. Достижения Азербайджанской Республики, где толерантность стала реальным и высшим образом жизни, и забота, которую она проявляет о развитии государства, считаются примером для всего мира. Системное изучение проблем социально-педагогического проектирования толерантной культуры у студентов вузов требует выявления стратегических подходов к преодолению этих проблем. В статье обобщены и углублены предложения, направленные на формирование толерантности, социальных отношений, объединение людей и создание позитивной социальной динамики.

PSIXOLOGİYA

Mətanət Həsənova

<https://orcid.org/0000-0003-4998-6895>

Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.051

İLKİN PSIXOLOJİ YARDIMIN MAHİYYƏTİ VƏ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *ilkin psixoloji yardım, ekstremal situasiya, zərərçəkən, stress*

Key words: *primary psychological care, extreme situation, victim, stress*

Ключевые слова: *первичная психологическая помощь, экстремальная ситуация, жертва, стресс*

Giriş. İlkən psixoloji yardım termini ilk dəfə 1954-cü ildə Amerika Psixiatriya Assosiasiyasını təmsil edən Drayer və başqaları tərəfindən hazırlanmış təlimata daxil edilmişdir (Drayer 1954). Sosial böhranların və fəlakətlərin idarə edilməsi üçün əsas müdaxilələr yer almış təlimat sonrakı illərdə müxtəlif sosial hadisələrdən sonra həm uşaqlara, həm də böyüklərə tətbiq olunmağa başlamış və ilkən psixoloji yardım adı altında yeni anlayışa çevrilmişdir. [1, s. 20]

İlkən psixoloji yardım – fəvqəladə hadisələr zamanı zərərçəkmiş şəxslərdə kəskin stress əlamətlərinin azaldılması və əsas insani tələbatların ödənilməsinə yönəlmiş qeyri-ixtisaslaşdırılmış tədbirlərdir [3].

Psixoloji ilk yardım diaqnoz və ya müalicə üsulu deyil, psixoloji böhran zamanı müdaxilə üsullarından biridir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Təlimatı ilkən psixoloji yardımını “ciddi böhran hadisələrindən sonra zərərə məruz qalmış insanlara dəstək olmaq üçün humanist, dəstəkləyici, əməli yardım” kimi müəyyən edir. Daha sadə dildə desək ilkən psixoloji yardım dəstəyə və yardıma ehtiyacı olan, situasiyanın mənfi təsirindən əziyyət çəkən şəxsə göstərilən humanist və dəstəkləyici reaksiyadır. İnsanları gələcəkdə də davam edə biləcək mümkün zərərlərdən qorumaq üçün göstərilən psixoloji məsləhətdir. Düzgün təşkil olunmuş ilkən psixoloji yardım problemlərin kəskinləşməsinin və xroniki mərhələyə keçməsinin qarşısını ala bilər.

İlkən psixoloji yardımını kim göstərir? Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, ilkən psixoloji yardım göstərmək üçün psixoloq və ya sosial işçi kimi peşəkar ixtisaslı mütəxəssis olmaq tələb olunmur. Ekstremal və stressli situasiyalarda zərərçəkən şəxslərə kömək etmək üçün hadisə yerinə gələn təlim keçmiş psixososial işçi qrupu, dəstək qüvvələri, “Qırmızı Aypara Cəmiyyəti”nin işçiləri, könüllülər, zərər

çəkmiş bölgədə yaşayan və işə dəstək verməyə hazır olan tibb bacısı və ya müəlim də daxil olmaqla hadisənin olduğu ərazidəki insanların hər biri ilkin psixoloji yardım göstərən şəxs ola bilər.

İşin yeniliyi: Məqalədə ekstremal situasiyalardan sonra göstərilməli olan ilkin psixoloji yardımın qaydaları və prinsipləri, ilkin psixoloji yardımın kimə, nə zaman və necə edilməsi məqalədə öz əksini tapmışdır. Düzgün təşkil olunmuş ilkin psixoloji yardım problemlərin kəskinləşməsinin və xroniki mərhələyə keçməsinin qarşısını ala bilər.

Məqsəd: İlk psixoloji yardım bir çox digər yardım növlərinin başlanğıcı hesab oluna bilər. Ekstremal situasiyalarda fiziki zədə almış şəxslərə ilkin tibbi və psixoloji yardım zamanında tətbiq etməklə fizioloji və psixoloji travmanın ağır nəticələrinin qarşısını almaq olar. Bu travmaları meydana çıxdıqdan dərhal sonra müalicə etmək nəinki sağlamanı sürətləndirir, həm də ağırlaşmaların qarşısını almağa və stressin şiddətini azaltmağa, ən az zərərlə problemdən xilas olmağa kömək edir.

Nəticə: Ekstremal situasiyada olan hər bir şəxs zərərçəkən insanlarla empatiya qurmaqla onlara qayğı göstərmək, elementar məsələlərdə dəstək olmaq, müəyyən informasiyalar verməklə də ilkin psixoloji yardım göstərə bilər. Ekstremal situasiyadan qaçmaq mümkün deyil, lakin ekstremal situasiya ilə mübarizə apararaq onun nəticələrindən tez bir zamanda, az zərərlə xilas olmaq mümkündür.

Psixoloji ilk yardım kimlərə göstərilir? İlk psixoloji yardım ekstremal situasiya nəticəsində zərər çəkən, stress keçirən hər kəs (uşaqlar, böyüklər, həssas təbəqə insanları) üçündür. İlk psixoloji yardım göstərən şəxs bilməlidir ki, ekstremal situasiyadan sağ çıxan hər kəs ilkin psixoloji yardıma ehtiyac duymur və ya dəstək axtarmır. Bu situasiyalarda həmin insanlar yardım qəbul etməyə məcbur edilməməlidir. Yalnız diqqətə ehtiyacı olan şəxslərə yardım edilməlidir.

İlk psixoloji yardım nə vaxt göstərilməlidir? İlk psixoloji yardım şəxsə travmatik bir hadisə yaşadıqda və stressli vəziyyətdə olduqda lazımdır. Stress vəziyyətində olan insanlarla hadisə zamanı və ya hadisədən dərhal sonra ilk təmasda olduğunuz an onlara ilkin psixoloji yardım göstərə bilərsiniz. Lakin bilmək lazımdır ki, hadisənin nə qədər davam etməsi və zərərçəkənin travmatik hadisədən nə qədər təsirlənməsindən asılı olaraq psixoloji sarsıntılar bəzən günlər və ya həftələrlə davam edə bilər.

Psixoloji ilk yardım harada göstərilir? İlk psixoloji yardım kifayət qədər təhlükəsiz olan istənilən məkanda təmin edilə bilər:

- ✓ Təhlükəsizliklə təmin olunmuş hadisə, situasiya baş verən yerdə;
- ✓ Zərərçəkənlərə yardım edilən yerlərdə, tibb müəssisələrində, sığınacaqlarda, qaçqın düşərgələrində və digər yerlərdə;
- ✓ Qida və ya digər yardım növləri üçün paylama məntəqələrində;
- ✓ İnsanların kütləvi sıxlığı olan yerlərdə, məktəb, xəstəxana, iş yeri, hava limanı və s. müxtəlif yerlərdə ilkin psixoloji yardım tətbiq oluna bilər [2].

İlkin psixoloji yardımını başqalarının müdaxiləsi olmadan, lazım gələrsə, şəxsə təkbətək söhbət zamanı, məxfiliyin və təhlükəsizliyin təmin oluna biləcəyi, insanın özünü rahat hiss etdiyi bir yerdə aparılır. Bəzi situasiyalarda (məs:cinsi zorakılığa məruz qalanlarla) insanlar üçün təkbətək ünsiyyət imkanı konfidensiallıq və insan ləyaqətinə hörmət edilməsi baxımından çox vacibdir. Eyni zamanda

qeyd etmək lazımdır ki, böhran vəziyyətində insanların ilkin psixoloji yardımdan daha ciddi köməyə ehtiyacı olduğu vəziyyətlər olur:

- Təcili tibbi yardım tələb edən ağır, həyatı təhlükəsi, xəsarətləri olan insanlar;
- Psixoloji çəşqınlıq içində olan insanlar özlərinə qayğı göstərməyə şərait yaratmadan. Özlərinə və başqalarına zərər verə bilərlər;
- Psixi sağlamlıq problemi olan insanların, əlillərin təhlükəsiz yerə çatırılmasına və tibbi yardım almasına ehtiyacı ola bilər;
- Uşaqların, xüsusən də valideynlərindən və ya onlara himayə göstərən şəxslərdən ayrı düşmüş uşaqların müdafiəyə ehtiyacı vardır. Onlar ekstremal situasiyalarda başqalarının qayğısına və dəstəyinə daha çox ehtiyac duyurlar;
- Ekstremal situasiya zamanı həyatı təhdid altında olan, ayrı-seçkilik və zorakılığa məruz qala bilən insanlara köməyin göstərilməsi;

İlkin psixoloji yardıma başlamazdan öncə müvafiq tədbirləri görülməlidir:

- ✓ Öncə nə baş verdiyini öyrənin;
- ✓ Hansı yardım və dəstəyin mövcud olduğunu müəyyənləşdirin;
- ✓ Mövcud təhlükəsizlik tədbirləri haqqında məlumat əldə edin;

İlkin psixoloji yardımın təşkilinin qısa sxemi aşağıdakı şəkildə təşkil edilə bilər.

1. Zərərçəkəni daha təhlükəsiz yerə aparın və onu narahat edən mənzərələrdən, səslərdən və ya qoxulardan uzaq tutun.

2. Zərərçəkənə soyuq olmamasına əmin olun. Lazım gələrsə, onu yemək, su, ədyal və qalacaq yerlə təmin edin.

3. Əgər başqa birinə dəstək üçün getməlisinizsə mütləq zərərçəkənin yanında bir nəfər dəstəkçi şəxsin qalmasını xahiş edin

4. Zərərçəkəndən nə baş verdiyini soruşun. Onun danışdıqlarına qulaq asın, emosiya və hisslərinə, davranışına diqqət yetirin. Danışmaq istəmərsə, sadəcə yaxınında olun.

5. Zərərçəkənin yaşadığı emosional reaksiyaların normal olduğunu söyləyərək onu motivasiya edin.

6. Evində ona baxa biləcək və ya onunla danışa biləcək birinin olub-olmadığını öyrənin. Ona yaxınları ilə əlaqə saxlamağa kömək edin.

7. Ona müəyyən xidmətləri, müvafiq resursları haradan və necə əldə edə biləcəyi barədə konkret məlumat verin. Onların dincəlməsinə və sakitləşməsinə kömək edin [1].

İlkin psixoloji yardım fəaliyyətinin əsas prinsiplərini 3 qrupda birləşdirmək olar:

1. Müşahidə etmək:

- ✓ Təhlükəsizlik qaydalarını yoxlayın;
- ✓ Xüsusi qayğıya və müdafiəyə, təcili tibbi yardıma ehtiyacı olan insanların olub olmadığını müəyyən edin;
- ✓ Stressli, şok vəziyyətində olan insanların olub olmadığını yoxlayın

2. Dinləmək və onun yanında olmaq:

- ✓ İnsanlarla kontakt qurmağa çalışın;
- ✓ İnsanlardan onlara necə kömək edə biləcəyinizi soruşun;
- ✓ Diqqətlə dinləməyə çalışın və köməyə ehtiyacı olan şəxsə verbal və qeyri-verbal üsullarla reaksiya verin;

✓ Yardıma ehtiyacı olan insanların yaxınlığında olun, mütəmadi vəziyyətlə bağlı izahlar verin. Üz ifadələrini və bədən hərəkətini müşahidə edin, lakin bunu şəxsə narahatlıq yaşatmayacaq şəkildə edin.

✓ Zərərçəkənin ətraf mühitlə əlaqəsini bərpa etməsi və özünü idarə etməsi üçün kömək edin;

✓ Ayaqlarını yerə qoymasını, barmaqlarını və ya əllərini dizlərinə vurmasını xahiş edin;

✓ Diqqətini ətraf mühitin neytral obyektlərinə yönəltməyi, gördüyü, eşitdiyi və ya toxuna biləcəyi əşyaları sadalamasını xahiş edin;

✓ Düzgün nəfəs alması üçün yardım edin- yavaş-yavaş nəfəs almasını xahiş edin.

3. Bələdçilik etmək;

✓ Əsas ehtiyaclarını öyrənin: sığınacaq, yemək, su və s. ehtiyacları barədə aydın və ətraflı məlumat əldə edin;

✓ Yaxın qohumlarını tapmaq və ya sosial xidmət müəssisələri ilə əlaqə saxlamaq imkanlarını təmin edin.

✓ Əlaqə məlumatlarını əldə edin. Necə əlaqə saxlayacağınıza qərar verin.

✓ Zərərçəkən şəxslərə məlumat verərkən:

- Yalnız doğru bildiyinizi danışın və yalan sözlər vəd etməyin;

- Sadə, anlaşıqlı və dəqiq ifadələrdən istifadə edin;

✓ İnsanların sizi eşitdiyinə və başa düşdüyünə əmin olanadək verdiyiniz məlumatları təkrarlayın.

İlkin psixoloji yardım necə göstərilir?

1. Yanında durmaq. Ekstremal situasiyadan sonra insanlar təhlükəsizlik və inam hissini müvəqqəti olaraq itirir. Onlar üçün dünya birdən-birə təhlükəli, xaosla dolu və ümumiyyətlə təhlükəsiz olmayan bir yerə çevrilir. Bu zaman yardım edən şəxs zərərçəkənin narahatlığı və yüksək emosional reaksiyalarından çəkinməməli, onun yaxınlığında qalmaqla özünə inam və təhlükəsizlik hissini bərpa etməyə kömək etməlidir.

2. Aktiv dinləyici olun. Təsirə məruz qalan insanlara çətin bir zamanda kömək etmək üçün onları diqqətlə dinləmək vacibdir. Baş verən situasiyanın gedişi barədə danışmaq insanlara hadisəni başa düşməyə və qəbul etməyə kömək edir. Ekstremal situasiya baş verdiyi yerdə zərərçəkəni dinləmək çox vaxt mümkün olmaya bilər, amma yenə də digər dəstək qrupları, müvafiq mütəxəssislər (tibb işçiləri, xilas etmə dəstələri) gələndə zərərçəkəni dinləmək və yanında olmaq vacibdir.

3. Zərərçəkənin hisslərinə hörmət edin. Zərərçəkənin ifadələrinə qarşı açıq fikirli olun və hadisələri şərh etdiyi formada qəbul edin. Onların yaşadığı hisslərə hörmət edin. Danışdığı məlumatı və ya hadisə haqqında təsəvvürlərini düzəltməyə çalışmayın. Qısa olmaq şərti ilə psixoloji şərh üçün müvafiq suallar verə bilərsiniz. Psixoloji şərh, insana stresli hadisə ilə bağlı qısa, lakin sistemli suallar vermək və bu hadisə zamanı öz qavrayışlarını, düşüncələrini və emosional reaksiyalarını ortaya qoymağa təşviq etməkdir. Ünsiyyət zamanı zərərçəkənin şiddətli emosiya partlayışlarına, ani reaksiyalarına hazır olun. Yardım etdiyiniz şəxs situasiyanın təsiri altında qışqıra, isterika keçirə və ya etdiyiniz dəstəkdən imtina edə bilər.

4. Həssaslıqla yanaşın və lazımı yardım göstərin. Kimsə böhran vəziyyətinə düşərsə, lazımı kömək çox faydalıdır: zərərçəkənin yaxınları ilə, yanında ola biləcək biri ilə əlaqə saxlayın, evinə və ya təcili yardıma aparın. Belə ilkin psixoloji yardım qayğı və şəfqət ifadə etmək vasitəsidir. Zərərçəkənin istəklərini yerinə yetirin, lakin onların vəziyyətinə zərər gətirəcək hərəkətlərdən yayın, daha artıq problemlər yaranmaması üçün vəziyyətə həssaslıqla yanaşın. [1].

Ektremal situasiyadan qaçmaq mümkün deyil, lakin ekstremal situasiya ilə mübarizə apararaq onun nəticələrindən tez bir zamanda, az zərərlə xilas olmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Ayşe Nuray, Yeşim Ünal. Afetlerde Psikososyal Destek Rehberi. İstanbul. 2023.
2. Psikolojik İlk Yardım: Amaçları, Uygulanışı, Hassas Gruplar ve Uyulması Gereken Etik Kurallar. Ankara. 2019.
3. Psixoloji yardım haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı 2018.
4. R.Ə.Cavadov, G.B.Tağıyeva. Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006.

Matanat Hasanova

Summary

ESSENCE AND PRINCIPLES OF PRIMARY PSYCHOLOGICAL CARE

Effective crisis intervention is essential to protecting people's physical and mental health. Because a person who can come out of a crisis healthy is at risk of developing serious mental problems after the crisis. To do this, social workers and psychologists must have the necessary knowledge and skills in crisis intervention. This professionalism makes them prepared and strong in the face of crisis situations. The article talks about the rules and principles of primary psychological assistance that should be provided after extreme situations. To whom, when and how to provide primary psychological assistance is also reflected in the article. Properly organized primary psychological care can prevent the problem from becoming acute and chronic.

Матанат Гасанова

Резюме

СУЩНОСТЬ И ПРИНЦИПЫ ПЕРВИЧНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ

Эффективность кризисного вмешательства очень важна для защиты физического и психического здоровья людей. Потому что человек, который может выйти из кризиса здоровым, рискует получить серьезные психические проблемы после кризиса. Для этого социальные работники и психологи должны обладать необходимыми знаниями и навыками кризисного вмешательства. Этот профессионализм делает их подготовленными и сильными перед лицом кризисных ситуаций. В статье говорится о правилах и принципах первичной психологической помощи, которую следует оказать после экстремальных ситуаций. Кому, когда и как оказывать первичную психологическую помощь, также отражено в статье. Правильно организованная первичная психологическая помощь может предотвратить переход проблемы в острую и хроническую форму.

Rəyçi: psixol. f.d., dos. Ş.R.Babayeva

İCTİMAİ ELMLƏR

Qətibə Rüstəmovə

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

ABŞ-ın YUMŞAQ GÜCÜ: BEYNƏLXALQ SİYASƏTDƏ TƏSİR VƏ STRATEJİ İSTİFADƏ

Açar sözlər: yumşaq güc, ABŞ-ın xarici siyasəti, mədəni diplomatiya, təhsil mübadiləsi, beynəlxalq münasibətlər

Keywords: soft power, U.S. foreign policy, cultural diplomacy, educational exchange, international relations

Ключевые слова: мягкая сила, внешняя политика США, культурная дипломатия, образовательный обмен, международные отношения

Giriş. Dövrümüzün aktual xarici siyasət konsepsiyalarından biri olan “Yumşaq güc” ilk olaraq 1990-cı ildə ABŞ-ın Harvard Universitetinin professoru Cozef Nay tərəfindən irəli sürülüb. O qeyd edir ki: “Dövlətlər dünya siyasətində öz məqsədlərinə o zaman çata bilirlər ki, digər ölkələr də onların nail olduğu eyni şeyi istəsin və ya arzuolunan nəticəyə gətirib çıxaran vəziyyətlə razılaşsın”. O, hakimiyyəti istənilən nəticəyə üç yolla – məcburiyyət, satınalma, cəzəbetmə ilə nail olmaq bacarığı kimi başa düşürdü. Onlardan ikisi sərt güc anlayışına ekvivalentdir, cəzəbetmə isə yumşaq gücün əlamətidir. Nye yumşaq gücü “məcbur etməklə deyil, cazibə yolu ilə istədiyinizi əldə etmək bacarığı” kimi təsvir edir. O, müttəfiqlərlə güclü əlaqələri, iqtisadi yardım proqramlarını və mühüm mədəni mübadilələri yumşaq güc nümunələri kimi görür. [6] Beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və praktikasında “güc” hər zaman vacib kateqoriyalardan biri olub. Bunun əsas səbəbi gücün beynəlxalq aktorların təsir mexanizmləri arasında ən geniş və həlləedici vasitə olmasıdır. Dövlətin mövcudluğu, milli maraqlarının qorunması, əhəlinin təhlükəsizliyi, yalnız güc vasitəsilə təmin edilib. Uzun müddət güc kateqoriyası dövlətin hərbi resursları ilə assosiasiya edilirdi. Lakin soyuq müharibənin iflası, informasiya texnologiyalarının inkişafı dövlətin arsenalında qeyri-güc amillərinin rolunu artırdı. Müasir dünya siyasətinin humanistləşməsi fonunda “yumşaq güc”ün tətbiq imkanları xeyli artıb. Məhz bunun nəticəsidir ki, “yumşaq güc” artıq əksər dövlətlərin konseptual sənədlərində öz normativ – hüquqi təsbitini tapıb. Bu, ona dəlalət edir ki, “sərt güc” xarici siyasət məqsədlərini yalnız ekstremal və digər (qeyri-hərbi) vasitələrin təsir gücünün tükəndiyi hallarda təmin etmək iqtidarındadır. Bundan əlavə, hərbi gücün tətbiqi və ya istifadəsi təhlükəsi kimi xarakterizə edilən “sərt güc” yalnız qısa müddətdə tətbiq olunur ki, bu da XXI əsrdə artıq

dövlətlərarası əlaqə norması kimi qəbul edilmir. Uzunmüddətli qarşılıqlı faydalı beynəlxalq tərəfdaşlıq üçün digər mexanizmlərə, o cümlədən ciddi nəticələr doğurmağa qadir xarici təsir resurslarını aktivləşdirməyə imkan verən “yumşaq güc” siyasətinə ehtiyac duyulur.

ABŞ siyasətində yumşaq güc 29 fevral 2024-cü il, Dünyanın aparıcı brend qiymətləndirmə məsləhət şirkəti olan Brand Finance tərəfindən aparılan araşdırmaya görə, ABŞ ardıcıl 3-cü ildir ki, ən son Qlobal Yumşaq Güc İndeksində başçılıq edir. Birləşmiş Ştatlar bütün zamanların ən yüksək Qlobal Yumşaq Güc İndeksi 2023-cü ildəki 74,8-dən artaraq 78,8 bala yüksəlmişdir. [1] Aparılan araşdırmalar ABŞ-ın yumşaq gücün bir sıra sahələrində lider mövqə tutduğunu sübut edir. İndi isə hər biri sahəni ayrıca təhlil edək.

Mədəni sahədə Amerika filmləri, musiqiləri və televiziya yumşaq güc kimi ölkə siyasətində mühüm rol oynayır. Musiqi mədəni diplomatiyanın mühüm hissəsi hesab olunur. Amerikalı musiqiçilərinin bütün dünyada böyük dinləyici kütləsinə malik olmaları və musiqi festivallarında iştirak etmələri Amerikanın mədəni təsirini və cazibəsini artırır. Nümunə olaraq Britney Spears, Michael Jackson, Rihanna, Katy Perry kimi sənətkarları göstərə bilərik. Eyni zamanda Amerika filmlərinin və televiziya proqramlarının da xaricdə daha çox yayılması əcnəbilərə Amerika həyatı haqqında əvvəlkindən daha dolğun təsəvvür yaradır. Onlar qavrayışların formalaşdırılmasında, münasibətlərə təsir etməkdə və Amerika mədəniyyətinin və dəyərlərinin bütün dünyada yayılmasında mühüm rol oynayırlar. Hollivud, Netflix dünyanın aparıcı kino sənayesidir və Amerika filmləri geniş beynəlxalq əhatəyə malikdir. Onlar bütün dünyada yayılır və bir çox ölkədə ən çox baxılan filmlər sırasındadır. Bu geniş yayılma onların təsirini artırır və Amerika həyat tərzini bir növ qlobal mədəniyyət kimi təsvir edir. Star Wars, Titanic, Stranger Things, The Godfather, eləcə də adi bir ailənin gündəlik həyatını əks etdirən “The Simpsons”-u nümunə gətirə bilərik.

Media sahəsində (Kütləvi İnformasiya Vasitələri). ABŞ kütləvi informasiya (KİV) vasitəsilə “amerikanlaşdırmaq”, qlobal sahədə qlobal lider kimi görünmək və bütün dünyada təsirini genişləndirmək kimi imkanlar əldə edib. Düşünürəm ki, bu gün hamımızın beynində fərqi belə varmadan bu Amerika ideologiyaları yerləşib. Əslində ABŞ-ın KİV-dən yumşaq güc vasitəsi kimi istifadə etməsi təsadüfi deyil. Müasir texnologiyaların böyük insan kütlələrinin şüurunu manipulyasiya etmək bacarığı hər birimizə məlumdur. Dövrümüzdə yeni texnologiyalar və kommunikasiya vasitələri şüura o qədər güclü təsir göstərir ki, real hərəkətlər və hadisələr yalnız mediada təqdim olunduqda əhəmiyyət kəsb edir. İnternetdə yazılmayan, əksini tapmayan hadisə sanki real həyatda yox imiş kimi davranılır. Bir çox Amerika qəzetləri dürüstlüyü, obyektivliyi və dəqiqliyinə görə dünyada nüfuz qazanıblar. The New York Times, The Washington Post və The Wall Street Journal kimi Amerika qəzetləri istər yerli, istərsə də beynəlxalq xəbərləri hərtərəfli işıqlandırır. Bu qəzetlər uzun tarixə və təsirli auditoriyaya malik nəşrlərdir. Amerika qəzetləri tez-tez söz azadlığı, mətbuat azadlığı, insan hüquqları və qanunun aliliyi kimi demokratik prinsipləri müdafiə edirlər. Məqalələrində bu dəyərləri müdafiə etməklə, onlar ABŞ-ın liberal demokratiyanın və fərdi azadlıqların müdafiəçisi kimi imicini əks etdirir və onun yumşaq güc cəlbədiciliyini gücləndirirlər. [5] CNN effekti deyə bir anlayış var. CNN effekti əsas hadisələrin xəbər şəbəkələ-

rində, xüsusən də CNN-də iyirmi dörd saat ərzində davamlı işıqlandırılmasının böyük dünya güclərinin xarici siyasətinə və daxili qaydalarına təsir edən bir nəzəriyyə kimi ifadə edilir. [2] Onun əsas məqsədi ictimaiyyətin konkret hadisələrə yönəldilmiş reaksiyasını yaratmaq, işıqlandırılan bu cür hadisələr üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş siyasət tədbirləri yaratmaq üçün onlar arasında müzakirələri təşviq etməkdir.

Təhsil sahəsində. Təhsil nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda dünyanın digər ölkələri ilə müqayisədə ABŞ-ın bir çox universiteti “top-200”də yer alıb. Bu isə ABŞ-a daha çox beynəlxalq tələbə cəlb etmək imkanı verir. Harvard, Stanford, Yale kimi universitetlərdə təhsil alan beynəlxalq tələbələr, bu ölkənin ideyalarını və dəyərlərini öz ölkələrinə daşıyır və bu da ABŞ-ın yumşaq gücünü artırır. [4] Təhsil mübadilələri dünyanın hər yerindən olan iştirakçılara Amerika dəyərlərini, müxtəlifliyini və akademik mükəmməlliyini nümayiş etdirərək mədəni diplomatiya forması kimi xidmət edir. Digər ölkələrdən alim və tələbələr Birləşmiş Ştatlara gətirən və amerikalıları oxumaq və öyrətmək üçün xaricə göndərən Fulbrayt Proqramı kimi təşəbbüslər vasitəsilə ABŞ hökuməti digər dövlətlərlə əlaqələri gücləndirməyə və qarşılıqlı anlaşmanı təşviq etməyə çalışır. Fulbrayt Proqramı ABŞ hökuməti tərəfindən maliyyələşdirilən nüfuzlu beynəlxalq təhsil mübadilə proqramıdır. Proqram tələbələrə, alimlərə, müəllimlərə, peşəkarlara və sənətçilərə xaricdə təhsil almaq, tədris etmək və tədqiqat aparmaq imkanı yaratmaqla ABŞ və digər ölkələr arasında qarşılıqlı anlaşma və mədəni mübadilələri təşviq etmək məqsədi daşıyır. [4]

İqtisadi sahədə. Ölkə müxtəlif sənayelər, innovativ texnologiyalar və aparıcı şirkətlərlə dünyanın ən böyük iqtisadiyyatına malikdir. İqtisadi gücü ona beynəlxalq münasibətlərdə təsir gücünü artırır və ticarət, maliyyə və texnologiya kimi sahələrdə qlobal standartları müəyyən etməyə imkan verir. Coca-Cola, McDonalds, Starbucks, Microsoft, Apple, Nvidia, Boing və s. buna nümunədir. ABŞ həmçinin, bütün dünya ölkələri ilə geniş ticarət və investisiya əlaqələri qurur. Amerika malları, xidmətləri və sərmayələri tərəfdaş ölkələrdə iqtisadi artıma və inkişafa töhfə verməklə çox tələb olunur. Bu iqtisadi asılılıq ABŞ və digər dövlətlər arasında əməkdaşlığı gücləndirir. Amerika məhsulları, brendləri qlobal bazarlara nüfuz etdiyi üçün iqtisadi təsir çox vaxt mədəni təsirlə yanaşı gedir.

Diplomatik sahədə. Diplomatiya və beynəlxalq təşkilatlar vasitəsilə ABŞ, öz siyasi və iqtisadi maraqlarını qorumaqla yanaşı, dünyada öz dəyərlərini, ideyalarını və sistemlərini təbliğ edir. ABŞ-ın əksər millətlərlə rəsmi diplomatik əlaqələri var. Buraya bütün Birləşmiş Millətlərin bütün üzvləri və digər dövlətlər daxildir. Butan, İran, Şimali Koreya, Suriya və Fələstin istisna olmaqla. ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi, qısaca USAID dünyada iri donor təşkilatlardan biridir. Qurum kənd təsərrüfatı, səhiyyə və təhsildən tutmuş idarəetmə, demokratiya və insan haqlarına qədər bütün sahələrdə proqramlar həyata keçirir. Qurumun 80-dən çox ölkədə nümayəndəlikləri və 100-dən çox proqramı var. USAID-in son hesabatlarında görmək olur ki, Azərbaycanda son illərdə daha çox kənd təsərrüfatı sahəsinin, qadın sahibkarlığının, kiçik və orta biznesin inkişafına, gənclərin bacarıqlarının artırılmasına daha çox diqqət ayıraraq, regionlarda Qadın Resurs Mərkəzləri yaradıb. [6] Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən müstəqil təşkilat olan Freedom House bütün dünyada demokratiya, siyasi azadlıq və insan haqları ilə

bağlı araşdırma və təbliğat aparır. Hökumət qurumu olmasa da, Freedom House siyasətlərə təsir göstərməkdə və global miqyasda demokratik dəyərlərin təşviqində mühüm rol oynayır və bununla da ABŞ-ın yumşaq gücünə bir neçə yolla töhfə verir. [3]

Nəticə. ABŞ-ın yumşaq gücü beynəlxalq siyasətdə strateji təsir və mövqelərin qorunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. ABŞ-ın yumşaq gücünün strateji istifadə qabiliyyəti, onun beynəlxalq səviyyədə liderliyini və təsirini davamlı şəkildə gücləndirir. Məqalədə qeyd edilən məqamlar ABŞ-ın yumşaq gücünün ölkənin beynəlxalq əlaqələrində və dünya siyasətindəki təsirini müəyyən edən mühüm faktorlardan biri olduğunu bir daha sübut edir. Hər nə qədər uğurlu tendensiya olsa da, dünya təcrübələrini müşahidə edən zaman belə nəticəyə gəldim ki, yumşaq gücün üstünlükləri nə olursa olsun, onun terrorizmə qarşı hazırkı müharibədə az rolu var. Üsəmə bin Laden və onun ardıcılıarı Amerika mədəniyyəti, dəyərləri və siyasətləri ilə cəlb olunmur, onları dəf edirlər. Əfqanıstanda Taliban hökumətini məğlub etmək üçün hərbi güc vacib idi və yumşaq güc heç vaxt fanatikləri döndərməyəcək. Məsələn, Çarlz Krauthammer Əfqanıstandakı müharibədən qısa müddət sonra iddia etdi ki, bizim sürətli hərbi qələbəmiz “yeni birtərəfliyin” işə yaradığını sübut etdi.

Nəticə olaraq, ABŞ-ın yumşaq gücü beynəlxalq siyasət və diplomatiyada əsas faktorlardan biri olaraq qalır. Lakin, digər dünya gücləri ilə müqayisədə bu gücün davamlılığını təmin etmək və qorumaq üçün ABŞ-ın öz daxili və xarici siyasətini çevik şəkildə inkişaf etdirməsi lazımdır. Bu, yalnız mədəniyyət və iqtisadiyyatda deyil, həm də global məsələlərə yanaşma tərzindəki dəyişikliklərə uyğunlaşmağı tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Brand Finance. (2024). Global soft power index 2024. *Brand Finance*.
2. CNN. (n.d.). CNN effect: How 24-hour news shapes public opinion and policy. *CNN*.
3. Cevik, S., & Padilha, T. (2024). Measuring soft power: A new global index. *IMF Working Paper*.
4. DeLima, D., & Henry, L. (2023). Education as a soft power resource: A systematic review. *ScienceDirect*.
5. Ensor, D. (2024). Exporting the First Amendment: Strengthening U.S. soft power through journalism. *Shorenstein Center*.
6. SAGE Journals. (2023). USAID's global influence and contributions to development. *SAGE Journals*.

Qatiba Rustamova

Summary

U.S. SOFT POWER: INFLUENCE AND STRATEGIC USE IN INTERNATIONAL POLITICS

The concept of "soft power" was introduced by Joseph Nye in 1990 and is aimed at analyzing how states acquire power in international politics. Soft power refers to the ability of states to influence other countries not through coercion, but through attraction and shared values. The United States is a significant example in the application of soft power in its foreign policy and has expanded the use of this strategy through various tools in the modern era.

This article analyzes how the U.S. generates international influence through soft power and examines its strategies in the fields of culture, education, media, and business. Key elements of U.S. soft power include the dissemination of culture, political values, diplomacy, and education. The country also extends its international influence through media and digital platforms. The article discusses how the U.S. has developed this power and how it has succeeded in different cases.

Катиба Рустамова

Резюме

**МЯГКАЯ СИЛА США: ВЛИЯНИЕ И СТРАТЕГИЧЕСКОЕ
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ПОЛИТИКЕ**

Понятие «мягкая сила» было представлено Джозефом Найем в 1990 году и направлено на анализ способов приобретения государствами власти в международной политике. Мягкая сила подразумевает способность государств влиять на другие страны не с помощью принуждения, а через привлекательность и общие ценности. США являются важным примером применения мягкой силы во внешней политике и в современный период значительно расширили использование этой стратегии с помощью различных инструментов.

В статье анализируется, как США создают международное влияние с помощью мягкой силы, а также рассматриваются их стратегии в сферах культуры, образования, медиа и бизнеса. Ключевыми элементами мягкой силы США являются распространение культуры, политические ценности, дипломатия и образование. Эта страна также расширяет своё международное влияние с помощью медиа и цифровых платформ. В статье обсуждается, как США развивали эту силу и добивались успеха в различных ситуациях.

Rəyçi: prof.S.Əliyeva

Ebru Bədirlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

ŞİMALİ AVROPADA İCTİMAİ HƏRƏKATLAR: TARİXİ VƏ MÜASİR TƏHLİLİ

Açar sözlər: Şimali Avropa, ictimai hərəkətlər, işçi hərəkətləri, feminist mübarizə

Keywords: Northern Europe, social movements, labor movements, feminist struggle

Ключевые слова: Северная Европа, социальные движения, рабочие движения, феминистская борьба

Giriş. Şimali Avropa tarix boyunca sosial ədalət, bərabərlik və demokratik idarəetmə sahəsində atdığı irəliləyişlərlə diqqət çəkmiş bir regiondur. Bu ölkələr, xüsusilə sosial təminat sistemləri, işçi hüquqları, gender bərabərliyi və ətraf mühitin qorunması kimi sahələrdəki yenilikçi yanaşmaları ilə tanınır. Bu hərəkətlər, yalnız milli səviyyədə deyil, həm də global miqyasda sosial dəyişikliklərə yol açan təkanlar yaradıb.

Bu məqalənin məqsədi, Şimali Avropada formalaşmış müxtəlif ictimai hərəkətlərin tarixi və müasir dövrünü təhlil etməkdir. Məqalə, bu hərəkətlərin tarixi köklərini araşdıraraq onların sosial və siyasi proseslərə necə təsir etdiyini və hansı dəyişikliklərə səbəb olduğunu ələ alacaq.

İctimai hərəkətlərin inkişafı, yalnız sosial dövlətin və qanunvericiliyin formalaşmasına deyil, həm də insan hüquqları, sosial ədalət və fərdi azadlıqlar mövzusunda geniş müzakirələrin aparılmasına gətirib çıxarıb. Şimali Avropada baş verən bu proseslər digər regionlarda da bənzər hərəkətlərə ilham verərək global sosial dəyişikliklərə səbəb olmuşdur.

Bu tədqiqat, həmçinin ictimai hərəkətlərin sosial dəyişikliklərdəki rolunu başa düşmək və onların gələcək inkişafını proqnozlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətli bir təhlil təqdim edir. Beləliklə, Şimali Avropada baş verən ictimai hərəkətlərin tarixi və müasir dövrdəki inkişafı, bu regionun sosial, iqtisadi və siyasi strukturlarını daha dərinləndirən anlamağa imkan verir.

Şimali Avropada İctimai Hərəkətlərin Tarixi Konteksti Şimali Avropa, 19-cu əsrin əvvəllərindəki sənaye inqilabının və sonrasındakı sosial dəyişikliklərin təsiri altında, mütərəqqi ictimai hərəkətlərin meydana gəldiyi bir region oldu. Bu dövrdə sosial və iqtisadi strukturlarda baş verən böyük dəyişikliklər, sosial ədalət, hüquq və bərabərlik məsələlərində yeni fikirlərin və hərəkətlərin formalaşmasına zəmin yaratdı. (2, s.26). Sənaye inqilabının yaratdığı sosial qeyri-bərabərlik işçilərin hüquqlarını müdafiə etmək və daha yaxşı iş şəraiti üçün təşkilatlanmalarına gətirib çıxardı. Sosialist ideologiyalarının Şimali Avropada yayıldığı bu dövrdə, fəhlə və işçi siniflərinin təşkilatlanaraq öz hüquqlarını müdafiə etmələri vacib məsələlərdən biri halına gəldi [10, s.85].

Şimali Avropada, xüsusilə İsveç, Danimarka və Norveçdə, 19-cu əsrdə sosialist və işçi hərəkətlərinin yaranması, sosial dəyişikliklərin zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu dövrün ən mühüm təşəbbüslərindən biri, 1870-ci illərdə İsveçdə yaranan Sosialist Partiyasının fəaliyyətidir. [2, s.62].

Şimali Avropada, 19-cu əsrin ikinci yarısında feminist hərəkətlər də öz gücünü artırmağa başladı. Qadınların hüquqları ilə bağlı mübarizə, xüsusilə təhsil, seçki hüquqları və əmək bazarına daxil olmaq mövzusunda ortaya çıxan sosial narazılıqlardan qaynaqlanırdı. İsveç və Danimarkada, 1860-cı illərdə qadınların təhsil hüquqlarını tələb edən ilk feminist hərəkətlər formalaşdı [8, s.47].

20-ci Əsrin Ortalarında Sosial İslahatlar və İctimai Hərəkətlərin Artması. 20-ci əsrin ortaları, Şimali Avropa ölkələrində sosial dövlətin qurulması, sosial rifah sistemlərinin inkişafı və əmək hüquqlarının genişləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir dövr oldu. Həmçinin, bu dövrdə ekoloji hərəkətlərin yaranması və qadın hüquqları ilə bağlı islahatların həyata keçirilməsi, bölgənin sosial və siyasi həyatına yeni yön vermişdir.

İsveçdə, 1950-ci illərdə sosial rifah dövlətinin qurulması üçün geniş miqyaslı islahatlar həyata keçirildi. 1956-cı ildə qəbul edilən Sosial Təminat Qanunu, İsveçin sosial rifah sisteminin əsası oldu və işçilərə, yaşlılara, xəstələrə və əlillərə yönəlmiş böyük sosial yardım proqramlarının başlanğıcını qoydu [12, s.64]. Danimarkada da, 1960-cı illərdə sosial dövlət modelinin tətbiqi ilə əlaqədar olaraq, əmək bazarında bərabərlik və əmək hüquqlarının qorunması üçün müxtəlif proqramlar təqdim edildi [12, s.41].

1960-cı illərin sonlarından etibarən, İsveçdə kollektiv əmək müqavilələrinin geniş yayılması və dövlət tərəfindən mütərəqqi sosial islahatların aparılması, işçilərin həyat şəraitinin yaxşılaşmasına və sosial rifahın artmasına səbəb oldu [4, s.86].

20-ci əsrin ortalarında, ekoloji hərəkətlər, xüsusilə 1970-ci illərin əvvəllərində, Şimali Avropada böyük bir siyasi güc olaraq meydana gəldi. 1960-cı illərin sonlarına doğru, ekoloji problemlər geniş müzakirələrə səbəb oldu və bu dövrün ən mühüm təşəbbüslərindən biri olan “Yaşıl Dalğa” hərəkəti başladı [11, s.95].

21-ci Əsrdəki İctimai Hərəkətlər və Qlobal Təsirlər. 21-ci əsrdə, Şimali Avropada baş verən ictimai hərəkətlər yalnız regional səviyyədə deyil, eyni zamanda qlobal səviyyədə də mühüm dəyişikliklərə və təsirlərə səbəb olmuşdur. 21-ci əsrdə ekoloji hərəkətlər, xüsusilə ətraf mühitin qorunması və iqlim dəyişikliyi məsələləri, dünya miqyasında geniş diqqət topladı. “Fridays for Future” (Gələcək üçün cümə günləri) (FFF) hərəkəti, 2018-ci ildə İsveçli gənc fəal Greta Thunberg'in başlanğıcı ilə dünya üzrə tanındı. Thunberg'in təkbaşına İsveç parlamenti qarşısında məktəbə getməyərək iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı təcili tədbirlərin görülməsi tələbi ilə başladığı aksiyalar dünya miqyasında milyonlarla gəncin iştirakı ilə genişləndi. [9, s.34].

“Occupy” (İşğal et) hərəkəti, 2011-ci ildə ABŞ-da yaranmış olsa da, qısa müddətdə Şimali Avropada və dünyanın digər bölgələrində də geniş yayıldı. “Occupy Wall Street” (“Wall Street”-i işğal et) aksiyası ilə başlayan bu hərəkət, xüsusilə gəlir bərabərsizliyi, iqtisadi sistemin ədalətsizliyi və zənginlərin cəmiyyətdəki hegemonluğu məsələlərini gündəmə gətirdi. [11, s.72]. 2015-ci ildəki qaçqın böhranı, bölgədə geniş müzakirələrə və kütləvi etirazlara səbəb oldu. Şimali Avropa ölkələrində, xüsusilə İsveç, Danimarka və Almaniya qaçqınları qəbul etmək və onlara humanitar yardım göstərmək mövzusunda qabaqcıl mövqelər tutmuşdur. [11, s.102]

İctimai Hərəkətlərin Cəmiyyətə Təsiri. İctimai hərəkətlər, yalnız müəyyən bir sosial və ya siyasi məsələyə diqqət cəkmək üçün təşkil olunan qruplardan ibarət deyil, həm də cəmiyyətin dərin strukturlarını dəyişdirmə gücünə malik olan güclü sosial qüvvələrdir. Bu hərəkətlər, zamanla həm hüquqi, həm də ideoloji dəyişikliklərə səbəb olaraq cəmiyyətdə əhəmiyyətli təsirlər yaratmışdır. 20-ci əsrin ortalarından sonra xüsusilə İsveçdə, sosial dövlət modelinin gücləndirilməsi və inkişafı bu hərəkətlərin nəticəsi oldu. İctimai hərəkətlər, dövlətin sosial təminat məsələlərinə müdaxiləsini və yoxsulluğun aradan qaldırılması üçün geniş proqramların tətbiqini təşviq etdi [8, s.44].

Danimarkada və İsveçdə həyata keçirilən qadın hüquqları ilə bağlı islahatlar, yalnız qadınların mövqeyini gücləndirməklə qalmadı, həm də sosial mübarizələrin daha geniş müstəvidə aparılmasına təkan verdi [10, s.81].

İctimai hərəkətlərin cəmiyyətə təsirinin ən görkəmli aspektlərindən biri də qanunvericilikdə dəyişikliklərə təsiridir. Hərəkətlər, müxtəlif sosial qrupların hüquqlarını müdafiə etmək və ədalət prinsipini təbliğ etmək üçün qanunvericilikdə dəyişikliklərə nail olmağa çalışmışdır. Məsələn, İsveçdə və Danimarkada işçi hərəkətləri, əmək hüquqlarını və sosial təminatı təmin edən qanunların qəbul olunmasına gətirib çıxardı. [9, s.83]

Nəticə. İctimai hərəkətlər, cəmiyyətin dəyişən dinamikasında mühüm bir rol oynamışdır və bu rolu hələ də davam etdirir. 19-cu əsrdə işçi hərəkətləri, 20-ci əsrdə feminist hərəkətlər və 21-ci əsrdə ekoloji və miqrasiya ilə bağlı mübarizələr, müxtəlif sosial problemlərin həlli istiqamətində global miqyasda irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Fikrimcə, bu hərəkətlər siyasi, hüquqi və ideoloji sahələrdə böyük dəyişikliklərə yol açmış və cəmiyyətin daha ədalətli, bərabər və inklüziv olmasına təkan vermişdir. Qeyd etdiyimiz kimi, Şimali Avropa hərəkətlərinin bu mənada xüsusi bir yeri vardır. Bu region, uzun müddətdir sosial dövlətin qurulmasında və sosial rifah sistemlərinin inkişafında böyük rol oynamışdır. İsveç, Danimarka, Norveç və Finlandiya kimi ölkələrdə baş verən sosial hərəkətlər, yalnız Şimali Avropa ölkələrini deyil, dünya səviyyəsində sosial dövlət modellərinin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Bu ölkələrdəki ictimai hərəkətlər, xüsusən də işçi hərəkətləri və feminist mübarizələr, digər regionlarda da sosial siyasətlərin təkmilləşdirilməsinə və daha bərabər cəmiyyətlərin qurulmasına ilham vermişdir. Düşünürəm ki, gələcəkdə isə ictimai hərəkətlərin inkişaf istiqamətləri daha da mürəkkəbləşə bilər. İnformasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı, sosial şəbəkələrin güclənməsi və global miqyasda dəyişən siyasi və iqtisadi şərtlər hərəkətlərin daha global və daha çoxşaxəli olmasına gətirib çıxaracaq. Gənclərin fəallığı, daha çox sosial ədalət və daha inklüziv bir dünya arzusu ilə ictimai hərəkətlərin formaları və məqsədləri dəyişə bilər.

Son olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, ictimai hərəkətlərin inkişafı cəmiyyətin daha ədalətli, bərabər və davamlı olmasına təkan olaraq qalacaq. Bu hərəkətlərin gücü, cəmiyyətin ən həssas qruplarının haqlarını müdafiə etməkdən tutmuş, ekoloji və sosial problemlərin həllinə qədər geniş bir spektri əhatə edəcək. Şimali Avropanın təcrübəsi, bu istiqamətdə çox əhəmiyyətli bir model təqdim edir. Gələcəkdə ictimai hərəkətlər, global ədalətin təmin olunmasında və bərabərlik uğrunda mübarizədə həlledici bir rol oynamağa davam edəcək.

Ədəbiyyat:

1. Castles, S. (2019). The Globalisation of Migration: Has the Modern World Become a Transnational Society? Palgrave Macmillan.
2. Della Porta, D., Tarrow, S., & Rucht, D. (2013). Theories of Collective Action: A Comparative Analysis of Social Movements. Routledge.
3. Gilmartin, M., et al. (2018). Migration and Refugee Rights in Europe: Social Movements, Policy, and Politics. Cambridge University Press.
4. Johansson, P. (2013). Labor Movements and Social Reform in Sweden: The Role of Socialist Ideology. Scandinavian Journal of History.
5. Kvist, J. (2012). Welfare States and Welfare Change in Scandinavia: A Comparative Analysis of Social Policy Reform. Scandinavian Journal of Public Administration.
6. Lövbrand, E., et al. (2020). Fridays for Future: Youth Movements and Global Climate Justice. Environmental Politics.
7. Lundberg, M. (2001). Socialist Movements in Scandinavia: The Rise and Fall of Social Democracy. Scandinavian Political Studies.
8. Lundmark, M. (2016). The Green Wave in Sweden: Environmental Politics in the 1970s. Scandinavian Environmental Politics Journal.
9. Petterson, A. (2013). Women's Rights and Feminism in Scandinavia: Historical Perspectives. Nordic Journal of Women's Studies.
10. Skjeie, H. (2017). Feminism and Political Change in Scandinavia. Scandinavian Journal of Gender Studies.
11. Thunberg, G. (2019). No One Is Too Small to Make a Difference. Penguin Books.
12. Tilly, C. (2005). Social Movements, 1768-2004. Paradigm Publishers.

Ebru Bədirlı

Summary

SOCIAL MOVEMENTS IN NORTHERN EUROPE: HISTORICAL AND CONTEMPORARY ANALYSIS

This article examines the history and contemporary impacts of social movements in Northern Europe. Social movements, particularly labor movements, feminist struggles, and environmental movements, have had a significant influence on the establishment of social welfare systems, the implementation of legal reforms, and the promotion of social equality in Northern European countries. Furthermore, in recent years, global movements such as "Fridays for Future" and "Occupy" have brought economic and environmental justice issues to the forefront, expanding the struggle for social equality. The article reflects that social movements will become more global and multifaceted in the future, with youth activism playing a more significant role in their impact. Social movements will evolve into movements that have a broader global influence and defend the rights of various social groups. As a result, social movements will continue to transform the social, legal, and ideological structures of society and contribute to the creation of a more just and equal future.

Эбру Бэдирли

Резюме

СОЦИАЛЬНЫЕ ДВИЖЕНИЯ В СЕВЕРНОЙ ЕВРОПЕ: ИСТОРИЧЕСКИЙ И СОВРЕМЕННЫЙ АНАЛИЗ

Статья исследует историю и современные воздействия социальных движений в Северной Европе. Социальные движения, особенно рабочие движения, феминистская борьба и экологические движения, оказали значительное влияние на создание

систем социального обеспечения, проведение правовых реформ и обеспечение социальной равенства в странах Северной Европы. Кроме того, в последние годы глобальные движения, такие как "Fridays for Future" (Пятницы для будущего) и "Оссуру" (Занять), выдвинули вопросы экономической и экологической справедливости, расширив борьбу за социальное равенство. Статья отражает, что в будущем социальные движения станут более глобальными и многогранными, и что активизм молодежи будет оказывать более значительное влияние. Социальные движения будут развиваться в сторону более широкого глобального влияния и защиты прав различных социальных групп. В результате социальные движения продолжают изменять социальные, правовые и идеологические структуры общества и способствовать созданию более справедливого и равного будущего.

Rəyçi: prof.S.Əliyeva

TİBBİ BİLİKLƏR

Zülfüyyə Tağıyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

10.30546/2518-752X.4.981.057

JET LAG – FƏRQLİ SAAT QURŞAQLARI SİNDROMU

Açar sözlər: Desinxronoz, Jet lag, fərqli saat qurşaqları sindromu, insan orqanizminin bioritmləri, fizioloji adaptasiya

Keywords: Desynchronosis, Jet lag, time zone change syndrome, human body biorhythms, physiological adaptation

Ключевые слова: Десинхроноз, джетлаг, синдром смены часовых поясов, биоритмы человеческого организма, физиологическая адаптация

Giriş. Beynəlxalq dil statusunu özündə daşıyan ingilis dili neologizmlərlə zəngindir. Tibbi termin kimi işlədilən “Jet lag” ifadəsi də bu sıradandır. Klinik-diaqnostik kontekstdən Jet lag – fərqli saat qurşaqlarının təzahür sindromu olub, sürətli hava səyahətləri zamanı insan bioritmlərinin təbiət ritmləri ilə uzlaşmamasıdır (ingilis dilində; jet “reaktiv mühərrik”, “reaktiv təyyarə”, “jetliner”, “jet airplane”, “jet aircraft” – ən sürətli uçuş vasitəsi olaraq vurğulanır + lag “gecikmə” deməkdir). Göründüyü kimi diaqnostik termindəki sözlər bir-birilə təzad təşkil edir; bir tərəfdə uçuşun sürəti, digər tərəfdə isə orqanizmin belə sürətli yer-dəyişmələrə adaptasiya imkanlarının gecikməsi durur. Jet lag transmeridian uçuşlar zamanı, saat qurşaqlarının kəskin dəyişməsi ilə əlaqədar orqanizmdə yaranan desinxroniya və ya desinxronozun klinik variantlarından biridir (latın dilində de – “inkar” “ləğv etmək” + yunan dilində syn “eyni”+chronos “zaman” deməkdir). Müasir praktik tibbdə desinxronoz ingilisdilli termin olan *Jet laga* nisbətən daha az universal xarakter daşıyır. Çünki, *Jet lag* termini desinxronozun səbəbini, tibbi dillə desək, etiologiyasını daha aydın ifadə edir. Reaktiv sürət bədənə daxili bioloji saati ilə yeni məkanın sirkad ritmləri arasında uyğunsuzluq yaradır. Əsasən, bu sindrom 2 və ya daha çox saat qurşaqlarının keçilməsi nəticəsində yaranır. Aparılan tədqiqatlar 5 və ya daha çox saat qurşaqlarını geridə qoyan 30 milyon avia-səyahətçidə bu sindromun daha kəskin gedişini təsbit etmişdir. Beynəlxalq klassifikasiyada müstəqil nozoloji vahid kimi öyrənilən *Jet lag transmeridian desinxronoz* da adlanır. Daxili ritm ilə bağlı patoloji prosesi aydın əks etdirən sindrom yalnız *bioritmologiya* sahəsində araşdırılmışdır. Son zamanlar klinisistlər artıq konkret terapevtik yanaşma planı hazırlamış və müalicə metodlarını tətbiq etməyə başlamışlar [1, səh. 4-7].

Fərqli saat qurşaqlarının təzahür sindromunun simptomları (əlamətləri)

Bioloji saat aktiv oyanma və passiv yuxu fazalarının təbiətin gecə-gündüz növbələşməsi ilə uzlaşması deməkdir. Orqanizmin daxili ritmləri 24 saatlıq bioloji dövrən olub, həmçinin, *sirkad ritmlər* də adlanır. İnsanın bioloji saati beynin hipotalamus-hipofizar mərkəzi tərəfindən idarə olunur. Göz almasına düşən günəş şüalarını işıq siqnalları şəklində beynin bu şöbəsi qəbul edir, nəticədə insan yuxudan oyanır. Günəş şüaları canlı orqanizm üçün ən güclü bioloji saat korrektorudur. Buna görə də, gözdən əlil insanlarda ilk vaxtlar digər stimulyatorlar və ya modifikatorlar olmasa asanlıqla bioritmik desinxroniya yarana bilər. Sirkad ritmlər həzm, hormonal status, beyində oyanma-tormozlanma, ürək vurğusu, tənəffüs ritmi, arterial təzyiq və s. kimi fizioloji funksiyaların tənzimlənməsində iştirak edir.

Yer kürəsində paralellər boyunca sürətli horizontal (üfüqi) yerdəyişmə zamanı orqanizmin “daxili sayğacı” “çıxış nöqtəsinin” (insanın yaşadığı məkanın) saat qurşağına uyğun biodəqiqələri hesablayır. Mərkəzi sinir sisteminin müəyyən şöbələrini aktivləşdirən və ya tormozlayan hormonlar, molekulyar neyrotransmitterlər, həzm sisteminin fermentləri belə, insanın daimi yaşadığı məkanın Vətənin saat qurşağına uyğun fəaliyyət göstərir. Uçuş zamanı keçilən saat qurşaqları isə bunu demir. Nəticədə daxili saat ilə mövcud yeni məkan reallığı arasında desinxronoz yaranır ki, ətraf təbiət yuxu fazasına və ya «stand by» adlanan gözləmə rejiminə keçdiyi halda orqanizmin daimi yaşayış məskəninə hesablanan daxili neyrohumoral requlyasiya psixofizioloji prosesin oyanma fazasını yaşayır. *Jet lag* sindromunun simptomları (əlamətləri) bunlardır; yorğunluq, yuxusuzluq, baş ağrısı, dezorientasiya, həssaslıq, panik atak, “narahat ayaqlar sindromu”, depressiya, “dəniz xəstəliyi” və ya “yırğalanma sindromu”, tinnitus (qulaqda küy), iştahsızlıq, həzm pozulmaları və digər diskomfort vəziyyətlər. *Jet lag*-ın əsas tipik simptomlarından biri dissomniya yəni, yuxu pozulmasıdır. Aparılan araşdırmalara əsasən bu patologiya 75-80% təşkil edir. Növbəti patologiyalar koqnitiv funksiyaların – zehni fəaliyyətin zəifləməsi, konsentrasiya pozulması, baş ağrıları, gündüz yuxululuğu, apatiya və ya əksinə oyanıqlıqdır. Tədqiqatlara istinadən demək olar ki, xroniki xəstəliklərin kəskinləşməsi öndə gedən ağırlaşmalardandır. Hətta, patoloji sindrom kimi komorbid vəziyyətlərin komponentlərindən biri də ola bilər. Komorbidlik (latın dilində co – “birlikdə” + morbus “xəstəlik”) – bir xəstənin sahib olduğu vahid bir patogenetik mexanizmlə bağlı iki və ya daha çox xroniki xəstəliklər, sindromlar və ya zehni pozğunluqlardan ibarət patoloji haldır. İmmunitet, adaptasiya imkanları güclü olan insanlar bu sindromla demək olar ki, qarşılaşmırlar. Desinxroniya belə vəziyyətlərdə konkret şəxsə asılı olaraq tamamilə təzahür etməyə də bilər. İndividual immunal konstitusiyadan asılı olaraq sindromun dinamikası 1-2 həftədən 3 aya qədər davam edə bilər. Orta hesabla bərpa müddəti 1 və ya 1,5 saatdan 3 günə qədər davam edə bilər. Bu sindromda müşahidə olunan patoloji hal kəşiyən saat qurşaqları fonunda Qərbə və ya Şərqə istiqamətlənən uçuşlarda müvafiq saatların dəyişmə tezliyindən asılı olaraq qısa və ya uzun, kəskin və xronik gedişli klinik formalarla təsnif edilir. Xroniki desinxronoz isə tez-tez uzaq ezamiyyətlərə uçan insanlarda olur ki, bu zaman ciddi psixonevroloji və somatik pozulmalar yarana bilər. Xroniki *Jet lag* 1990-cı illərdə aparılan statistikaya əsasən “köndələn” (transmeridian) uzaq reyslərin ekipaj üzvlərinin 78%-də aşkarlanmışdır. Avia-səyahətçi üçün sürətli olaraq bir neçə saat qurşaqlarını aşmaq gün-

düz-gecə növbələşməsinin, orqanizmin daxili funksional ritminin yerdəyişmə traektoriyasına uyğun olmaması deməkdir. Bu da qidalanma, yuxu fazaları, hormonal sekresiya (əsasən, melatonin – yuxu hormonu), bədən temperaturu və digər fizioloji göstəricilərdə kənarçıxmalara səbəb olur. Saat qurşaqları arasında 1-2 saat fərq heç bir ciddi patologiya yaratmır. Ümumiyyətlə, *Jet lag* sindromu uçuşa sərf olunan vaxtla deyil, transmeridian uçuşlarla əlaqədar yaranır [2, səh.110-114]. Deyə bilərik ki, 24 saatlıq fərq orqanizmin bioritmlərinə təsirsiz ötürüldüyü halda, 12 saatlıq fərq isə *Jet lag* sindromu yarada bilər. Bir saat qurşağı fərqlə uçuşlar desinxronoz yaratmır. Əgər, Şimala və ya Cənuba istiqamətlənən uçuşlarda, hətta 10 saatlıq olsa belə *Jet lag* sindromu yaranmır, yalnız uzun müddətli uçuşla əlaqədar yorğunluq hissi yarana bilər. Şərqə istiqamətlənən uçuşların çətin keçilməsi insanın uzun gecəyə nisbətən uzun günə daha asan adaptasiya olması ilə əlaqədardır. Avropadan Cənub-Şərqi Asiya, Avstraliya, Yaponiyaya yönələn uçuşlarda *Jet lag*dan bərpa-reabilitasiya müddəti ən azı 1 həftə davam edə bilər.

Məsələn, Avropadan Şimali və ya Cənubi Amerikaya uçuşlarda *Jet lag* sindromu qısa müddətli olur. O cümlədən Avropadan Cənubi Afrika Respublikasına on saatlıq uçuş demək olar ki, meridia paraleldir və buna görə sindroma səbəb olmur və əksinə Bakıdan Madridə və ya Barselonaya 5 və ya 8 saatlıq (birbaşa uçuşlar əsasən 5saat 17 dəqiqədən 50 dəqiqəyə qədər olur) uçuş *Jet lag* yaradır, çünki bir neçə saat qurşağında fərq yaranır. İstanbulla Bışkek arasında saat qurşaqları arasındakı fərq 3 saatdır. İstanbuldan Bışkekə uçuşlar orta hesabla 5 saat 10 dəqiqə çəkir. Yəni, İstanbuldan Bışkekə təyyarə ilə günorta 12.00-da yola düşən biri Bışkekə 17.30-da yox, 20.30-da (yerli vaxt fiksə edilir) çatacaq. Bu, *Jet laga* səbəb ola bilər. *Jet lag* sindromu daha çox gündüz uçuşlarında müşahidə olunur. Aparılan tədqiqatlara əsasən qeyd etmək lazımdır ki, Şərqə doğru uçuşlarda *Jet lag* daha çox hiss edilir, çünki orqanizm bioloji saatını daha qısa günlərə uyğunlaşdırmaqda çətinlik çəkir. Qərbə doğru uçuşlar zamanı isə orqanizm bioloji saatını daha uzun günlərə uyğunlaşdırmağa vaxt tapır. 1991-93 –cü illərdə Amerika MLB Liqasının beysbol komandasının tibbi protokollarını araşdıran nevroloq Lourens Rext digər oyunlara nisbətən Şərq istiqamətindəki matçlara uçan idmançıların məğlubiyyətlə daha tez-tez qarşılaşdığını müşahidə etmişdir [3, səh. 80-85]. Beləliklə, insanlar Qərbdən Şərqə doğru uçuşları daha çətin keçirir, bu da bir çox insanların həyat tərzində olan neqativlərlə, yəni, gec yatıb və gec oyanmaları ilə əlaqədardır. Bundan başqa, yaş, sağlamlıq imkanları, immunal status, individual fizioloji xüsusiyyətlər *Jet lag*ın gedişinə təsir edən amillərdəndir. Yaş artdıqca *Jet lag* riski də artır. Bunun səbəbi gənc orqanizmin bioloji dəyişikliklərə daha tez adaptasiyasıdır. İmmunal aktivliyi yüksək, adaptasiya imkanları mükəmməl, ruhən və fiziki baxımdan sağlam insanlarda Şərqə istiqamətlənən uçuşlarda belə *Jet lag* sindromu yaşanmır.

Nəticə: Yaradanın bəxş etdiyi mükəmməl resurslara (latın dilində *neocortex* – baş beyin “yeni qabığı” adlansa da, yaradılışdan mövcud olan və yalnız insana məxsus – ali sinir funksiyalarını idarə edən mərkəzdir) nəzərən insan orqanizmi çox plastik və adaptivdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox insanlar ömür boyu bu resurslardan ya az, ya da tamamilə istifadə etmir. İnsan orqanizminin 500-dən çox proses və funksiyaları sirkad ritmlərlə bağlıdır ki, *Jet lag* – fərqli saat qurşaqları sindromunun yaranma ehtimalı da məhz bu bağlılıqda gizlənir. Hər bir

yeni dövr yeni progress deməkdir, lakin, onun neqativ tərəfləri cəmiyyətdə öz patoloji əksini tapır. Avia-nəqliyyat hesabına sürətli mobillik qazanan insan populyasiyası üçün *Jet lag* sindromu insan sağlamlığında yaranan növbəti problemlərdən birinə çevrilir. Çox saylı saat qurşaqlarının kəsişməsindən irəliləyən işgüzar, xidməti, turizm, miqrasiya uçuşlarının sayı artdıqca, *Jet lag* sindromu əhəmiyyətli tibbi və sosial problem xarakteri almışdır. Qəti müalicə metodları olmasa belə, bəzi tövsiyələr *Jet lag*-ın təsirini minimuma endirməyə kömək edə bilər [4, səh 30-32]. Orqanizmdə normal biokimyəvi proseslərin gedişi üçün *Jet lag* sindromu ilə bağlı profilaktik tədbirlər planının yerinə yetirilməsi önəmlidir. Müasir dövərdə həm pedaqoqlar, həm də tələbələr arasında *Jet lag*- transmeridian desinxronozun orqanizmdə törədə biləcəyi fəsadların önə çəkilməsi, bioritm pozulmaları haqqında müəyyən anlayışların formalaşdırılması əhəmiyyətlidir. Müxtəlif saat qurşaqlarında olan ölkələrə hava səyahətlərində yaranan *Jet lag* insanın fizioloji və psixoloji durumunu dəyişir. *Jet lag* təsirindən xilas olmaq üçün müəyyən üsullara riayət etmək olar. Fərqli saat qurşağı olan yerə gedirsinizsə, uçuşunuzdan bir neçə gün əvvəl o yerin saat qurşağına uyğun olaraq bioloji ritminizi, əsasən, yuxu-oyanma növbələşməsi, qidalanma rejimini tənzimləməyə çalışın. Gedəcəyiniz yerdə 2 gündən çox qalmaqcaqsanızsa, bioloji ritminizi dəyişmək tövsiyə edilmir, çünki bu, sonrakı mərhələdə geri qayıdışda arzuolunmaz desinxronoz yarada bilər. Uçuşdan bir gün əvvəl və uçuş günündə özünüzü həddindən artıq yükləməyin: spirtli, qazlı içkilər və ya tünd qəhvə içməyin, yüksək kalorili qidalarla qidalanmayın. Uçuş vaxtlarını axşam saatlarına salın. Təyyarədə saatınızı səyahət etdiyiniz ölkənin saatına keçirin. Uçuş ərzində dehidratasiya-bədən susuzlaşmasının qarşısını almaq üçün (təyyarə salonunda-aşağı atmosfer təzyiqində daha sürətli yaranır) maye qəbul edin, əsasən təmiz su üçün. Hərəkətli-dinamikada olmağa çalışın-salon daxilində gəzməyə icazə verilməzsə, sadə idman hərəkətlərini elə oturduğunuz yerdə də edə bilərsiniz. Əgər gəliş nöqtəsinə axşam və ya gecə çatacaqsınızsa, təyyarədə yatmaqdan çəkinin, bunun üçün kitab oxumaq və ya filmə baxmaqla özünüzü yayındıra bilərsiniz. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, bioloji ritm pozulmaları qatlarla və ya avtomobillə səyahət zamanı praktik olaraq hiss olunmur, çünki bədən daha sürətli adaptasiya imkanları tapır [5, səh. 91-95]. Jet Lag Advisor, Jetlagrooster.com, Timeshifter, Jetlag Social Club kimi servislər *Jet lag* sindromunun profilaktikasına dair tövsiyələr, avia-sərnişinlərin bioloji saatına uyğun uçuş qrafiki təşkil edirlər. Sağlam həyat tərzini keçirən, gecə 22⁰⁰ yatıb, səhər çağı oyanan insanların adaptasiya imkanları daha çoxdur. Çünki, Yaradan tərəfindən insan orqanizminə bəxş edilən unikal mexanizm – bioloji saat və ya daxili funksional ritmlər orqanizmə balansda yaşamağı diktə edir.

Ədəbiyyat:

1. Mark Thomas “Prevent Jet Lag with Acupressure”. Published by: Luminare Press, 2018.
2. Ezio Rosato “Circadian Rhythms”. Published by: Humana Press, 2007.
3. Юрий Кузнецов «Биоритмы человека: физический, эмоциональный, интеллектуальный». Издательство: «Амрита», 2008 г.
4. В. Гриневич «Биологические ритмы здоровья». Издательство: «Наука и жизнь», 2005 г.

5. С.Н. Ежов «Джетлаг-синдром смены часовых поясов; прогнозирование, профилактика, коррекция». Издательство: «ГЭОТАР-Медиа», 2021 г.

Zulfiya Taghiyeva

Summary

JET LAG – DIFFERENT TIME ZONE SYNDROME

Jetlag (Jet – “jetliner”, “jet airplane”, “jet aircraft” + lag – “lagging”, “backlog”, “delay”) is a mismatch of a person's biological or internal functional rhythm with the natural daily rhythm, associated with the rapid change of time zones during air travel. The words in the new diagnostic term contrast with each other; on the one hand, it is the speed of flight, and on the other hand, it is the delay of adaptive capabilities of the organism to such rapid movements. Jet lag is one of the clinical variants of desynchrony or desynchronosis occurring in the organism during transmeridian flights. Jetlag studied in the international classification as an independent nosological unit is also called transmeridian desynchronosis. In modern practical medicine, desynchronosis is less universal than the English-language term jet lag. Since the term jet lag from a medical point of view more clearly defines the etiology of the syndrome – the cause of the resulting desynchronosis. Jet lag most often occurs as a result of crossing 2 or more time zones. Studies have found a more acute course of the syndrome in 30 million air travellers who have crossed 5 or more time zones. Flying has become a part of modern life. Travelling by car or train is not as fast and it is easier for the body to adjust to the time zone change. A syndrome that clearly reflects a pathological process occurring in the body has only been studied in the field of biorhythmology. And recently, clinicians, having mapped out a plan for a specific therapeutic approach, have begun to implement treatments.

Зульфия Тагиева

Резюме

ДЖЕТ-ЛАГ– СИНДРОМ РАЗЛИЧНЫХ ЧАСОВЫХ ПОЯСОВ

Джетлаг (от английского слова. Jet – «реактивный двигатель», «реактивный самолёт» + lag «перемещение», «отставание», «запаздывание») – это рассогласование биологического или внутреннего функционального ритма человека с природным суточным ритмом, связанное с быстрой сменой часовых поясов во время авиаперелётов. Слова в новом диагностическом термине контрастируют друг с другом; с одной стороны, это скорость полета, а с другой-задержка адаптационных возможностей организма к таким быстрым перемещениям. Синдром смены часовых поясов-один из клинических вариантов десинхронии или десинхроноза, возникающий в организме во время *трансмерианных* перелётах. Джетлаг изучаемая в международной классификации как самостоятельная нозологическая единица, также называется трансмеридианным десинхронозом. В современной практической медицине десинхроноз менее универсален, чем англоязычный термин jet lag. Поскольку термин jet lag с медицинской точки зрения более четко определяет этиологию синдрома – причину возникающего десинхроноза. В основном джетлаг возникает в результате пересечения 2 и более часовых поясов. В проведенных исследованиях выявили более острое течение этого синдрома у 30 миллионов авиапутешественников, которые пересекали 5 и более часовых поясов. Полеты стали частью современной жизни. Путешествие на машине или поезде не настолько быстрое, и организму проще приспособиться к смене часовых поясов. Синдром, при котором отчетливо

отражается патологический процесс, протекающий в организме, изучался только в области биоритмологии. А в последнее время клиницисты, разработав план конкретного терапевтического подхода, начали применять методы лечения.

Rəyçi: b/m. N.M.Məmmədova

PERSONALİLƏR

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ – 190

Seyid Əzim ərəb, fars və rus dillərini mükəmməl bilirdi. Şamaxıda müdirlik etdiyi yeni üsullu məktəbdə rus dili də tədris olunurdu. Onun maarifçilik istiqamətindəki fəaliyyəti yalnız dil bilikləri ilə məhdudlaşmırdı. O, bu məktəbdə şagirdlərinə türk olduqlarını anlatmaqla yanaşı, İslam dəyərlərini dərinədən başa salır və Avropanın inkişaf etmiş xalqları ilə ayaqlaşmaq üçün rus dilini öyrənməyi tövsiyə edirdi.

Qurani-Kərimi əzbər bilən Seyid Əzim uzun illər İraqın Nəcəf şəhərində ilahiyyat dərsləri almış, ərəb dilində heyratamiz səviyyədə savad qazanmışdı. Amma dövründə Azərbaycanda mətbuat olmadığı üçün maarifçi fikirlərini geniş yaymaq imkanı yox idi. Bu boşluq 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzetini yaratması ilə aradan qalxdı. Seyid Əzim bu qəzetə şeirlər və məqalələr göndərərək ictimai fikrin formalaşmasına töhfə verdi.

O, həmçinin Tiflisdə fəaliyyət göstərən “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərinə şeirlər göndərir, bu mətbu orqanların işıqlanmasına və sevilməsinə səbəb olurdu. Bu yazılar onun maarifçilik ideyalarını daha geniş auditoriyaya çatdırmasına imkan verdi.

Seyid Əzim təkcə Şamaxı və Bakı deyil, Azərbaycanın bütün bölgələrindəki ədəbi məclislərdə böyük hörmət qazanmışdı. Şairin adı xüsusilə “Əkinçi”, “Ziya” və “Kəşkül” qəzetlərindən tanınırdı. Şamaxılı olan Ünsizadə qardaşlarının təşəbbüsü ilə Şamaxıda açılmış “Məclis” adlı yeni üsullu məktəbdə şəriət dərslərini Seyid Əzim tədris edirdi. Məhz bu məktəbdə Azərbaycanın digər böyük şairi Mirzə Ələkbər Sabir onun dərslərini dinləmişdi.

Maarifçi şairin Qafqazın müxtəlif bölgələrində tanınması onun poeziyasının gücündən və maarifçilik ruhundan irəli gəlirdi. Mir Möhsün Nəvvab, hərçənd ona həcvlər yazmışdı, Seyid Əzimin şeiriyyətinə yüksək qiymət verirdi. Bölgələrdəki məclis üzvləri onu Mövlanə Füzulidən sonra türk poeziyasının nəhəngi hesab edirdilər. Ordubadda fəaliyyət göstərən “Əncümənüş-şüəra” məclisinin rəhbəri Hacığa Fəqir Ordubadi onunla məktublaşır və bir-birinə mənzumələr yazırdılar.

Seyid Əzim yaşadığı dövrdə bir çox şairin ilham mənbəyi və mənəvi müəllimi olub. Firidun bəy Köçərli onu “Qafqaz şüərasının səramədi” adlandırır və Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqeyə xüsusi önəm verib. O, Bakı, Şuşa, Gəncə, Qazax, Lənkəran, Təbriz, Ərdəbil, Dərbənd və Şəki bölgələrinin şairləri ilə sıx əlaqədə olub, təzkirələrində onların yaradıcılığından geniş bəhs edib. Bakıda fəaliyyət göstərən “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisində tez-tez iştirak edən şair burada Əbdülxalıq Cənnətinin istedadına da yüksək qiymət vermişdi.

Məlumdur ki, xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev Seyid Əzimin yaradıcılığına böyük maraq göstərmiş, onu Bakıya dəvət etmiş və şeirlərini dinləmişdir. Seyid Əzimin oğlu Seyid Cəfərin söylədiyinə görə, Tağıyev onun külliyyatını çap etdirmək istəsə də, senzura və bəzi ruhanilərin müqaviməti buna mane olmuşdu. Amma sonradan bu külliyyat Tehrandə nəşr olunmuşdu.

Mərhum professor Xeyrulla Məmmədov “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında Seyid Əzimin yaradıcılığına geniş yer ayıraraq, onun “Əkinçi” qəzetində yazmaqla ictimai pafos qazandığını, vətəndaş mövqeyinin formalaşdığını qeyd edib: “Fəbbül-ətfal”, “Qafqaz əhlinə xitab”, “Ruhanilik təhsili”, “Əkinçi və xan”, “Köpəyə ehsan” kimi əsərləri həm mövzu dərinliyi, həm də poetik dili ilə dövrün şairlərinə örnək olmuşdur. O dövrdə elə bir şair yox idi ki, Seyid Əzimin dəsti-xəmindən təsirlənməsin”.

Seyid Əzim təzkirəçilik sahəsində də mühüm işlər görüb, Sadiq bəy Sadiqi-dən sonra bu sahədə parlaq nümunələr yaradıb.

Azərbaycan ədəbiyyatı zəngin mənəvi və mədəni irs xəzinəsidir. Seyid Əzim Şirvani isə bu xəzinənin ən dəyərli yaradıcılarından biri olaraq, öz humanist və tolerant yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə silinməz iz qoyub. Onun oğlu Seyid Cəfərə ünvanladığı nəsihətnamə xarakterli şeiri, şairin bütün bəşəriyyətə açıq ürəyə sahib olduğunu nümayiş etdirir. Bu xüsusiyyətlər onun yaradıcılığını işıqlı və həmişəyaşar edib.

XRONİKA

Azərbaycan Dillər Universiteti “Müasir dillər” proqramı üzrə dünyanın ən yaxşı 250 universitetinin siyahısına daxil olub.

Martın 12-də “Quacquarelli Symonds” reyting agentliyi fənn sahələri üzrə dünyanın ən yaxşı universitetlərinin 2025-ci il üçün cədvəlini dərc edib. Azərbaycan universitetləri, ümumilikdə, 5 fənn sahəsində təmsil olunub və 100 pillə irəliləyib.

Azərbaycan Dillər Universiteti (ADU) “Müasir dillər” proqramı üzrə dünyanın ən yaxşı 250 universitetinin siyahısına daxil olub. Müraciət edən 5200 universitetdən 1747 universitet tədqiqata cəlb olunub.

Qeyd edək ki, 2023 və 2024-cü illərdə Azərbaycan Dillər Universiteti Müasir Dillər üzrə 301-340-cı yerləri tutduğu halda, bu il 100 pillə irəliləyərək 201-250-ci sıralarda yer alıb.

Sözügədən reyting 5 indikatoru (akademik nüfuz, işəgötürənlər arasında nüfuz, məqalə üzrə istinad sayı, H-indeks və beynəlxalq elmi əməkdaşlıq indeksi) nəzərə alır.

201-250-ci sırada yer almaq Azərbaycan Dillər Universiteti üçün böyük uğurdur. ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdulla başda olmaqla, bütün universitet kollektivini təbrik edir, yeni uğurlar arzulayırıq!

Azərbaycan Dillər Universiteti “HE Higher Education Ranking” sisteminə daxil olub və 422 iştirakçı universitet arasından 6622 balla 125-ci yerdə qərarlaşıb.

“HE Higher Education Ranking” nəşri 2025-ci il üçün reyting cədvəlini tərtib edib. HE Higher Education Ranking ali təhsil müəssisələrini xüsusi meyarlara və ali təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinin və nəticələrinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verən fəaliyyət göstəricilərinə görə sıralayan elmi, akademik və tədqiqat reytingi qurumudur. Reyting akademik şəffaflığın və azadlığın dəstəklənməsinə, məlumat və faktlara çıxışın təmin edilməsinə, ali təhsil müəssisələrinin mədəni, sosial və elmi təsirinə nail olunmasına, sosial bərabərliyin təşviqinə, ali təhsil müəssisələrində ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılmasına əsaslanır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ali təhsil müəssisəsinin daxil olduğu reyting cədvəlində ölkə üzrə ADU 5-ci yerdədir.

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə dörd (4) nömrəsi nəşr olunur. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqaləyə müvafiq sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın iclas protokollarından çıxarış əlavə olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).
4. Məqalənin həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.
5. Məqalənin mətni: Times New Roman 14 şrift, 1,5 interval, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm. Məqalə elektron variantı ilə birlikdə təqdim olunmalıdır.
6. Məqalələr üç dildən – Azərbaycan, ingilis və rus dillərindən birində çap olunur.
7. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır:
 - birinci sətirdə müəllifin adı və soyadı;
 - ikinci sətirdə iş yeri, elmi dərəcəsi, daha sonra elektron poçtu (E-mail);
 - üçüncü sətirdə məqalənin adı;
- * Açar sözlər – Axtarış sistemlərində məqalənin indeksləşməsinə imkan verən Azərbaycan, ingilis, rus dillərində açar sözlər (3-5 söz);
- * Bütöv mətn – Mətn bölmələr üzrə yazılmalıdır. Əlyazma orijinal tədqiqatların nəticələrini təqdim etməli, ümumi qəbul edilmiş nümunəyə uyğun olmalı, giriş (aktuallıq), məqsəd və vəzifələr, nəticə, müzakirə (diskussiya) kimi hissələrdən ibarət olmalıdır.
8. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
9. Xülasə məqalənin yazılmadığı iki dildə, məsələn, əgər məqalə Azərbaycanca yazılırsa xülasə ingilis və rus dillərində olmalıdır. Xülasədə ad, ata adı, soyad, məqalənin adı, əsas elmi müddəalar, əldə edilmiş nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti əks olunmalıdır. Xülasələrin həcmi minimum 10-15 cümlə olmalıdır. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyinə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə, istinadlara üstünlük verilməlidir.
12. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətndə rast gəlinəndi ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, [1] və ya [1, s.119] kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
13. Redaksiya heyəti məqaləni dərc etmək və ya dərc etməkdən imtina etmək hüququnu özündə saxlayır.
14. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.

Dear Authors!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. The submitted paper must not have been previously published.
2. The submitted paper must reflect the results of the recent study, and meet the requirements for writing scientific papers.
3. The paper should be accompanied with the review of the expert with a scientific degree in the corresponding scientific sphere, as well as an extract from the minutes of the chair (Only for Azerbaijani authors).
4. The paper should be from 6 to 10 pages in length.
5. The text of the paper: Times New Roman 14 pt., spacing 1.5, Font: margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom. Along with the printed text must provide an electronic version of the paper.
6. The papers for publication are accepted in three languages – Azerbaijani, English, and Russian.
7. The paper is written in the following order:
 - The author's name and surname on the first line;
 - Workplace, scientific degree, e-mail address on the second line;
 - Paper's title on the third line.
- * Keywords (3 to 5) in Azerbaijani, English, and Russian to provide the paper indexing in search systems;
- * Full text of the paper – The structure of the full text of the paper describing the results of the original studies should conform to a template and contain obligatory sections: introduction, materials and methods, results, discussion, and conclusion.
8. A research paper can have maximum three (3) co-authors.
9. Abstracts to the paper should be written in two languages, aside from the language in which the paper is written (for example: if the paper is written in Azerbaijani, the abstracts are given in English and Russian). The abstract should contain the author's name and surname, the title of the paper, major scientific approaches provided as a result of research, the results obtained as a result of the study, the theoretical and practical significance of the given problem. The volume of the abstracts should be at least 10-15 sentences. Abstracts in different languages should be identical to each other and correspond to the content of the paper.
10. An author is responsible for the reliability of facts, statistics and other information.
11. The works indicated in the list of references should be relatively new, issued in the last 5-10 years.
12. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text. In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119]. Repeated reference to the same source must be given under the same number of the references.
13. The Editorial Board reserves the right to publish or refuse publication to any submission.
14. The journal publishes papers on its profile.
15. In case plagiarism is detected, the paper will be removed from the issue.
16. Authors' rights are protected.
17. It is not allowed to publish serial papers in the journal under the heading "in the next issue".

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Предоставляемая статья должна быть оригинальной, неопубликованной ранее в других печатных или электронных изданиях.
2. Предоставляемая статья должна отражать результаты последних исследований, и соответствовать требованиям к написанию научных статей.
3. К статье должны прилагаться отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).
4. Объем статьи должен быть от 6 до 10 страниц.
5. Формат текста статьи: Times New Roman 14; межстрочный интервал 1,5; поля: 2 см справа, 3 см слева, снизу и сверху 2 см. Статья должна быть представлена вместе с электронной версией.
6. Статья принимается на одном из трех языков – азербайджанском, английском и русском.
7. Статья пишется в следующем порядке:
 - имя и фамилия автора в первой строке;
 - во второй строке место работы, должность, затем e-mail (Электронная почта);
 - в третьей строке название статьи прописными буквами;
- * **Ключевые слова** (3-5), способствующие индексированию статьи в поисковых системах, размещаются на азербайджанском, русском и английском языках;
- * **Полный текст** (на русском, английском или обоих языках) должен быть структурированным по разделам. Структура полного текста рукописи, посвященной описанию результатов оригинальных исследований, должна соответствовать общепринятому шаблону и содержать разделы: введение (актуальность), цель и задачи, результаты, выводы, обсуждение (дискуссия).
8. Максимальное число соавторов должно быть не более трех.
9. Аннотация к статье должна быть написана на двух языках, в дополнении к языку на котором написана статья (например: если статья написана на азербайджанском языке, аннотации даются на русском и английском языках). В аннотации должны быть отражены фамилия, имя, отчество автора, название статьи, основные выдвинутые научные положения, полученные в результате исследования, теоретическая и практическая значимость проблемы. Объем аннотации должен быть не менее 10-15 предложений. Аннотация статей на разных языках должна быть идентична друг другу и соответствовать содержанию статьи.
10. Автор несет ответственность за достоверность фактов и информации в статье. Предлагаемые научные положения должны быть авторскими, с указанием источника использованных теоретических идей.
11. В статье предпочтительнее ссылки на работы, опубликованные за последние 5-10 лет.
12. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором цитируемая литература встречается в тексте, и должен быть помечен как, например, [1] или [1, с.119]. Если эта же литература снова цитируется в другом месте текста, то цитируемая литература указывается прежним номером.
13. Редколлегия оставляет за собой право опубликовать или отказать в публикации статьи.
14. Журнал публикует статьи по своему профилю.
15. В случае обнаружения фактов плагиата данная статья не будет опубликована.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Серийные статьи в журнале не публикуются под заголовком «в следующем номере».

Çapa imzalanıb: 14.05.2025.
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 9,75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Bəhbudov küçəsi, 134.
Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: adueldmixeberler@gmail.com